2
1975

Revista muzeelor
și monumentelor

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

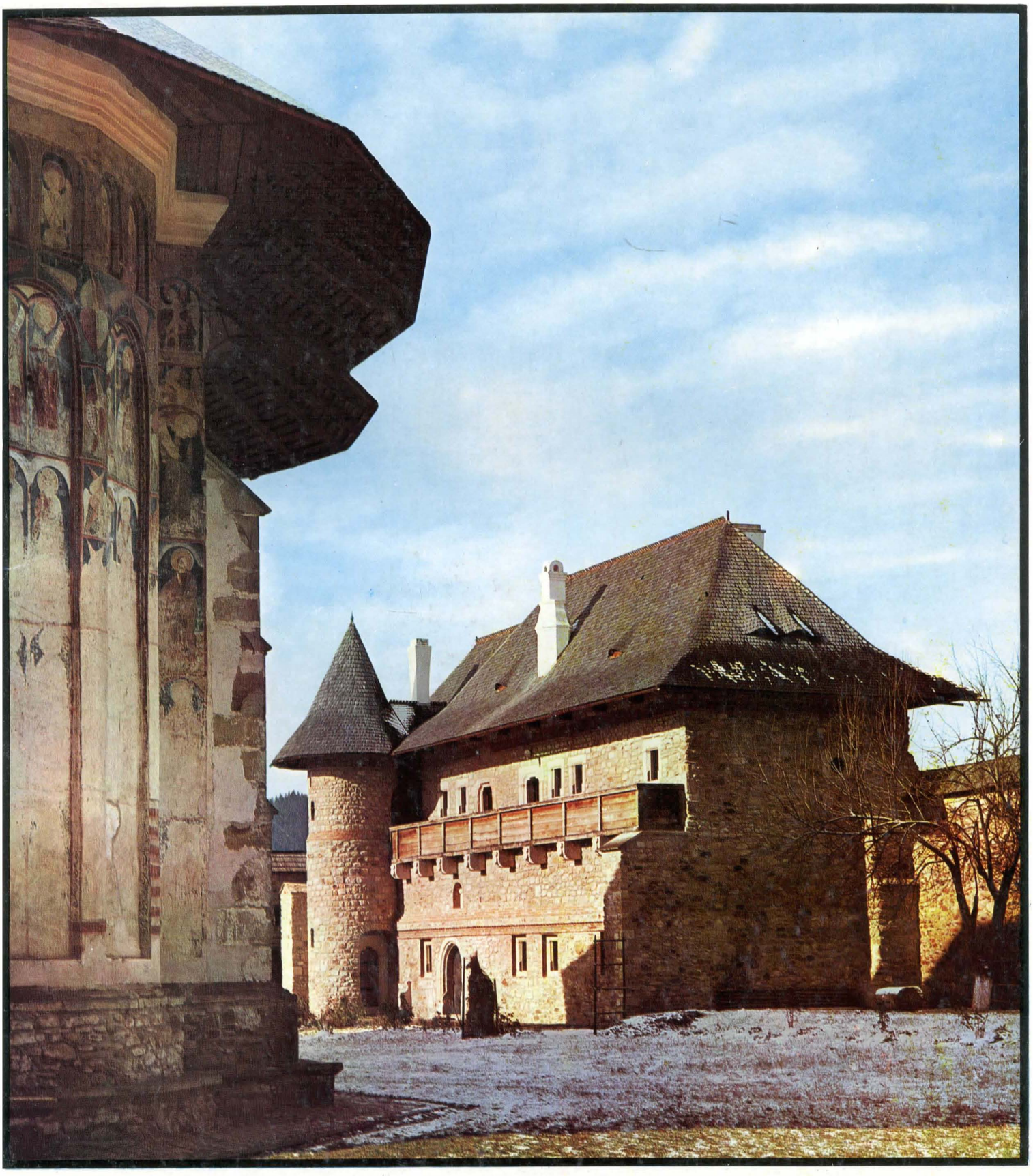

https://biblioteca-digitala.ro

CONSILIUL CULTURII ŞI EDUCAŢIEI SOCIALISTE

revista muzeelor și monumentelor

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

Nr. 2. 1975

„UN VIITOR PENTRU TRECUTUL NOSTRU"

ANUL XLIV

https://biblioteca-digitala.ro

Coperta I: Clisiarnița din incinta mănăstirii Moldovița, după restaurare.

Coperta IV: Sibiu, aspect din orașul de jos.

Prezentare grafică și tehnoredactare: GHEORGHE MATEI

REVISTA MUZEELOR ȘI MONUMENTELOR, MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ, CONTINUĂ PUBLICAȚIA
BULETINUL MONUMENTELOR ISTORICE

https://biblioteca-digitala.ro

„ANUL EUROPEAN AL PATRIMONIULUI ARHITECTURAL"

MONUMENTELE ŞI CENTRELE ISTORICE DIN ROMÂNIA

VASILE DRĂGUŢ

În primele zile ale lunii iulie 1973 a avut loc la Zürich Conferinţa pregătitoare pentru lansarea marii acţiuni care avea să poarte numele „Anul european al patrimoniului arhitectural"[1]. Iniţiată de Consiliul Europei şi pregătită de un Comitet de organizare cu participarea mai multor asociaţii de cultură europene, conferinţa de lansare de la Zürich a propus ca întreaga acţiune să se desfăşoare sub deviza *„Un viitor pentru trecutul nostru"*. Această deviză a sintetizat în mod fericit intenţia organizatorilor de a pune la adăpost, pentru a fi transmise generaţiilor viitoare, acele valori realizate de popoarele europene, valori avînd înfăţişarea monumentelor arhitectonice celebre sau mai puţin celebre şi care, toate laolaltă, oferă bătrînului continent european o expresie de neconfundat, stabilindu-i cu claritate locul în marele context al civilizaţiilor universale.

Înscris cu majuscule în calendarul UNESCO, anul 1975 a fost proclamat „An al patrimoniului arhitectural" fiind recomandat ca atare tuturor statelor europene. Precizîndu-se din capul locului că nu este vorba despre o acţiune cu caracter conjunctural, limitată doar la perioada unui singur an, s-a avut în vedere o corespunzătoare pregătire prin expoziţii, prin publicaţii, prin conferinţe şi prin alte forme de popularizare, cu scopul mărturisit de a sensibiliza atenţia marelui public faţă de gravele probleme cu care vestigiile trecutului sînt confruntate într-o societate atît de dinamică cum este aceea a secolului nostru, fiind ameninţate deseori să cadă victimă unor intervenţii pripite şi deloc inspirate din punct de vedere al gîndirii culturale[2]. Scurt exprimat, programul întregii acţiuni este cuprins în următoarele puncte: în primul rînd să trezească interesul popoarelor europene faţă de patrimoniul arhitectural comun; în al doilea rînd să protejeze şi să pună în valoare monumentele şi ansamblurile arhitecturale care prezintă un anume interes istoric

[1] O amplă dare de seamă asupra conferinţei de la Zürich, la care a fost reprezentată şi ţara noastră, am publicat sub titlul, *Un viitor pentru trecutul nostru*, „Contemporanul", 20 iulie 1973.

[2] Menţionăm faptul că, în cadrul anului consacrat moştenirii arhitecturale europene, Direcţia patrimoniului cultural naţional a organizat mai multe sesiuni de comunicări ştiinţifice — cea mai importantă în zilele de 15—17 mai 1975 —, a iniţiat o serie de dezbateri la radio şi televiziune, a colaborat cu Uniunea artiştilor plastici, cu Muzeul de istorie a municipiului Bucureşti şi cu alte instituţii pentru pregătirea unor cicluri de simpozioane şi conferinţe, a prezentat o amplă expoziţie de documente fotografice, planuri şi machete. Sub titlul „Monumente istorice din România — conservare şi restaurare", expoziţia a fost realizată în cooperare cu Comisia naţională a R. S. România pentru UNESCO şi cu Institutul român pentru relaţiile culturale cu străinătatea, fiind deschisă în sala I.R.R.C.S. în luna octombrie 1975. De asemenea au fost editate două afişe.

Fig. 1. Ansamblul Pieţei Palatului din Bucureşti în cadrul căruia a fost conservată şi pusă în valoare biserica Kreţulescu (1722).

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 2. Piaţa Universităţii din Bucureşti în care noua clădire a Teatrului Naţional se inserează ca o notă discordantă.

şi artistic; în al treilea rînd, să conserve caracterul şi atmosfera autentică a satelor vechi şi, în sfîrşit, să asigure vechilor edificii o funcţie vie şi utilă în societatea contemporană. Este lesne de înţeles că realizarea unui asemenea program presupune o densă şi complexă reţea de acţiuni atît de natură teoretică cît, mai ales, de natură practică, cu atît mai mult cu cît explozia urbană caracteristică ultimelor decenii ale secolului pune probleme din ce în ce mai grele în faţa urbaniştilor, în faţa tuturor acelora care se îngrijesc pe de o parte de sistematizarea aşezărilor, pe de altă parte sînt răspunzători de armonioasa înscriere a patrimoniului arhitectural trecut în noul spaţiu construit.

În răstimpul care a separat conferinţa de la Zürich de anul consacrat patrimoniului arhitectural au avut loc mai multe conferinţe, consfătuiri, colocvii zonale sau naţionale[3] şi este important de remarcat interesul concertat al specialiştilor din toate ţările pentru ceea ce, pe bună dreptate, a fost denumită zestrea arhitecturală comună, zestre care nu poate fi în nici un caz considerată în afară de preocuparea comunităţii europene pentru păstrarea a tot ceea ce îi este reprezentativ în perspectivă istorică. Această atenţie este cu atît mai legitimă cu cît seria catastrofelor înregistrate în ultima vreme este cu adevărat îngrijorătoare. Este suficient să amintim că domul din Worms, acea superbă realizare a arhitecturii de stil romanic, a fost ascuns pe una dintre cele mai frumoase laturi ale sale de către construcţia, cu forme brutale, a unei bănci comerciale. Centrul oraşului Frankfurt am Main a devenit un vast „termitier" de construcţii din beton armat a căror masă puternică, dar inexpresivă a sufocat silueta atît de elegantă a domului ca şi a altor monumente de epocă medievală, monumente, care, pe bună dreptate, constituiau un titlu de mîndrie al acestui oraş şi nu numai al său. La Aahaus (R.F.Germania), o biserică gotică a fost îmbrăcată în masa de beton a unui edificiu modern, iar la Alborg în Danemarca, o colosală bară vitrată a închis perspectiva centrului medieval. La Maastricht, în Belgia, un elegant edificiu construit în stilul Renaşterii a fost parcă strivit de construcţia unui parcaj etajat lipit pe una dintre laturile sale. Exemple din această categorie sînt de amintit şi în alte oraşe, la Londra, la Atena, la Liège, la Dublin, numărul mare de exemple făcînd legitimă îngrijorarea pe care am amintit-o[4]. Este demn de subliniat faptul, că în foarte multe cazuri aceste nefericite intervenţii în contextul unei aşezări cu o fizionomie arhitecturală constituită au fost legitimate din punct de vedere teoretic de teza rău înţeleasă a contrastului expresiv. În numele unor vecinătăţi care, chipurile, ar fi trebuit să se pună reciproc în valoare, unii arhitecţi sau urbanişti au înţeles să impună cu prea multă libertate propria lor viziune, propriul lor mod de a concepe arhitectura uitînd că în fapt istoria unui fenomen artistic se constituie nu prin reciproca negare, uneori marcată sub denumirea de „contrast expresiv", ci, dimpotrivă, printr-o armonică înlănţuire de experienţă, printr-o transmitere nuanţată a celor mai bune realizări proprii unei generaţii către generaţiile viitoare.

Încă din primele decenii ale secolului nostru, marii corifei ai arhitecturii moderne, Le Corbusier şi Frank Lloyd Wright au demonstrat că arhitectura bună este organic condiţionată de legăturile sale cu mediul, atît cu mediul natural

[3] Printre principalele manifestări internaţionale vom aminti Colocviul de la Salonic (oct. 1973) consacrat arhitecturii populare şi centrelor rurale, Colocviul de la Bologna (oct. 1974) avînd ca temă centrele istorice urbane, Colocviul de la Bruges (aprilie 1975) cu tema: conservarea oraşelor medievale, Colocviul de la Plovdiv (sept. 1975) rezervat problemelor centrelor rurale, Colocviul de la Praga (oct. 1975) consacrat centrelor de capitale istorice. Trebuie amintit, de asemenea, Colocviul, organizat la Rothenburg, ob der Tauber, cu prilejul celei de-a IV-a Adunări Generale ICOMOS, cu tema: conservarea micilor oraşe istorice (mai 1975).

[4] O vehementă denunţare a desfigurării cadrului istoric, ca şi a cadrului natural, prin intervenţiile neinspirate a unor construcţii moderne, se datorează lui Alfredo Barbacci, *Il volto sfregiato*, Bologna, 1971.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 3. Strada Gabroveni din Bucureşti; o încercare de completare armonizată a frontului existent de clădiri.

cît şi cu cel istoriceşte constituit. Cele două războaie mondiale, cu întregul lor cortegiu de distrugeri au impus multor oraşe europene un proces de reconstrucţie deosebit de costisitor şi în acelaşi timp dificil datorită problemelor care erau legate de recuperarea acelor monumente reprezentative pierite sub loviturile bombelor. Din acest punct de vedere experienţa poloneză poate fi considerată cu adevărat exemplară. La sfîrşitul celui de-al doilea război mondial multe oraşe poloneze, Varşovia, Gdansk, Poznan, Wroclaw aveau întreaga zonă centrală distrusă în proporţie de peste 60%, în categoria distrugerilor intrînd monumente valoroase, nu numai din punct de vedere al expresiei artistice, dar şi din punct de vedere afectiv, ele exprimînd pentru polonezi însemne simbolice ale istoriei naţionale. S-a pus problema, cu foarte mult curaj, de a se reconstrui toate acele monumente pierdute, cu riscul de a se introduce unele elemente străine de conceptul iniţial, chiar cu riscul unor abateri acolo unde documentaţia se dovedea nesatisfăcătoare sau acolo unde exigenţele vieţii contemporane o impuneau. Mult contestată de către numeroşi specialişti, opera de refacere a centrelor istorice poloneze s-a soldat în cele din urmă cu un strălucit succes şi astăzi nimeni nu ar putea vorbi despre reconstrucţia poloneză de după cel de-al doilea război mondial fără să sublinieze, cu cuvenit respect, modul în care au fost recuperate construcţiile distruse de bombardamente. Recenta încheiere a lucrărilor de reconstrucţie a palatului regal din Varşovia este un corolar al eforturilor amintite şi dă măsura profundului respect cu care poporul polonez a ştiut să rezolve grelele probleme ridicate de conservarea şi chiar de reconstituirea patrimoniului arhitectural considerat în ansamblul său ca un document concret multilateral grăitor despre capacitatea de creaţie, despre vigoarea unei prezenţe, despre dorinţa de afirmare a unui întreg popor.

Dar, experienţa poloneză, tocmai prin proporţiile acţiunilor sale nu putea să rămînă fără ecou şi, ca urmare, în mai multe ţări europene au fost întreprinse acţiuni similare rezultatele diferite din punct de vedere calitativ, fiind în ansamblul lor demne de atenţie. Problemele implicate în această operă de recuperare sînt foarte diferite. Ele privesc, neîndoielnic, în prima instanţă, o latură de ordin tehnic şi constructiv, privesc, de asemenea, aspecte de ordin documentar, în vederea unei cît mai fidele reconstituiri, dar, în ultimă instanţă, elementul central al întregii acţiuni îl constituie conştiinţa istorică, respectul faţă de mărturiile concrete ale trecutului nostru.

În această perspectivă a apărut motivată propunerea făcută de arhitectul şef al oraşului Roma, profesorul Luigi Picinatto, cu ocazia lucrărilor celei de-a IV-a Adunări Generale al ICOMOS-ului de la Rothenburg ob der Tauber (R. F. Germania), de a modifica deviza Anului european al patrimoniului arhitectural: să nu vorbim despre „un viitor pentru trecutul nostru", ci în primul rînd despre „un trecut pentru viitorul nostru". Cu alte cuvinte, să nu fim în mod exclusivist, preocupaţi de transmiterea unor valori ale epocilor revolute către viitor, ci dimpotrivă, de a asigura acestui viitor conştiinţa rădăcinilor sale, rădăcini care coboară în timp prin secole şi milenii şi care se confundă cu istoria însăşi a continentului european. Inversarea devizei propusă de profesorul Picinatto este, fără îndoială, obiect de posibilă discuţie, dar, în esenţă, cred că acţiunea Anului european al patrimoniului arhitectural a vizat tocmai acest lucru, şi anume, hrănirea în fiecare cetăţean al continentului nostru a acelei conştiinţe istorice care să facă cu desăvîrşire posibilă păzirea patrimoniului arhitectural, înţeles ca matrice şi receptacol al patrimoniului cultural în sens larg, încorporînd adică şi celelalte arte, fie că este vorba de pictură, de sculptură, de artele decorative şi aplicate. Arhitectura, considerată în sensul său tradiţional, nu este numai artă a volumelor exterioare sau a cadrului construit utilitar, ea este în acelaşi timp o artă de generoasă cuprindere care stimulează şi celelalte manifestări ale geniului uman, sinteza

https://biblioteca-digitala.ro

artelor avînd, așa cum se știe, întotdeauna, ca element de fond, construcția și spațiul arhitectonic.

În țara noastră problemele patrimoniului arhitectural au o îndestul de îndelungată tradiție și este important pentru conservatorii de azi ai monumentelor și centrelor istorice să aibă în vedere grija pe care, la vremea lor, au manifestat-o față de vestigiile trecutului, voievozi ca Alexandru Lăpușneanu, cel care amplifica cu atîta grijă ctitoria voievodală de la Rădăuți, ca Vasile Lupu cel care mustra pe vasluieni pentru nefericita intenție de a demantela ruinele curții domnești fiind aceasta, cum spunea luminatul domnitor *„lucru de rușine"*. Este necesar să ne amintim în această perspectivă de inițiativele lui Constantin Brîncoveanu, dar mai ales de numeroasele acțiuni ale cărturarilor din secolul trecut, cînd se poate vorbi despre constituirea unei gîndiri programatice, a unei discipline privitoare la păzirea și conservarea patrimoniului istoric arhitectural. Călită în focul revoluției de la 1848, conștiința istorică a cărturarilor români a încorporat de timpuriu, ca un reper permanent, această moștenire a trecutului, formată din *„ruinuri"*, din monumente mai mult sau mai puțin ilustre. Cezar Bolliac, Alexandru Pelimon, maiorul D. Pappazoglu și, mai presus decît toți, Alexandru Odobescu, sînt inițiatorii unui program de o surprinzătoare generozitate într-o epocă în care noțiunea însăși de monument nu era pe deplin constituită. Ei și-au propus să inventarieze întreaga zestre patrimonială a trecutului nostru și să pregătească pe calea studiilor monografice sau de ansamblu o mai clară situare a modului în care, de-a lungul timpului, poporul nostru a știut să se racordeze la marile mișcări ale culturii europene, exprimînd, dincolo de inevitabile și necesare împrumuturi, propria sa personalitate creatoare. Anii de sfîrșit ai secolului XIX și mai ales primele decenii ale secolului XX poartă pecetea personalității marelui Nicolae Iorga, istoric de anvergură europeană care, mai mult decît alți contemporani, a apreciat importanța monumentului istoric în calitatea sa de document complex, capabil să exprime deopotrivă mai multe aspecte pregnant evocatoare pentru viața personalităților și a societăților revolute. Activitatea de cercetare și de restaurare a monumentelor istorice din țara noastră s-a întemeiat vreme îndelungată pe Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice, lege adoptată în anul 1892. Într-o vreme în care puține erau statele europene care acordau un interes sistematic problemelor de restaurare, Comisia monumentelor istorice din România desfășura o susținută activitate de identificare, de cercetare, de restaurare și de valorificare prin publicații a monumentelor celor mai reprezentative pentru trecutul nostru. Nicolae Iorga și alături de el personalități ca Gh. Balș, Nicolae Ghika-Budești, Alexandru Lapedatu, Constantin Daicoviciu, Horia Teodoru, Ștefan Balș ș.a. au pus bazele unei autentice școli de restaurare românească și este demn de subliniat faptul că, mult înainte ca la Congresul de la Atena să fie stabilite principiile de bază ale activității de restaurare, în activitatea sa practică, școala românească de restaurare a aplicat efectiv aceste principii. Este vorba înainte de toate despre respectul față de monumentul de arhitectură înțeles ca document istoric și cultural cu multiple posibilități de interpretare, aceasta impunînd păstrarea riguroasă a formelor originare și de menținerea la un nivel cît mai discret a intervențiilor restauratorului. Acel vechi principiu bine cunoscut în medicină, «primum non nocere», pe care astăzi o serie de documente ale UNESCO-ului îl recomandă în practica restaurării, a fost cunoscut și respectat de timpuriu de către restauratorii români, multe dintre restaurările lor efectuate în prima jumătate a secolului nostru avînd un caracter

Fig. 4. Sibiu, grup de case din Piața Mică.

https://biblioteca-digitala.ro

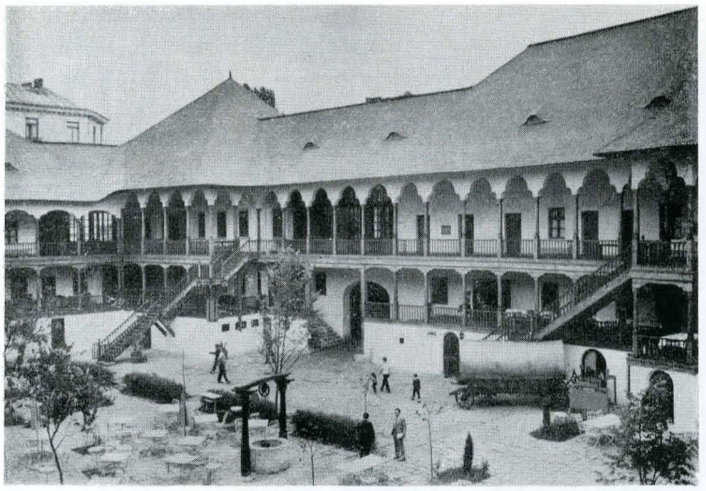

Fig. 5. Hanul Manuc din Bucureşti după restaurare, curtea interioară.

Fig. 6. Hanul cu Tei din Bucureşti, după restaurare.

exemplar. Deplîngînd şi respingînd metodele false de restaurare pe care, la sfîrşitul secolului trecut le adusese în ţara noastră arhitectul francez Lecomte du Noüy, elevul celebrului Viollet le Duc, şcoala românească de restaurare nu şi-a îngăduit în perioada amintită să demanteleze monumentele aşa cum o făcuse arhitectul francez, dimpotrivă a depus susţinute eforturi pentru ca în pofida dificultăţilor de ordin tehnic să salveze şi să recupereze intactă frumuseţea unor monumente de prestigiu. Este suficient să amintim cazul bisericii domneşti Sf. Nicolae din Curtea de Argeş, pe care Lecomte du Noüy o condamnase la pieire şi pe care a salvat-o printr-o operă de restaurare impecabilă arhitectul Cristofi Cerchez. Este, de asemenea, demnă de a fi amintită restaurarea arhitectului Horia Teodoru la biserica Curtea Veche din Bucureşti sau aceea întreprinsă de arhitectul Ştefan Balş la biserica Kreţulescu din acelaşi oraş. Ceea ce a lipsit însă şcolii româneşti de restaurare din prima jumătate a secolului XX, a fost o viziune îndeajuns de clară asupra ansamblurilor arhitectonice cu valoare istorică. Preocuparea restauratorilor s-a îndreptat cu precădere asupra monumentelor izolate şi, deseori, au fost neglijate, fiind astfel condamnate unei iremediabile distrugeri, monumente de importanţă secundară în aparenţă, dar deosebit de reprezentative pentru expresia oraşelor, ele participînd, în compoziţie de masă, la închegarea unei fizionomii de neconfundat pentru fiecare aşezare istoriceşte constituită.

Fig. 7. Biserica Sf. Gheorghe (sec. XVII) a devenit după restaurare un monument reprezentativ al pieţei centrale din Piteşti.

https://biblioteca-digitala.ro

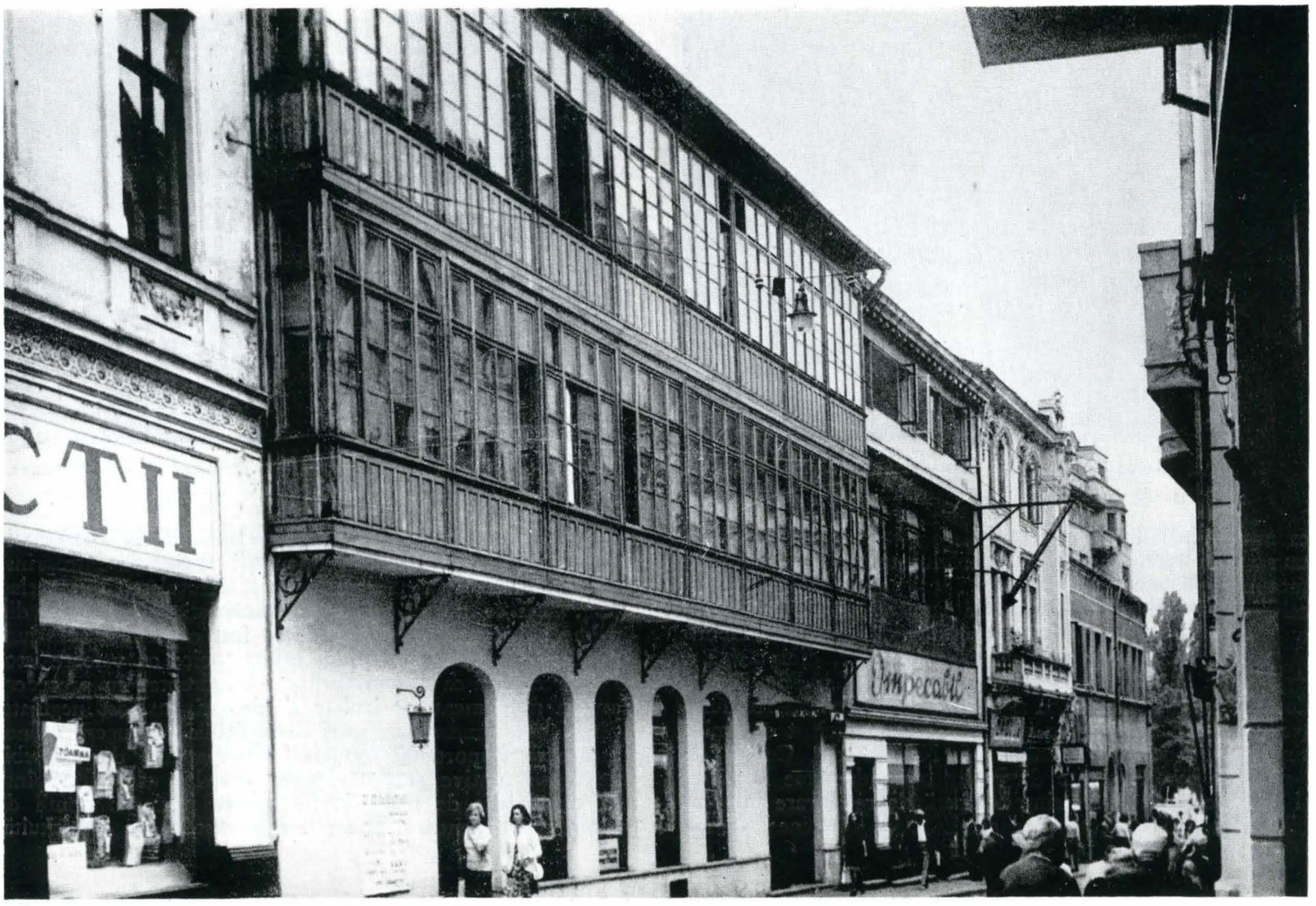

8

10

Fig. 8. Strada Șelari din București: propunere de plombă adaptată formelor de arhitectură tradițională.

Fig. 9. Brașov, Piața 23 August cu Biserica Neagră și casa Hirscher în timpul lucrărilor de restaurare.

Fig. 10. Turnuri medievale din Sibiu, monumente cu înaltă capacitate de evocare istorică.

Fig. 11. Strada Ștefan cel Mare din Roman păstrează numeroase magazine cu arhitectură specifică secolului al XIX-lea, care pot fi restaurate și puse în valoare.

Fig. 12. Centrul istoric al orașului Piatra Neamț înnobilat de ctitoria lui Ștefan cel Mare: biserica Sf. Ion și turnul-clopotniță.

Fig. 13. Sibiu, stradă sub arcade.

Fig. 14. Casa Hirscher din Brașov în timpul lucrărilor de restaurare.

Fig. 15. Mănăstirea Hurez, curtea interioară, după restaurare.

9

Fig. 16. Mănăstirea Dragomirna cu puternica cetate construită de Miron Barnovschi (1626—1629), după restaurare.

11

https://biblioteca-digitala.ro

12

15

13 14 16

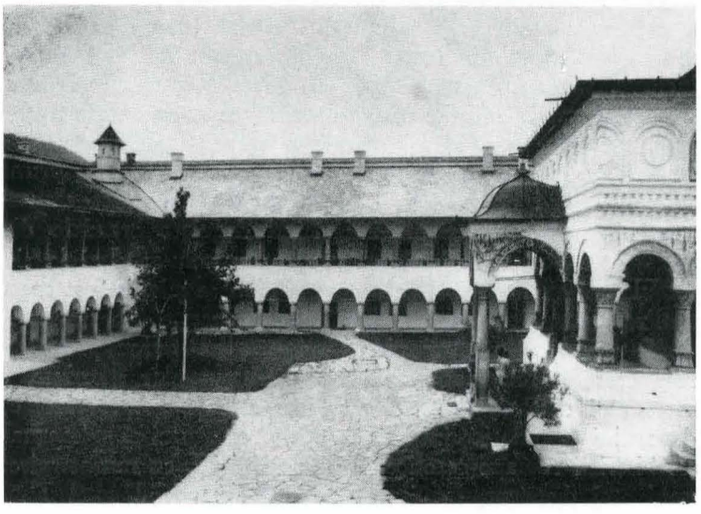

https://biblioteca-digitala.ro

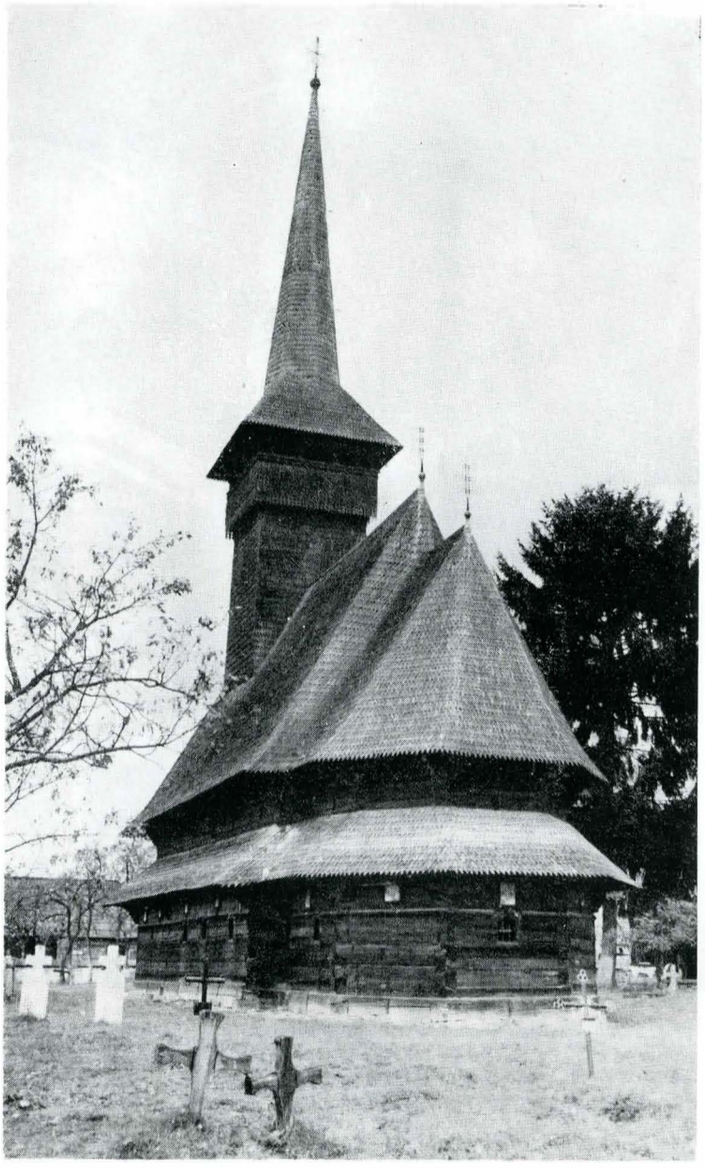

Fig. 17. Biserica de lemn din Cuhea (jud. Maramureş), după restaurare.

Fig. 18. Casă gorjenească; Muzeul de arhitectură populară de la Curtişoara (jud. Gorj).

Dispariţia unor importante construcţii civile, fie că este vorba despre „casa cu lanţuri" (casa Moruzzi) de pe calea Victoriei, palatele Brîncoveanului din diverse puncte ale Capitalei, palatul lui Şerban Cantacuzino, palatul lui Bibescu Vodă de la Băneasa, precum şi unele case de tîrgoveţi şi meseriaşi care, toate laolaltă, asigurau vechiului Bucureşti o personalitate fără de pereche este regretabilă. Distrugerile provocate de ofensiva unui fals urbanism şi-au pus amprenta negativă şi la Iaşi, la Tîrgovişte, la Craiova sau la Curtea de Argeş.

După cel de-al doilea război mondial, în pofida condiţiilor foarte grele provocate de numeroasele distrugeri ce impuneau o grea operă de reconstrucţie a ţării, regimul de democraţie populară a asigurat activităţii de restaurare un cadru mult mai temeinic decît în trecut. Este demn de subliniat faptul că în anul 1955 a fost posibilă publicarea unei prime liste a monumentelor istorice din ţara noastră, listă care, deşi nu însuma decît 4 500 de obiective, era incomparabil mai largă decît toate celelalte liste care fuseseră redactate în trecut. Pe baza unui sistem de informare mai nuanţat, coroborat cu activitatea complexă a Direcţiei monumentelor istorice înfiinţată în 1959, a fost posibilă abordarea problemelor de restaurare nu numai în raport cu monumentele izolate, ci pentru păstrarea unor cartiere întregi, pentru conservarea nealienată a zonelor de protecţie, implicînd în aceasta şi cadrul natural cu frumuseţile sale. Aşa cum era şi firesc, pe fondul marilor dificultăţi pe care le crease construcţia oraşelor, activitatea de restaurare nu a avut întotdeauna un caracter de perfectă cursivitate şi, datorită unor neînţelegeri, au fost înregistrate pe parcurs cîteva pierderi regretabile. E suficient să ne gîndim la dispariţia bazarului din Tulcea, la demantelarea bazarului din Gherla, sau la demolarea unor monumente reprezentative ca Academia Mihăileană de la Iaşi sau la biserica Sf. Nicolae Mavrodol din Piteşti. Şi totuşi, dincolo de asemenea greşeli pe care le amintim tocmai pentru a menţine trează atenţia în faţa unor asemenea posibile pericole, trebuie să spunem că, în ansamblu, preocuparea pentru salvarea centrelor istorice a făcut posibilă nu numai prezervarea unor fronturi deosebit de expresive, dar, în acelaşi timp, a făcut posibilă asanarea şi recuperarea unor pieţe, a unor cartiere care fuseseră desfigurate de-a lungul timpului. Direcţia monumentelor istorice a iniţiat o acţiune de cercetare şi de proiectare în vederea asanării centrelor istorice din ţară, realizîndu-se cu concursul Institutului de sistematizare şi arhitectură, un număr de 26 de studii, unele de un real interes, ca acelea efectuate pentru oraşele Braşov, Iaşi şi Sighişoara. Dar, exemplele cele mai importante legate de această acţiune sînt cele care au avut şi o consecinţă practică, remarcabilă fiind în acest sens experienţa făcută în oraşul Sibiu. Spre deosebire de alte oraşe unde s-a mers pe varianta implantării noului centru civic în nucleul istoric constituit — ceea ce a dus la demolări masive şi la pierderea unor colţuri deosebit de expresive (citez cele întîmplate la Piatra Neamţ sau la Focşani) — la Sibiu, urbaniştii au întrevăzut posibilitatea, care de altfel stă pretutindeni la îndemînă, de a asigura localităţii un nou centru civic, dimensionat pentru a satisface nevoile unei aglomerări urbane incomparabil mai mari decît aceea din trecut. Pus la adăpost de intervenţiile incisive, vechiul centru istoric cu Piaţa Republicii şi Piaţa Mică a intrat în mîinile restauratorilor care, cu foarte multă grijă, au pus în evidenţă calităţile artistice ale unor construcţii pe care transformările ulterioare le făceau, la prima vedere, lipsite de interes. În Piaţa Mică au fost treptat restaurate mai multe prăvălii, fiind degajate arcadele din faţadă, cu bolţile lor protectoare, revenindu-se deci la sistemul medieval de portice care, aşa cum se ştie, a fost reactualizat în arhitectura modernă care foloseşte din nou trecerile protejate pentru pietoni. La Sibiu, preocuparea de recuperare a formelor originare, a frumuseţilor pierdute, a mers mai departe şi astfel au fost restaurate, cu refacerea decorului cromatic iniţial, faţadele palatului Brukenthal, ale bisericii romano-catolice. A fost refăcută, cu reconstruirea unui etaj dispărut, locuinţa-turn din ansamblul casei Tho-

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 19. Casa domnească de la Mănăstirea Cetățuia—Iași; vedere după încheierea lucrărilor de restaurare.

Fig. 20. Cetatea Histria, ansamblu în curs de cercetare și conservare.

mas Altenberger, datînd de la sfîrșitul sec. al XV-lea, acțiunea promițînd să restituie în cele din urmă orașului Sibiu un număr foarte mare de monumente, pe lîngă care, altminteri, vizitatorul ar fi trecut cu indiferență.

Deosebit de importantă, prin semnificație și prin rezultatele ei practice, este și acțiunea de redescoperire și punere în valoare a centrului istoric din București. Se știe că, în condițiile nefericitului urbanism din secolul trecut, în centrul Capitalei, locul unor vechi monumente importante a fost luat de construcții cu caracter comercial mărunt, de construcții de raport, masa acestora făcînd să dispară sau să fie numai ascunse vestigii importante din istoria îndepărtată a orașului.

Printr-un act de stat, centrul istoric al Bucureștiului a fost supus unei operații sistematice de cercetare documentară și arheologică și ca urmare a acestei acțiuni a fost recuperată o bună parte din curtea voievodală de reședință a Țării Românești, vestigiile fiind deja introduse în circuitul public, monumentala pivniță a fostului palat găzduind astăzi un foarte interesant muzeu de istorie. În aceeași zonă a palatului voievodal, a Curții Vechi cum se numește îndeobște, a fost restaurat și redat funcției sale inițiale Hanul Manuc, restaurarea acestui edificiu prilejuind recuperarea unei case datînd din secolul al XVIII-lea, construcție de o remarcabilă frumusețe volumetrică și plastică. În același timp, străzile din zona centrală a orașului, străzi mărginite de edificii înălțate în secolele XVIII, XIX și XX au fost asanate și reintegrate circuitului comercial. Este îndeajuns să amintim noua expresie a Hanului cu Tei, devenit astăzi un loc de atracție de pe traseul străzii Lipscani, sau noua fizionomie a străzilor Covaci și Gabroveni unde vizitatorul regăsește ceva din atmosfera istorică a orașului. Operația de asanare și punere în valoare a zonei centrale bucureștene este în curs în cadrul ei, la un loc eminent, situîndu-se restaurarea vechilor hoteluri redate destinației inițiale. Spectaculoasă prin realizările sale este restaurarea hotelurilor Continental, Majestic și Capșa — în aceeași ordine de idei situîndu-se și restaurarea în curs a hotelului Bulevard, operă a primului mare arhitect modern român Alexandru Orăscu. În perspectiva acestei acțiuni este de întrevăzut o autentică înfrumusețare a Capitalei, fiind vorba nu doar despre aspectul estetic ci, de asemenea, despre aspectul moral și istoric întrucît se dovedește, pe această cale, că orașul de pe Dîmbovița beneficiază de o istorie nuanțată, fiind un oraș care nu s-a născut în ultimele decenii, dimpotrivă, s-a îmbogățit de-a lungul timpului cu edificii reprezentative.

În cadrul vastei campanii de restaurare a monumentelor din țara noastră un rol deosebit de important revine Direcției patrimoniului cultural național, instituție care a preluat, la o scară mult mai amplă, sarcinile fostei Direcții a monumentelor istorice și de artă. Direcția patrimoniului cultural național — deși ca instituție este foarte tînără — se bizuie în activitatea sa pe tradiția, veche de mai multe decenii, a școlii românești de restaurare, fructificînd acele principii care au în primul rînd în vedere respectul față de valoarea autentică, față de monument, înțeles ca un document al trecutului național.

Deosebit de complexă, implicînd studii de arheologie, de istorie și istorie de artă, de arhitectură și inginerie, opera de cercetare desfășurată în cadrul Direcției patrimoniului cultural național este menită să asigure fiecărei restaurări o bază științifică riguros fundamentată. Se urmărește nu numai recuperarea înfățișării originare, autentice, a monumentului în cauză, dar și introducerea acestuia în circuitul vital al societății contemporane pentru că, este un fapt dovedit, numai acele monumente care își găsesc o întrebuințare, care aparțin efectiv vieții, sînt conservate în mod corespunzător și sînt prețuite ca atare. Este demn de remarcat faptul că prin opera de restaurare a ultimilor ani au dobîndit funcții utile monumente abandonate sau grav degradate. Ampla cetate a orașului Tg. Mureș este pe punctul să devină un complex cultural și turistic cu funcții polivalente, castelul de la Sîntă Mărie Orlea se pregătește să devină un hotel turistic, cel de la Criș va îndeplini dubla funcțiune de așezămînt muzeistic și de motel, o serie de alte complexe arhitectonice fiind, în clipa de față, în restaurare cu destinație de tabere școlare, case de creație, case de odihnă ș.a.m.d. Din numărul mare de monumente care au fost restaurate în ultimii ani de către Direcția patrimoniului cultural național — aș aminti de acelea de la Secu, Dragomirna, Putna, Hurez, Războieni, Tîrgoviște, Adamclisi, Mediaș, Dobrovăț ș.a.m.d. Deosebit de importante sînt descoperirile arheologice: la Strei Sîngeorgiu (jud. Hunedoara) a fost pus în evidență cel mai vechi monument românesc cunoscut pînă în prezent, databil în jurul anilor 1100; la Rădăuți a fost posibilă identificarea unei așezări românești anterioare celei cunoscute în legătură cu biserica domnească Sf. Nicolae; la Probota, la Niculițel și din alte părți cercetările specialiștilor au adus la lumină importante mărturii documentare. Toate aceste descoperiri ne pun în situația să sporim interesul pentru monumentele istorice nu numai pentru valoarea lor efectivă, dar și pentru că, în foarte multe cazuri, ele sînt succesoarele unor construcții mai vechi, permițînd astfel, printr-o mai atentă interpretare reînnodarea firului istoric și îmbogățirea cunoștințelor privind perioade foarte îndepărtate din existența poporului român.

Opera de restaurare nu este, așadar, un simplu act de îngrijire a monumentului de arhitectură, ea este, în același timp, un act de permanentă subliniere a prezenței în istorie a unui edificiu sau a unit sit, este o nuanțată descifrare a caracterului de document pe care monumentul de arhitectură îl are. Tocmai de aceea, a vorbi despre transmiterea către viitor a monumentelor aparținînd epocilor trecute este astăzi un act de necesitate și el se recomandă conștiinței omului contemporan ca un însemn al demnității umane în general, ca o dovadă de generoasă solidaritate între popoare și între generații pentru păzirea zestrei comune de cultură.

https://biblioteca-digitala.ro

ORIGINEA ŞI STRUCTURA URBANĂ A ORAŞULUI TÎRGOVIŞTE

Arh. CRISTIAN MOISESCU

Oraşul Tîrgovişte, cu unele întreruperi a fost timp de peste trei secole reşedinţă domnească şi capitală a Ţării Româneşti, nu a constituit pînă în prezent o preocupare specială a cercetătorilor epocii feudale, în care să fie analizate în detaliu originea, trecutul şi structura sa urbană.

Cercetările arheologice sporadice efectuate la unele monumente tîrgoviştene nu au putut preciza în suficientă măsură toate aspectele legate de perioada de început a oraşului şi mai ales de stabilirea împrejurărilor concrete în care a devenit tîrg dintr-o aşezare rurală.

Cercetările întreprinse pînă în prezent cu privire la geneza oraşelor din Ţara Românească au stabilit ca principale căi de formare a acestora, fie în jurul unui nucleu fortificat sau a unei reşedinţe voievodale, fie prin dezvoltarea lor din aşezări săteşti situate în condiţii geografice favorabile, sau, în sfîrşit, dintr-un tîrg temporar organizat în cadrul sau în preajma unei aşezări săteşti[1].

Tîrgovişte a se încadrează în grupa oraşelor născute ca rezultat al transformării unei aşezări săteşti în oraş, ca urmare a stabilirii aici a unei reşedinţe voievodale. Acest fapt a contribuit substanţial la dezvoltarea Tîrgoviştei, care a căpătat astfel treptat un caracter urban în noua sa calitate de capitală a Ţării Româneşti[2].

Putem afirma că factorii care au influenţat apariţia şi dezvoltarea oraşului au fost determinaţi atît de poziţia geografică favorabilă, cît şi de cea strategică avantajoasă.

Oraşul s-a dezvoltat pe malul rîului Ialomiţa, la limita dintre regiunea de deal cu cea de cîmpie, acolo unde locuitorii fiecăreia dintre aceste zone veneau să-şi schimbe produsele. În plus, pe aici trecea principalul drum comercial al Ţării Româneşti din acea vreme, care lega Transilvania de Dunăre, pe la Rucăr — Cîmpulung — Tîrgovişte — Tîrgşor — Brăila, din care se va desprinde mai tîrziu o ramificaţie către Bucureşti şi Giurgiu. Totodată, oraşul se afla situat în preajma munţilor, unde locuitorii se puteau retrage cu uşurinţă în caz de pericol şi în acelaşi timp în mijlocul ţării, de unde se putea asigura cu mai multă facilitate administrarea sa.

[1] Dintre lucrările dedicate acestei probleme, amintim: Ştefan Olteanu, *Cercetări cu privire la geneza oraşelor medievale din Ţara Românească* „Studii", XVI, 1963, nr. 6, p. 1.255—1.282; M. D. Matei, *La ville médiévale et l'archéologie roumaine; état actuel des recherches*, „Dacia", N. S., VIII. 1964, p. 279—296; Ştefan Pascu, S. Goldenberg, *Despre oraşele medievale din unele ţări dunărene*, „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", 1971, p. 29—41; P. P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii româneşti*, Bucureşti, 1969, capitolul *Întemeierea oraşelor în ţinutul românesc* (p. 279—291); Pavel Chihaia, *În legătură cu originea şi structura oraşelor reşedinţă din Ţara Românească*, în *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1974, p. 368—378.

[2] Cercetări arheologice întreprinse atît pe teritoriul curţii domneşti din Tîrgovişte (N. Constantinescu, Cristian Moisescu, *Curtea domnească din Tîrgovişte*, ed. a II-a, Bucureşti, 1969, p. 5), cît şi în alte puncte ale oraşului (I. Chicideanu, *Săpăturile arheologice de la biserica Tîrgului Tîrgovişte) — 1972. Raport preliminar*, în „Scripta Valachica", Tîrgovişte, 1972, p. 170—171) au surprins urmele unor construcţii de tip bordei, datate în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Apare deci evident caracterul rural al aşezării de la Tîrgovişte în momentul stabilirii aici a unei reşedinţe domneşti.

Fig. 1. Planul oraşului Tîrgovişte alcătuit de P. D. Condurăţeanu la anul 1886.

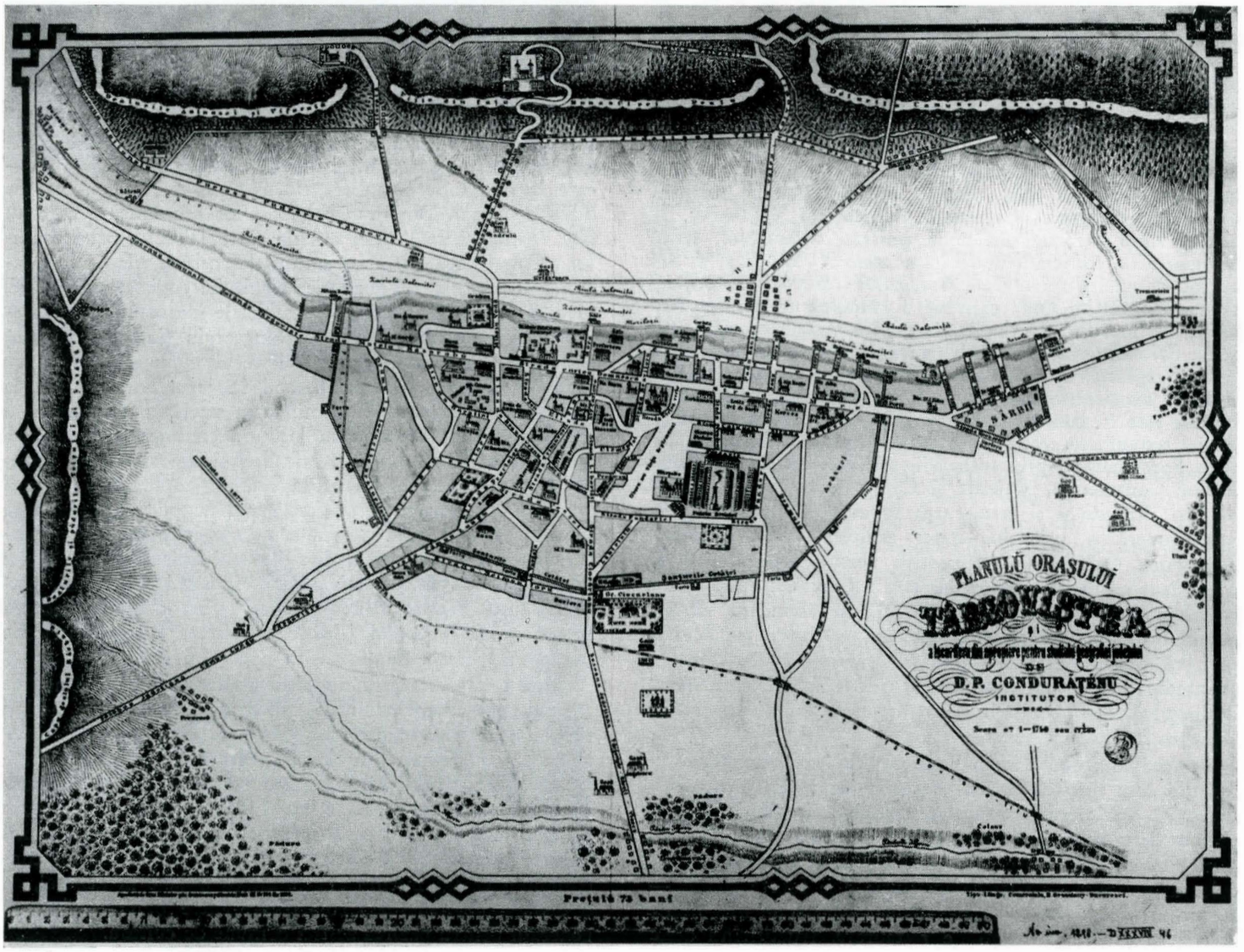

https://biblioteca-digitala.ro

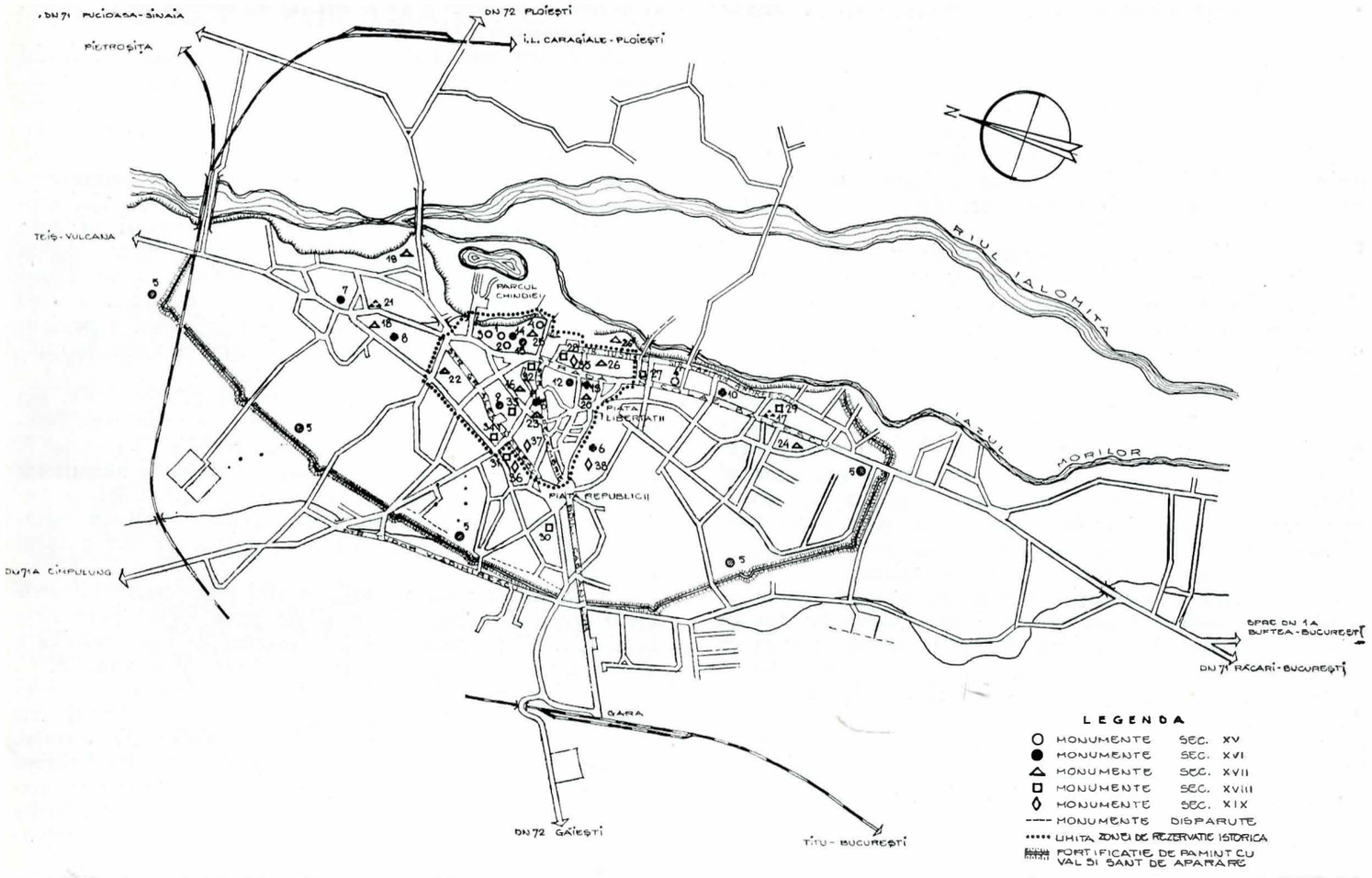

Fig. 2. Planul municipiului Tîrgovişte cu principalele monumente:
1 — Biserica Paraclis; 2 — Prima casă domnească; 3 — Turnul Chindiei; 4 — Biserica Sf. Vineri; 4' — Biserica Cuvioasa Paraschiva; 5 — Fortificaţii; 6 — Biserica Mitropoliei I; 7 — Biserica Sf. Gheorghe; 8 — Biserica catolică; 9 — Biserica Sf. Nicolae Andronescu I; 10 — Biserica Roşie; 11 — Biserica Tîrgului I; 12 — Biserica Sf. Nicolae Geartoglu; 13 — Biserica Stelea I; 14 — Palatul lui Petru Cercel; 15 — Biserica domnească mare; 16 — Biserica Sf. Arhangheli; 17 — Biserica Albă I; 18 — Biserica Sf. Dumitru; 19 — Biserica Creţulescu; 20 — Biserica Stelea II; 21 — Biserica Vărzaru; 22 — Biserica Sf. Împăraţi; 23 — Biserica Tîrgului II; 24 — Biserica Sf. Nicolae Simuleasa; 25 — Casa domnească Bălaşa; 26 — Biserica Sf. Ionică; 26' — Biserica Sf. Apostoli şi Marina; 27 — Biserica Stolnicu; 28 — Casa Coconilor; 29 — Biserica Albă II; 30 — Biserica Sf. Atanasie şi Chiril; 31 — Biserica Lemnului I; 32 — Casa Fusea; 33 — Casa Georgescu; 34 — Casa Lerescu; 35 — Tribunalul; 36 — Biserica Lemnului II; 37 — Consiliul Popular Municipal; 38 — Biserica Mitropoliei II;

Poziţia naturală favorabilă — oraşul era protejat împotriva unui atac, de păduri, ape curgătoare şi mlaştini — precum şi faptul că se afla mai departe de ameninţarea turcească, au contribuit deopotrivă la alegerea acestui loc pentru stabilirea unei reşedinţe domneşti.

Procesul complex şi lent de urbanizare a fost determinat de necesităţi interne: dezvoltarea forţelor de producţie a dus la separarea meşteşugurilor de agricultură, avînd ca rezultat amplificarea schimbului de produse în cadrul pieţii interne şi stabilirea aici a unui tîrg permanent. Însăşi interpretarea toponimicului „tîrgovişte", de origine slavă, care înseamnă tîrg, piaţă, loc de schimb[3], duce la concluzia că originea oraşului se găseşte într-un loc de tîrg, dezvoltat în condiţiile concrete apărute la sfîrşitul secolului al XIV-lea. După părerea altor specialişti sufixul „işte" ar indica un tîrg vechi, „părăsit"[4].

Ţinînd seama de numele oraşului, care înseamnă fie tîrg, fie locul unde a fost un tîrg, considerăm că aici a fost cîndva, la o dată ce nu se poate preciza încă exact, locul unor operaţii ocazionale de schimb la care s-a adăugat apoi activitatea specializată a negustorilor şi, legat de acestea, concentrarea unor meşteşugari ce trebuiau să pună la îndemîna locuitorilor mărfurile pe care aceştia nu şi le puteau furniza singuri[5].

Asupra epocii cînd această aşezare a căpătat caracterul de tîrg permanent, cei mai mulţi cercetători au opinat pentru secolul al XIV-lea, fără a se putea preciza mai mult. Faptul că Tîrgovişteа nu figurează ca punct de vamă în privilegiile comerciale cunoscute în secolul al XIV-lea demonstrează că nu ajunsese încă la importanţa pe care o aveau alte oraşe din Ţara Românească, ca de pildă Cîmpulungul. În schimb, în privilegiul acordat de Mircea cel Bătrîn negustorilor lioveni la 1403[6], Tîrgovişteа este singurul oraş unde se plăteа vamă, ceea ce ne face să presupunem că epoca în care s-a dezvoltat aşezarea poate fi plasată către sfîrşitul secolului al XIV-lea.

Întrucît dezvoltarea economică şi urbanizarea celei de a doua capitale a Ţării Româneşti este posterioară aşezării domniei în această localitate, trebuie să admitem că Mircea cel Bătrîn a ales acest loc considerat favorabil pentru dezvoltarea unei noi reşedinţe de scaun, care prezenta şi avantajul că permitea un control mai lesnicios asupra părţii de răsărit a ţării ce se întindea pînă la „marea cea mare", precum şi asupra marilor drumuri de comerţ ce se ramificau din acest punct către răsărit şi miazănoapte. Această alegere trebuie pusă în legătură cu două evenimente importante: pe de o parte, apariţia primejdiei turceşti ce ameninţa dinspre sud, iar pe de altă parte, asocierea la domnie a lui Mihail, fiul lui Mircea[7], tocmai pentru a asigura paza regiunii celei mai ameninţate a ţării.

Prima menţiune documentară a aşezării, amintită ca reşedinţă domnească, este cuprinsă în memorialul de călătorie din anul 1396 al lui Johann Schiltberger, martor ocular al bătăliei de la Nicopole, care arată că a fost *„şi în Ţara Românească, în cele două capitale ale ei, care sînt numite Argeş (Agrich) şi Tîrgovişte (Tiirkoich)"*[8].

Din timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn pînă în 1431, anul urcării pe tron a lui Alexandru Aldea, primul domn care va emite documente numai din Tîrgovişte, Ţara Românească a avut două capitale, iar după 1431 pînă la 1459 singura capitală a rămas Tîrgovişteа care a devenit treptat şi

[3] Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, Bucureşti, 1963, p. 259.
[4] Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, vol. I, Bucureşti, 1929, p. 30; Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, partea a II-a, ediţia a IV-a, Bucureşti, 1943, p. 439, admite ambele explicaţii arătînd că „tîrgovişte" înseamnă tîrg prin excelenţă, dar şi locul unde a fost un tîrg.
[5] *Istoria României*, II, p. 291.
[6] P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti, 1944, p. 102.
[7] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 55—56.
[8] *Călători străini despre Ţările Române*, I, Bucureşti, 1968, p. 30.

https://biblioteca-digitala.ro

cel mai important centru economic, administrativ și militar al țării (reședința mitropolitană a continuat să rămînă la Argeș pînă în anul 1517).

Așezarea scaunului domnesc aici a contribuit în foarte mare măsură la ridicarea și dezvoltarea orașului: mutarea curții domnești la Tîrgoviște a atras în primul rînd marea boierime din care era alcătuit sfatul domnului. Dregătorii și slujitorii curții domnești mutîndu-se la Tîrgoviște au făcut de asemenea să crească importanța orașului și în același timp populația sa.

Pentru satisfacerea cerințelor curții domnești și ale clasei stăpînitoare, în noua capitală s-au așezat numeroși meșteșugari și negustori și se dezvoltă activitatea comercială.

Cercetarea trecutului istoric al orașului medieval, întregită de rezultatele săpăturilor arheologice efectuate la Tîrgoviște în ultimii ani, de publicarea izvoarelor și a consemnărilor unor călători străini cum și de cercetarea monumentelor sau vestigiilor care ni s-au păstrat, au permis conturarea unei imagini mai sigure asupra întinderii și structurii urbane a vechiului tîrg. Din interpretarea acestui bogat material documentar, considerăm că structura urbană a Tîrgoviștei exprimată prin trama stradală, prin silueta și existența unor obiective de interes istoric sau artistic, s-a conservat pînă la sfîrșitul secolului trecut fără modificări esențiale.

Din cercetarea aceluiași material documentar rezultă că Tîrgoviștea medievală prezenta trei părți distincte: cea de nord numită Suseni („cartierul de sus"), partea centrală cu piața statornică și curtea domnească și partea de sud-vest, unde se afla de la începutul secolului al XVI-lea ansamblul Mitropoliei.

Limitele orașului vechi erau cuprinse în interiorul fortificației de pămînt alcătuită din șanț și val de apărare, cu palisadă, întărită cu bastioane și porți de zid (fig. 2), consemnate documentar încă de la începutul secolului al XVI-lea[9] și care au fost refăcute la mijlocul secolului al XVII-lea[10]. În interiorul acestui perimetru, vatra așezării medievale, la mijlocul secolului al XVII-lea — momentul de maximă înflorire a orașului — se întindea cam în aceleași limite ca și în jurul anului 1900, cu excepția zonei de nord-vest și sud-vest, unde între tîrgul propriu-zis și valul de apărare, o suprafață însemnată a terenului era rezervată agriculturii. Rezultă așadar că vechiul oraș ocupa o arie ceva mai restrînsă în cadrul limitelor fortificației de pămînt, situație care s-a menținut aproape neschimbată pînă în pragul secolului nostru.

Unele considerații asupra structurii centrului istoric sînt posibile și ca urmare a comparației situației existente cu cea de la sfîrșitul secolului trecut, înfățișată în cel mai vechi plan cunoscut al orașului Tîrgoviște alcătuit de D. P. Condurățeanu la anul 1886[11] (fig. 1).

Rezultă așadar că ne aflăm în fața unui fenomen de suprapunere a vieții de-a lungul a cinci secole în cadrul unui perimetru relativ constant, situație explicată printr-o creștere relativ lentă a numărului locuitorilor cît și prin menținerea unei zone neconstruite — proprietatea în devălmășie a obștei tîrgoveților — cuprinse în cadrul limitei fortificației orașului. În concluzie, etapele de evoluție ale centrului istoric nu constau într-o extindere progresivă a zonei construite în jurul unui nucleu inițial, ci dintr-o modificare lentă a structurii urbane închegată la începutul secolului al XV-lea, în cadrul aceluiași perimetru.

Compararea planului amintit cu situația actuală demonstrează că în general vechea tramă stradală s-a păstrat aproape neschimbată.

Artera principală care străbătea orașul în lung de la sud către nord era „ulița mare", numită mai tîrziu Calea Domnească sau strada Nicolae Bălcescu, după denumirea actuală.

Silueta orașului era dominată de curtea domnească cu turnul Chindiei, de turlele bisericilor Mitropoliei, Stelea, Geartoglu, Catolică. În afara caselor modeste din lemn ale tîrgoveților, existau numeroase case boierești de zid al căror număr a crescut în timpul domniei lui Petru Cercel, cînd *„toți boierii cei mari s-au apucat apoi, urmînd pilda principelui, să ridice o clădire"*[12].

După cum rezultă din documente, în vechiul tîrg feudal existau case boierești deosebit de mari, cu pivnițe încăpătoare, valorînd pînă la 200 de galbeni[13], în timp ce casele boierilor mai mici sau negustorilor erau mai modeste, prețul lor fiind de circa 30—35 de taleri[14].

În lipsa oricărui document iconografic realist asupra construcțiilor civile tîrgoviștene din secolele XV—XVIII, evoluția arhitecturii urbane poate fi studiată numai pe baza monumentelor acestei epoci existente și în prezent. Vechea arhitectură urbană, la fel cu cea aparținînd altor tîrguri medievale muntenești, se caracteriza prin existența a două nivele — parter cu pivniță înaltă — formă care a persistat și în perioada cînd Tîrgoviștea își pierduse calitatea de capitală și reședință domnească.

După cum rezultă dintr-un document relativ tîrziu, din anul 1808, *„casele boierești au fost puse pe malul apei Ialomiței, sus, pe marginea uliței celei mai vechi a Tîrgoviștei"*[15]. Această uliță — menționată mai sus — poate fi identificată cu actuala stradă a Justiției, continuată cu str. Căpitan Andreescu, denumită în secolul trecut strada Crețulescu, paralelă cu Calea Domnească, aflată în partea de sud a curții domnești.

În partea de nord a curții, se afla piața statornică unde meșteșugarii și negustorii veniți de peste munți și-au zidit locuințele. Ni s-a păstrat pînă în prezent un toponimic, ca o ultimă amintire a acestei piețe, „fundătura Brașovului"[16].

Este important de subliniat faptul că amplasarea curții domnești se afla între piața orașului și curțile boierești, cele două pîrghii importante, economică și politică, ale statului. În același timp, așezarea curții domnești și a celor boierești pe malul apei, lîngă iazul cu mori, pive și fierăstraie, prezenta în afara unui avantaj strategic (existența rîpelor înalte oferea condiții naturale de apărare) și unul de ordin economic, legat de facilitatea aprovizionării.

Tîrgul periodic s-a aflat pînă în secolul trecut în afara șanțului cetății, la nord de bariera Cîmpulungului, unde în vechime erau trași în țeapă răufăcătorii[17]. Aici, în locul de unde porneau marile artere către Cîmpulung și Argeș, se făceau schimburile și vînzările de produse locale. Din secolul al XVII-lea, piața statornică, „bazarul", s-a mutat în zona de vest a curții domnești, în jurul bisericii Tîrgului. Tot aici se aflau prăvăliile și unele ateliere meșteșugărești, în timp ce altele erau situate în zona de sud a orașului. Astfel mahalaua tabacilor s-a aflat pînă tîrziu în jurul bisericii Roșii, iar cea a zlătarilor era așezată lîngă biserica Albă.

Nici în Tîrgoviște, ca de altfel nici în celelalte orașe de reședință ale Țării Românești, nu s-a păstrat vechea clădire administrativă a sfatului, județului și pîrgarilor, după cum nu ni s-au păstrat elemente care să ne permită reconstituirea pieței tîrgoviștene din secolul al XV-lea[18]. Este de presupus, judecînd după aspectul prezent, ca și în cazul vechii piețe de la Argeș, că era de formă dreptunghiulară.

În ce privește înzestrarea orașului cu unele dotări edilitare, știm că încă din secolul al XVI-lea exista o baie publică, făcută de către domnie pe iazul morilor, *„în susul grădinilor domnești"*, ale căror venituri au fost date în secolul al XVII-lea mănăstirii Căldărușani[19]. În același timp orașul era *„îndestulat cu apă bună, cu puțuri și fîntîni"*, iar în timpul domniei lui Petru Cercel, după mărturia lui Franco Sivori, apa a fost adusă la curtea domnească *„de la un izvor depărtat de oraș, ... trecînd pe sub pămînt prin niște jgheaburi groase de lemn de brad"*[20]. Probabil că și acestea au fost motivele pentru care diecii domnești numeau încă din secolul al XVI-lea în documentele vremii orașul de pe malul Ialomiței *„minunata cetate"* sau *„minunatul oraș"* Tîrgoviște[21].

[9] *Ibidem*, p. 444. Descrierea amintită este înglobată și în Cosmografia lui Sebastian Münster din anul 1552.

[10] Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești* în *Cronicari Munteni*, București, 1961, p. 155.

[11] D. P. Condurățeanu, *Planul orașului Tîrgoviștei și a locurilor din apropiere pentru studiul geografiei județului*, 1886, Bibl. Acad. R.S.R., Cabinet Hărți, nr. inv. 1.298 — DXXXVIII, 46.

[12] *Călători străini*, III, București, 1971, p. 13.

[13] *Documente privind istoria României, B, Țara Românească*, s. XVII, vol. II, p. 90.

[14] *Ibidem*, p. 74.

[15] „Revista istorică", 1943, p. 276—277.

[16] Pavel Chihaia, *op. cit.*, p. 376.

[17] I. D. Petrescu, *Buchetul*, Tîrgoviște, 1889, p. 131.

[18] Pavel Chihaia, *op. cit.*, p. 369.

[19] Al. Lapedatu, *Baia domnească din Tîrgoviște*, în „B.C.M.I.", nr. 3, 1910, p. 89—92.

[20] *Călători străini*, III, p. 12.

[21] *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, vol. II, București, 1972, p. 391—452.

https://biblioteca-digitala.ro

CONSIDERAŢII ASUPRA ZONEI ISTORICE A ORAŞULUI TÎRGOVIŞTE

Arh. CRISTIAN MOISESCU şi arh. ALBA-DELIA POPA

Dezvoltarea impetuoasă a societăţii noastre implică o permanentă şi serioasă preocupare nu numai pentru ocrotirea mediului înconjurător, dar în acelaşi timp şi în egală măsură, şi pentru protejarea şi conservarea elementelor urbanistice, arhitectonice şi artistice, în cadrul cărora monumentele de cultură şi ansamblurile din care acestea fac parte, au o importanţă extremă.

Monumentele de cultură din toate epocile, mărturii ale evoluţiei istorice, sînt purtătoare ale unor funcţiuni actuale sociale şi estetice, acţionînd asupra conştiinţei omului şi a formării modului său de viaţă, îmbogăţind în toate domeniile însăşi viaţa societăţii.

Valoarea lor deosebită este subliniată atît de rolul hotărîtor pe care îl au în menţinerea şi formarea individualităţii mediului ambiant, a ansamblurilor urbanistice şi peisajului, cît şi prin utilitatea lor materială şi funcţională.

Această importanţă universală a valorilor care trebuie conservate, considerate ca parte integrantă a ambianţei contemporane, impune cu maximă acuitate protejarea şi restaurarea monumentelor istorice şi de artă, în spiritul concepţiei ştiinţifice actuale, înţelese nu ca obiective izolate, ci ca ansambluri întregi cărora le aparţin.

Conservarea şi punerea în valoare a monumentelor de cultură, ale naturii şi peisajului cum şi a întregului fond construit, trebuie să constituie o preocupare majoră în cadrul elaborării studiilor de sistematizare urbanistică, putînd contribui astfel în mare măsură la îmbunătăţirea condiţiilor generale ale vieţii omului contemporan.

Asemenea studii trebuie să cuprindă, alături de rezolvarea circulaţiei, integrarea în peisaj şi amenajarea tramei stradale, studierea siluetei ansamblului în zona istorică, astfel încît noile construcţii să nu distoneze prin contrast să nu ducă la pierderea personalităţii oraşului, conferită de eforturile constructive ale generaţiilor şi secolelor trecute.

Ştiind că unitatea unei aşezări umane este dată de relaţiile dintre aspectele sale funcţionale, tehnico-edilitare şi plastice, ne propunem să analizăm în cadrul prezentului studiu implicaţiile estetice date de soluţionarea problemelor funcţionale şi tehnice în oraşul Tîrgovişte, ca urmare a profundelor modificări intervenite în textura oraşului în cadrul procesului de remodelare urbană.

O consideraţie asupra necesităţii acestei analize este oportună deoarece la Tîrgovişte, în afara monumentelor de arhitectură clasate ca atare, se păstrează încă numeroase construcţii a căror valoare sau vechime nu le permite încadrarea în categoria monumentelor, dar a căror prezenţă în contextul urban generează imagini interesante, pitoreşti sau inedite şi a căror dispariţie ar însemna o pierdere pentru personalitatea şi aspectul oraşului. Alături de acestea, alte construcţii sînt importante datorită valorii documentare conferite de evenimentele istorice şi culturale care le-au marcat.

Totodată, indiferent de vechimea sau destinaţia clădirilor semnificative din zonă, ele atestă întreaga succesiune de etape evolutive ale vechiului centru urban, încît nu trebuie depreciat nici unul din martorii reprezentativi care au punctat această evoluţie.

O atenţie deosebită trebuie acordată şi acelor construcţii care, chiar dacă luate în parte nu sînt de mare valoare, formează împreună o configuraţie urbană specifică în alcătuirea unor fronturi de străzi sau pieţe. Pentru aceste clădiri sau ansambluri de interes ambiental din cadrul zonei istorice trebuie să existe preocuparea păstrării imaginii generale şi mai ales a scării la care au fost realizate ca şi a atmosferei. Menţinerea scării la care a fost constituit ansamblul este necesară şi pentru crearea unui cadru corespunzător punerii în valoare a monumentelor majore din zonă.

În general, deşi clădirile se deteriorează şi dispar, trama stradală a unui oraş rămîne adesea principalul martor al continuităţii existenţei sale, a desfăşurării neîntrerupte a activităţilor civice, trebuind astfel subliniată semnificaţia sa de factor care conservă unul din importantele elemente ale structurii urbane. Din această cauză trebuie reconsiderat rolul traseelor de circulaţie în cadrul centrelor istorice, în sensul menţinerii lor, ca fiind poate elementul cel mai viabil şi în acelaşi timp cel mai constant al personalităţii unui oraş.

Cu toate că oraşul Tîrgovişte a păstrat un valoros fond construit, dintr-o regretabilă neînţelegere, aici s-a procedat pe de o parte la demolarea sau transformarea fără discernămînt a unor construcţii de interes deosebit, iar pe de altă parte s-a implantat în textura urbană a centrului istoric o serie de clădiri noi care au denaturat vechea înfăţişare a ansamblului.

Plecînd de la aceste considerente am încercat o analiză a siluetei actuale a oraşului în zona istorică, ca expresie plastică şi totodată ca mijloc de control vizual al transformărilor succesive, care duc la îmbogăţirea sau pierderea specificului său.

Caracteristica siluetei Tîrgovişte contemporane este coexistenţa elementelor noi cu cele vechi: Curtea Domnească şi celelalte monumente civile şi religioase, alături de Uzina de utilaj petrolier, noua platformă industrială şi cartierele de locuit recent construite. Curtea Domnească, aşezată pe terasa superioară a Ialomiţei, către limita de nord-est a oraşului, are o poziţie centrală datorită dezvoltării oraşului pe axa nord-sud, permiţînd în acelaşi timp o frumoasă vedere din Turnul Chindiei atît către lunca Ialomiţei şi Mănăstirea Dealului, cît şi spre oraş. Din acest punct înalt avem cea mai bună cuprindere a panoramei centrului istoric în care s-a implantat şi noul centru civic, profilînd pe linia orizontului vechile şi noile siluete, de la biserica Domnească, la actuala biserică Catolică (fig. 2). Într-o primă desfăşurare se observă în cadrul siluetei feudale a oraşului următoarele verticale: bisericile Domnească (sec. XVI), Stelea (sec. XVII), Sfîntul Nicolae Geartoglu (sec. XVI—XVII), înălţate peste masa clădirilor cu unul sau două nivele. În silueta actuală intervin faţă de silueta veche

Fig. 1. Silueta Curţii Domneşti văzută dinspre lunca Ialomiţei.

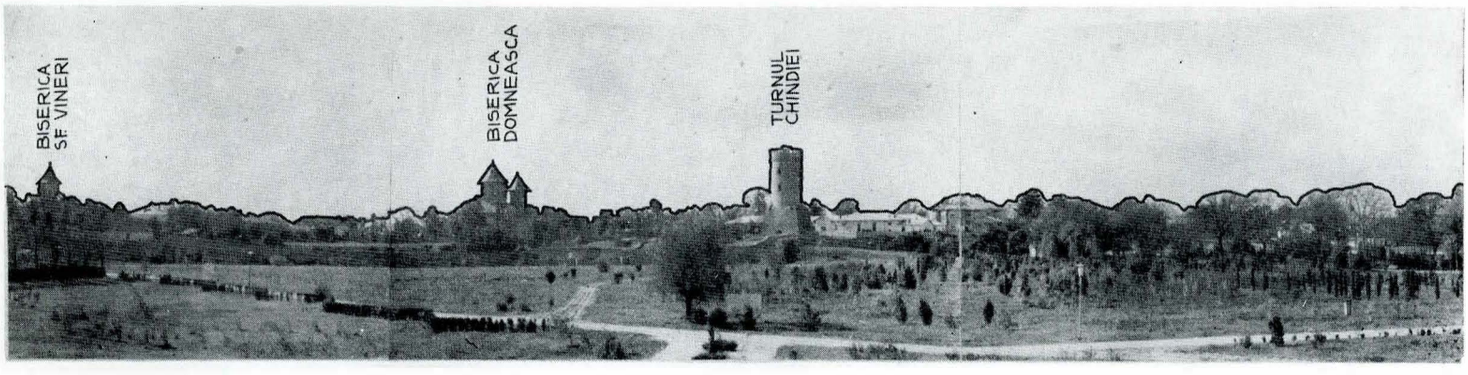

https://biblioteca-digitala.ro

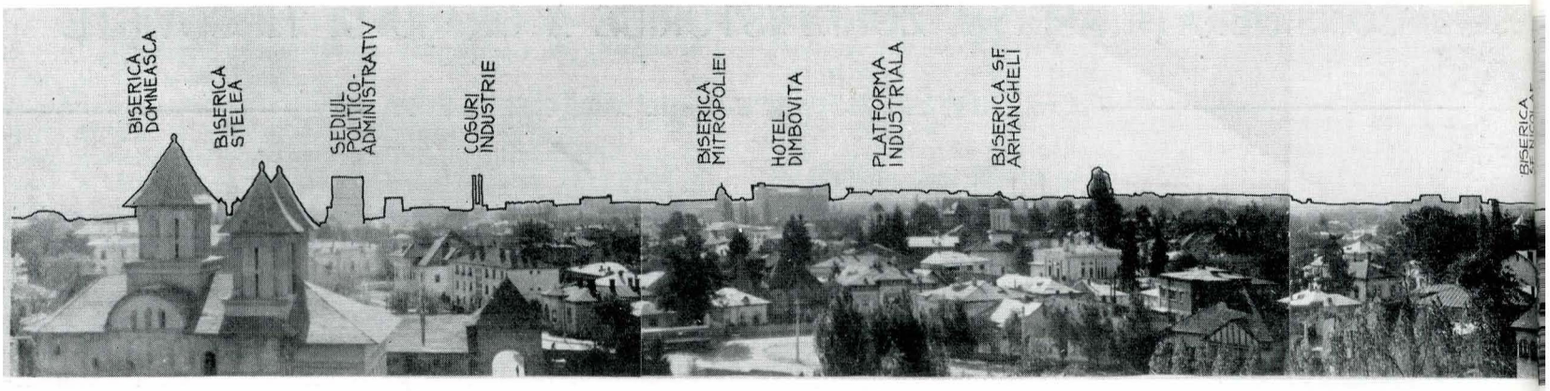

Fig. 2. Panorama oraşului din Turnul Chindiei.

Fig. 3. Aspectul centrului civic în Piaţa Libertăţii este în prezent necorespunzător, deoarece are ca participări importante Sediul Politico-Administrativ (parter +10 etaje), Casa de mode (parter+2 etaje). Pe cealaltă latură există Complexul de deservire (4 nivele) şi vechiul fond de magazine şi locuinţe, în general parter şi 1 etaj. Toate aceste construcţii sînt într-un contrast puternic care nu se va putea rezolva fără alte intervenţii de deteriorare a zonei de interes istoric.

noi accente verticale pe care le vom examina în continuare: clădirea înaltă a Sediului Politico-Administrativ (parter + 10 etaje), flancată de o parte şi de alta de coşurile Uzinei de utilaj petrolier şi noile locuinţe din partea de sud a oraşului, de asemenea parter + 10 etaje.

Amplasarea noului centru civic a făcut obiectul unor studii care datorită necesităţii legării sale de vechiul centru a pus în faţa proiectanţilor probleme dificil de rezolvat. Închegarea unui centru civic de o anumită amploare a fost justificată de dezvoltarea şi importanţa pe care o are oraşul în calitatea sa de capitală de judeţ. Amplasarea centrului civic la limita zonei istorice prezintă unele avantaje deoarece în imediata vecinătate a nucleului istoric ar fi produs unele inversări de valori, pe cînd mult în exteriorul acesteia ar fi dus la existenţa în paralel a unor zone cu importanţă oarecum egală, dar de interes deosebit.

Ca arhitectură, clădirea Sediului Politico-Administrativ, nu ni se pare o reuşită a genului (proporţiile turnului sînt greoaie, iar legătura vizuală dintre acesta şi corpul clădirii nu este de natură să îmbunătăţească calitatea ansamblului). Analizînd prezenţa acestui element în contextul urban, observăm că deşi nu obturează privirea spre centrul istoric, datorită atît poziţiei sale centrale cît şi înălţimii, el depăşeşte cu mult vechile dominante concurîndu-le, iar faţă de silueta vechiului oraş, apare ca o verticală care nu se încadrează armonios. Un element nou care intervine în dezvoltarea localităţii, este apariţia blocurilor în partea de sud, de asemenea parter + 10 etaje, făcînd ca ceea ce era pînă acum, un accident vertical în silueta calmă, dominată de mulţimea clădirilor valoroase, să se repete inversînd situaţia: noile construcţii să domine prin masivitate şi înălţime silueta generală.

Fig. 5, 6. Încercare de completare a frontului străzii 30 Decembrie, în vecinătatea bisericii Tîrgului.

https://biblioteca-digitala.ro

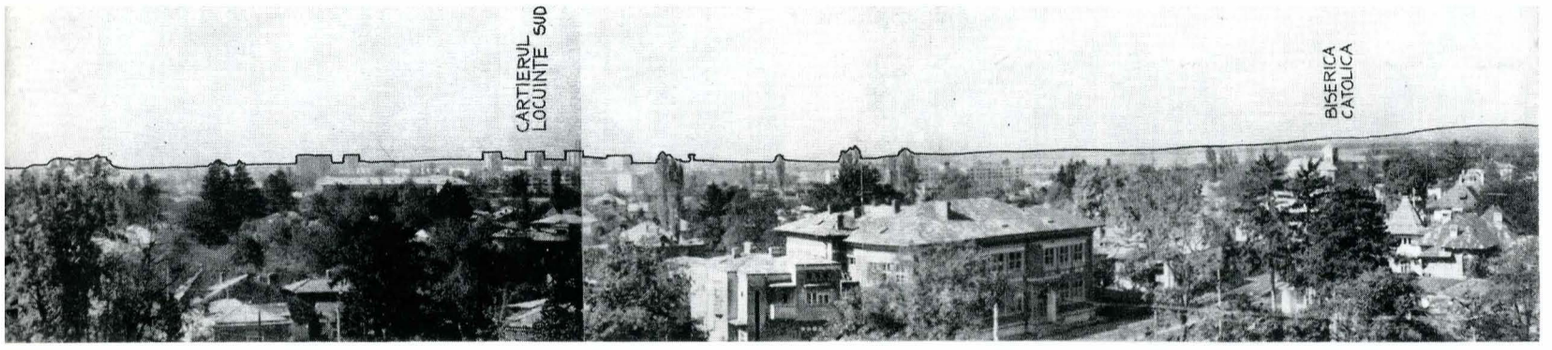

Fig. 4. Pătrunzînd în Piața Republicii dinspre Bd. Castanilor, privitorul înregistrează într-o imagine panoramică, construcții noi și vechi, de înălțimi diferite, percepînd în fundal turnul sediului politico-administrativ, silueta masivă a Casei de cultură casele pitorești de la începutul străzii 30 Decembrie, hotelul anunțînd centrul, apoi clopotnița și biserica Mitropoliei și în sfîrșit, Casa de oaspeți.

Dacă în cadrul orașului feudal priveliștea era dominată numai de vechiul și impunătorul edificiu al bisericii Mitropoliei înlocuit la sfîrșitul secolului trecut cu o construcție masivă fără valoare plastică deosebită, în prezent silueta este punctată atît de noua construcție a bisericii Mitropoliei, cît și de hotelul recent construit, cu parter și șase etaje. Prin masivitatea sa, clădirea hotelului strivește volumele din jur, iar împreună cu biserica amintită formează o dualitate de dominante care prejudiciază echilibrul compoziției urbanistice.

Deși conceput într-o arhitectură modernă, atrăgătoare și cu intenții de înscriere în cadrul centrului istoric, hotelul nu are un amplasament potrivit, intervenind brusc și masiv în silueta zonei vechi a orașului. La aceasta trebuie să adăugăm și faptul negativ al demolării unei porțiuni din zona istorică și modificarea vechii trame stradale.

Așa cum arătam, limita construită a orașului dinspre nord-est o constituie Curtea domnească cu componentele sale, pe lîngă care treceau și către care convergeau ulițele importante ale Tîrgoviștei.

Porțiunea de trecere spre limita naturală — Iazul Morilor și mai departe rîul Ialomița — a fost amenajată într-un parc de odihnă și recreare. Pe lîngă faptul că reeditează o imagine dispărută, întrucît aici se aflau fostele grădini ale Curții Domnești, această amenajare a fost necesară și pentru că orașul nu avea o zonă verde de recreare și odihnă. Vederea dinspre parc (fig. 1) prezintă avantajul că permite o percepere integrală a vechilor monumente datorită faptului că este deschisă privirii, nefiind ocupată de construcții, silueta apărînd astfel clar conturată, accentuată de perspectiva ascendentă care se creează. Imaginea

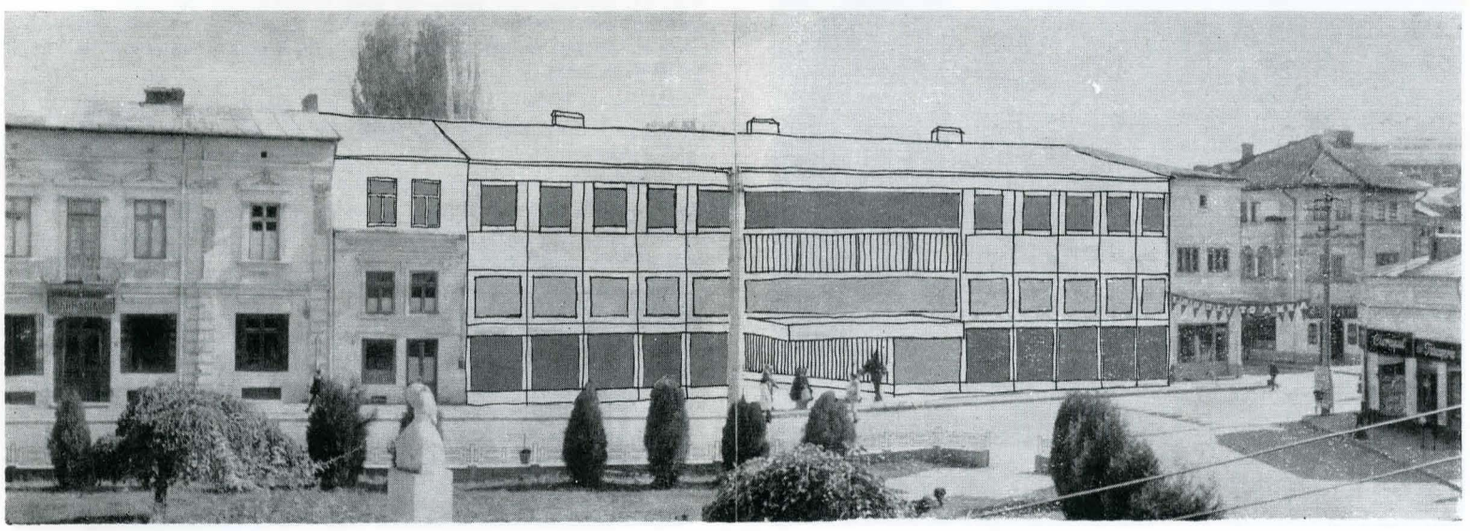

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 7—9. Străzile 30 Decembrie, Industriei, Brutari, C. A. Rosetti păstrează, alături de construcţiile secolului trecut şi prezent, cu elemente mai vechi înglobate şi vechea trama stradală asupra căreia acum se intervine prin demolări.

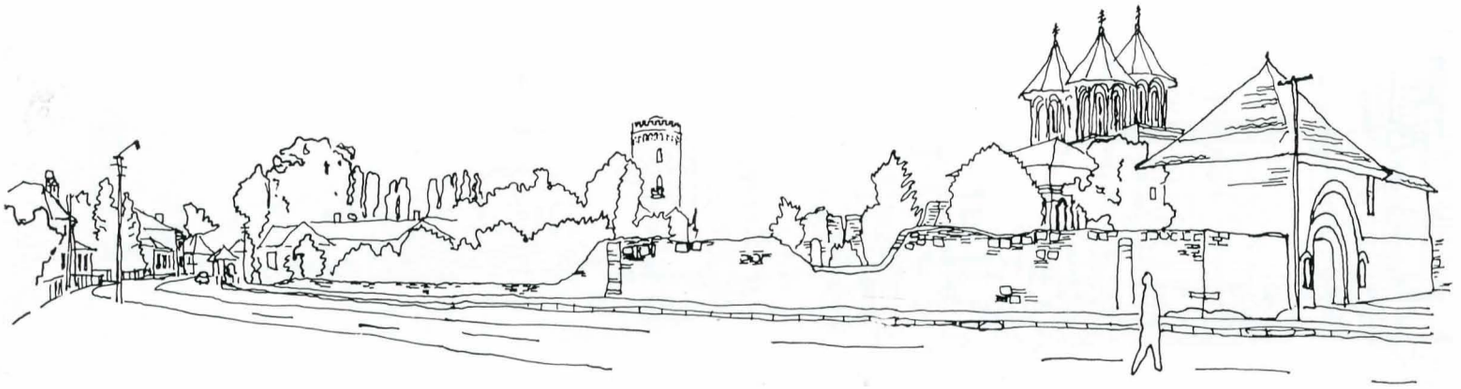

Fig. 11. Curtea Domnească, cu valoroasele sale componente: Palatul Dom nesc, Biserica mare şi Turnul Chindiei, ultimul dominînd evocator str. Nicolae Bălcescu.

Fig. 12. Front de case de pe str. 30 Decembrie din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, caracteristic pentru zona centrală a oraşului.

Fig. 13. Str. Nicolae Bălcescu, principala arteră de tranzit a oraşului, modificată în acest scop, prilejuieşte permanent vibraţii monumentelor situate în lungul profilului ei longitudinal, datorită traficului intens.

Fig. 14. Curbura din partea de nord a străzii Nicolae Bălcescu permite apariţia monumentelor Curţii Domneşti, interesant cap de perspectivă. Turnul Chindiei — în miniatură — devalorificînd monumentul, anunţă intrarea în parc.

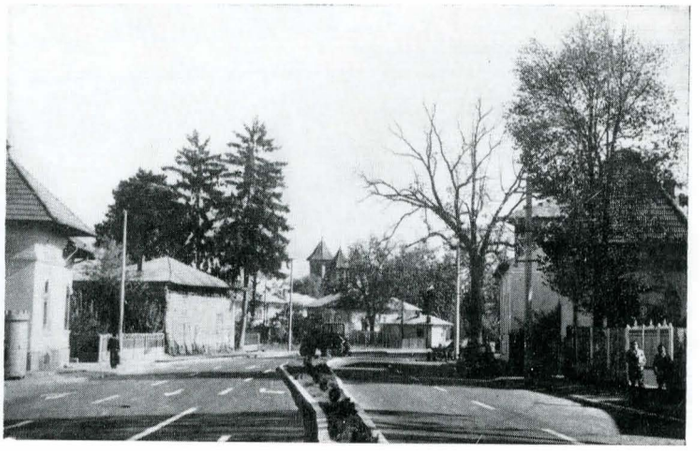

https://biblioteca-digitala.ro

9.

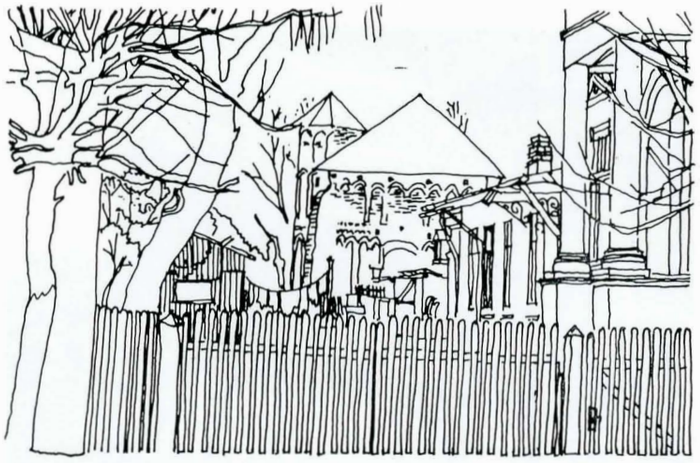

Fig. 10. Un fenomen pe care îl mai întîlnim şi la alte monumente; Biserica Sf. Împăraţi, a ajuns să fie cuprinsă între clădiri de locuit, aşteptîndu-şi punerea corespunzătoare în valoare.

aceasta — cea mai caracteristică prin posibilităţile de percepere a ansamblului Curţii Domneşti — cuprinde trei dominante, de la sud către nord: biserica Sf. Vineri, biserica Domnească şi Turnul Chindiei, care se pun reciproc în valoare prin contrastul de arhitectură, forme şi proporţii existent între ele. Conservarea palatului domnesc sub formă de ruină sporeşte latura romantică a priveliştei, legînd în mod armonios biserica Domnească de Turnul Chindiei.

Definitivarea noului centru civic al Tîrgovişte nu s-a făcut decît în ultimii ani, şi aceasta fără un plan de sistematizare unitar, aprioric elaborat. Oraşul nu prezenta pînă acum decît un centru comercial compus din strada 30 Decembrie şi străzile învecinate, cu deschideri spre clădirile cu caracter administrativ amplasate izolat. Prin dezafectarea pieţei de alimente şi transformarea vechilor hale în supermagazin s-a creat nucleul noii pieţe administrative, Piaţa Libertăţii, care a mai primit clădirile Sediului Politico-Administrativ al judeţului şi Casei de mode, constituind astfel principalele componente ale centrului civic (fig. 3). La acest nucleu se adaugă biserica Stelea, monument de o deosebită expresivitate şi valoare istorică şi artistică, care participă în mod fericit la componenţa noului centru civic.

În prelungirea dinspre vest a Pieţii Libertăţii, pe Bulevardul Libertăţii a fost aşezat noul hotel Dîmboviţa. Piaţa Republicii constituie cealaltă extremă a noului centru, încadrată de biserica Mitropoliei cu clopotniţa sa, Casa de oaspeţi şi Casa de cultură (fig. 4), cu avantajul că facilitează în acelaşi timp legătura dintre noul centru civic cu Bulevardul Castanilor şi strada 30 Decembrie, de la care începe zona veche a oraşului cu ramificaţia de străzi ce se deschid spre Curtea domnească.

Ansamblul format din cele două pieţe, cu spaţiul verde dintre ele, este compus în prezent din numeroase construcţii noi, contrastante ca arhitectură şi înălţime cu restul oraşului. Singurele edificii vechi care participă oarecum pierdute şi puse în umbră de noile construcţii sînt bisericile Mitropoliei şi Stelea. Considerăm totuşi ca un element favorabil participarea lor la închegarea centrului civic, căruia îi redau un anumit specific şi tradiţie istorică. Cu toate acestea ansamblul perceput este destul de distonant ca siluetă, cuprinzînd creşteri şi scăderi alternative, într-o impresie de necontrolare dată de scara diferită a noilor construcţii în comparaţie cu cele vechi. Parţial vederile pot fi interesante cum este aceea către noul hotel sau spre biserica Mitropoliei, dar vederea generală nu poate fi favorabil percepută fiind alcătuită din prea multe elemente diferite, cu un aspect eteroclit.

Dintre străzile care formează o tramă convergentă către ansamblul Curţii Domneşti, cea mai importantă este strada 30 Decembrie. Ea face parte din vechea reţea stradală a oraşului şi a fost pînă la construirea noului centru principala arteră comercială. Desfăşurarea sa, de la sud-vest spre nord-est, permite legătura dintre punctele majore de interes: zona Mitropoliei şi a noului centru civic, Curtea Domnească şi zona de agrement. Din specificul ei de stradă comercială, populată cu case de negustori, avînd la parter prăvălii, cele mai multe datînd de la sfîrşitul secolului trecut şi începutul secolului nostru (dar probabil cu multe elemente vechi înglobate în aceste clădiri) rezultă următoarele caracteristici:

— front de stradă închegat, realizat cam în aceeaşi perioadă degajînd o atmosferă unitară;

— inexistenţa unor intervenţii contemporane, în lungul fronturilor sale sau pe străzile învecinate (fig. 7—9);

— un regim de înălţime (parter plus unul sau două etaje) mai înalt decît restul oraşului căruia îi conferea pînă de curînd caracterul de centru (fig. 12);

— regim închis de construcţii în scopul valorificării vadului comercial, regim pe care nu-l mai întîlnim în altă parte a oraşului.

Profilul longitudinal al străzii 30 Decembrie este uşor curb, iar în punctul de maximă concavitate este aşezată biserica Tîrgului (sec. XVII) beneficiind de una din cele mai favorabile perspective pe care o are o biserică veche în zona de interes istoric a oraşului.

Caracteristicile de mai sus, comune şi unor artere din imediata apropiere cum ar fi străzile Rapsodiei, Rosetti, Industriei şi Brutari, sînt valabile şi pentru strada 30 Decembrie pînă la biserica Tîrgului; porţiunea care începe aici şi se termină la confluenţa cu strada Nicolae Bălcescu fiind mai puţin valoroasă. Construcţiile de pe această porţiune sînt mai noi, regimul de densitate mai mic, iar strada îşi pierde caracterul comercial. Acest segment de stradă este însă important pentru faptul că deschide o perspectivă indirectă asupra Curţii Domneşti, în ultima porţiune apărînd Turnul Chindiei şi turlele Bisericii Domneşti.

Strada Grigore Alexandrescu începe din Piaţa Republicii în locul unde s-a amplasat noua Casă de cultură a Sindicatelor şi se termină în strada Constantin Brîncoveanu care face legătura cu strada Nicolae Bălcescu. Este latura de vest a evantaiului de străzi vechi ce se deschide spre Curtea Domnească. Caracteristica de stradă aparţinînd zonei de

Fig. 15. Clădire caracteristică pentru zona de interes istoric a oraşului, mărturie a arhitecturii secolului XIX, care demonstrează necesitatea asanării zonei centrale insuficient de salubră, în scopul recuperării şi punerii în valoare a tuturor obiectivelor de acest gen.

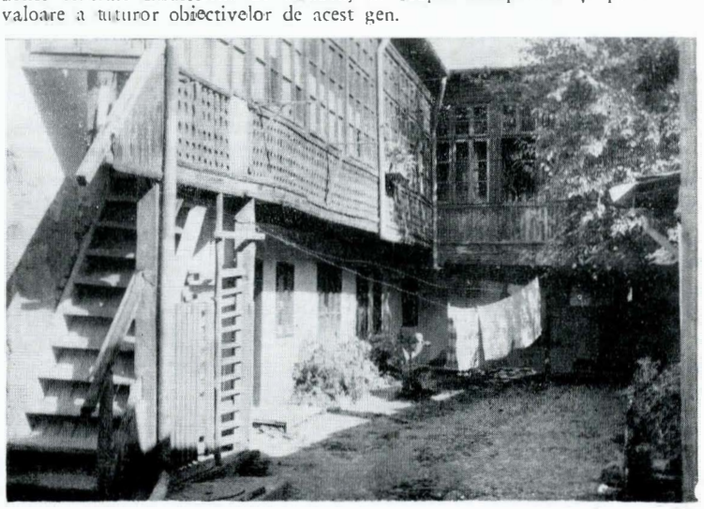

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 16, 17. În imediata apropiere a bisericii Tîrgului, căreia restaurarea actuală îi redă vechea înfăţişare cu cele trei turle, a fost amplasată recent clădirea Poştei (parter + 6 etaje), care prin volumul său contrastează nefavorabil cu construcţiile din jur şi mai ales cu monumentul istoric.

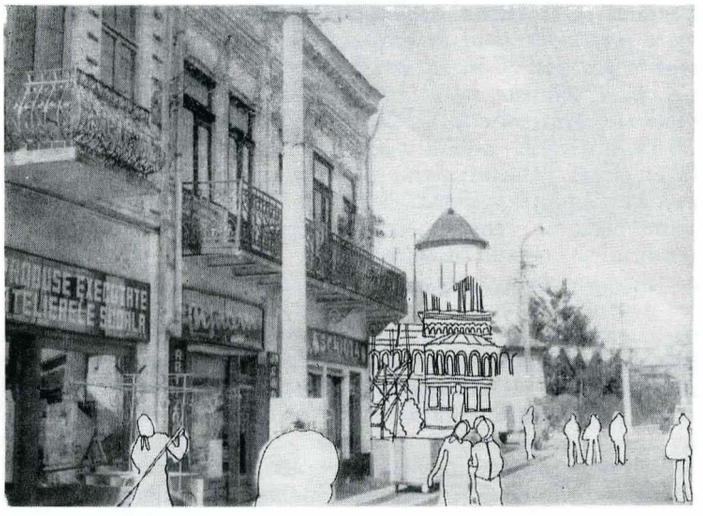

Fig. 18, 19. Biserica Tîrgului acoperită în prezent de clădiri necorespunzătoare, poate fi favorabil pusă în valoare prin demolarea acestora.

interes istoric este dată de mai multe elemente: prezenţa monumentelor de arhitectură civilă şi religioasă, coexistenţa caselor înalte alături de construcţii parter, ducînd la imagini pitoreşti specifice, existenţa caselor vechi cu un pronunţat caracter rural, jalonînd evoluţia oraşului. Strada este împărţită în patru porţiuni prin trei străzi de intersecţie. Prima porţiune, care începe în piaţa Republicii, a fost parţial demolată prin construirea Casei de cultură, care a devenit astfel cap de perspectivă. Al doilea segment, cuprins între străzile Dr. Marinoiu şi Primăverii, are un pronunţat caracter urban atît prin specificul construcţiilor de locuit, clădiri vechi reprezentative, cît şi prin prezenţa Primăriei municipiului, a Băncii Naţionale ca şi a altor construcţii publice. Pe această porţiune, datorită legăturii înguste cu strada Maior Brezişanu pe care este aşezată, se percepe frontal printr-o caracteristică perspectivă biserica Lemnului (sec. XIX). A treia porţiune începe cu casa Lerescu, monument de arhitectură, terminîndu-se la intersecţia cu strada Pîrvan Popescu şi este importantă prin prezenţa de-a lungul ei a unor construcţii de arhitectură rurală din care două sînt monumente (casa Lerescu şi casa Georgescu, ambele din secolul XVIII) (fig. 9). Ultima parte a străzii, către limita de nord a zonei istorice, este caracterizată prin prezenţa unor construcţii mai ales parter, retrase de la stradă, cu spaţii plantate între ele. Un fenomen aparte îl constituie situaţia bisericii Sfinţii Împăraţi, percepută printre locuinţe, situaţie întîlnită şi la alte monumente datorită probabil reparcelării loturilor şi înmulţirii locuinţelor, favorizată şi de ruinarea şi abandonarea monumentului (fig. 10).

Strada Nicolae Bălcescu, fosta Cale Domnească, este vechea arteră de tranzit a Tîrgoviştei, spre care se deschid, cum arătam mai sus, sub formă de evantai, celelalte străzi ale oraşului. Deşi este una din cele mai vechi străzi, pe care se găsesc numeroase monumente, printre care Curtea Domnească (fig. 11), marcînd puternic trecutul oraşului, este în acelaşi timp una din străzile care au suferit cele mai multe modificări: de la clădiri noi de locuinţe avînd parter plus trei etaje, pînă la blocuri parter + 10 etaje, la modernizarea profilului transversal prin lărgirea lui, necesitînd în multe cazuri demolări. Considerăm că trepidaţiile datorate traficului intens dăunează monumentelor nefiind indicat ca această stradă să devină principala arteră de tranzit, ci numai o stradă de interes turistic, recomandîndu-se astfel devierea pe o centură exterioară a transportului greu.

Zona istorică a unui oraş este un loc încărcat cu valori simbolice în care locuitorii se regăsesc, au sentimentul continuităţii şi apartenenţei lor istorice.

Pornind de la schimbările intervenite chiar în cadrul noţiunii de monument istoric în sensul lărgirii sale de la obiectivul izolat la întreg ansamblul vechi construit, de la schimbarea atitudinii faţă de monumentul istoric în ideea integrării sale în viaţa contemporană a oraşului, s-a ajuns astăzi la o nouă înţelegere a principiilor de restaurare şi remodelare urbană.

Pentru aceasta, considerăm că şi în cazul Tîrgoviştei este necesară o reconsiderare a tuturor obiectivelor de interes artistic sau ambiental aparţinînd secolului trecut sau începutului secolului nostru, atît prin asanarea zonelor care le conţin, cît şi prin punerea lor în valoare. Procedîndu-se la recuperarea riguroasă a tuturor obiectivelor valoroase ale trecutului — inclusiv a celor cu caracter civil —, poate fi urmărit caracterul vechi urban al localităţii, întrucît monumentele religioase, chiar dacă sînt numeroase şi importante din punct de vedere istoric şi artistic, nu pot da numai ele singure referiri asupra evoluţiei fenomenului de arhitectură în cadrul acestui vechi oraş românesc.

https://biblioteca-digitala.ro

CONSERVAREA SPECIFICULUI ORAŞELOR. ÎNNOIREA FONDULUI CONSTRUIT URBAN, UN PROCES LEGIC

Arh. GH. CURINSCHI

Cercetarea istoriei aşezărilor omeneşti, pune în evidenţă un proces permanent de înnoire a fondului construit, determinat de uzura fizică sau morală a vechilor clădiri. Periodic însă, oraşele au fost obiectul unor reconstrucţii substanţiale, cvasiintegrale. Nu este vorba de acele cazuri în care asemenea reconstrucţii au avut loc în urma unor calamităţi naturale sau războaie pustiitoare şi nici de situaţii în care oraşe depopulate, în urma prăbuşirii unor structuri sociale, şi-au reluat existenţa. Ne referim la fenomenul substituirii masive a fondului de clădiri vechi prin clădiri noi, fenomen produs în perioade de avînt ale dezvoltării unor societăţi, determinat fiind de creşterea populaţiei, de cerinţele colectivităţilor urbane privind o funcţionalitate superioară şi un confort mai ridicat. Desigur că formularea plastică pe care au căpătat-o transformările urbane a reflectat năzuinţa unor societăţi de a-şi exprima propriul lor mesaj ideologic şi estetic.

În viaţa oraşelor europene se disting trei etape cînd procesul înnoirilor a căpătat un ritm accelerat: în perioada de avînt a feudalismului, cînd fondul de bază al clădirilor de locuit, executat din lemn, a fost înlocuit cu un fond construit din zidărie, în perioada de acumulare primitivă a capitalului (Renaşterea) şi în perioada de dezvoltare a capitalismului monopolist.

Confruntarea între vechi şi nou pe planul dezvoltării urbane s-a soldat întotdeauna cu pierderi dramatice de valori ale patrimoniului arhitectural şi urbanistic. Vechimea şi interesul stilistic nu au constituit criterii pentru menţinerea unor clădiri, avînd şanse să supravieţuiască numai monumente greu de dezafectat prin masa şi soliditatea lor şi clădiri înzestrate cu valoare simbolică sau cele care mai satisfăceau în mod corespunzător funcţiile lor. Deosebit de păgubitoare pentru patrimoniul arhitectural moştenit au fost procesele petrecute în cursul ultimelor decenii ale secolului trecut cînd au fost demontate vechi fortificaţii feudale, care „stînjeneau" dezvoltarea oraşelor, reconstruite fronturile unor străzi principale, demolate zone întregi cu caracter medieval. În România, această etapă de reconstrucţie este ilustrată, între altele, prin dezafectarea unor părţi ale zidurilor de incintă ale oraşelor Braşov, Cluj-Napoca, Mediaş, Bistriţa, prin includerea în perimetrul istoric la Cluj-Napoca şi Sibiu a numeroase edificii de ample dimensiuni, pe locul unor construcţii medievale demolate.

Fig. 1. Oraşul Piteşti s-a născut ca tîrg pe baza unui sat de tip răsfirat. Locul de schimb, piaţa, deţinea o poziţie centrală, de unde se desfăceau arterele de circulaţie dispuse radial. În jurul anului 1900, strada principală de tranzit cunoaşte un proces de urbanizare specific epocii fiind mobilată cu clădirile reprezentative ale instituţiilor de stat. În imaginea aeriană datînd din perioada dintre cele două războaie mondiale se observă cu claritate spaţiul amplu al pieţei şi biserica Sf. Gheorghe, situată în apropiere.

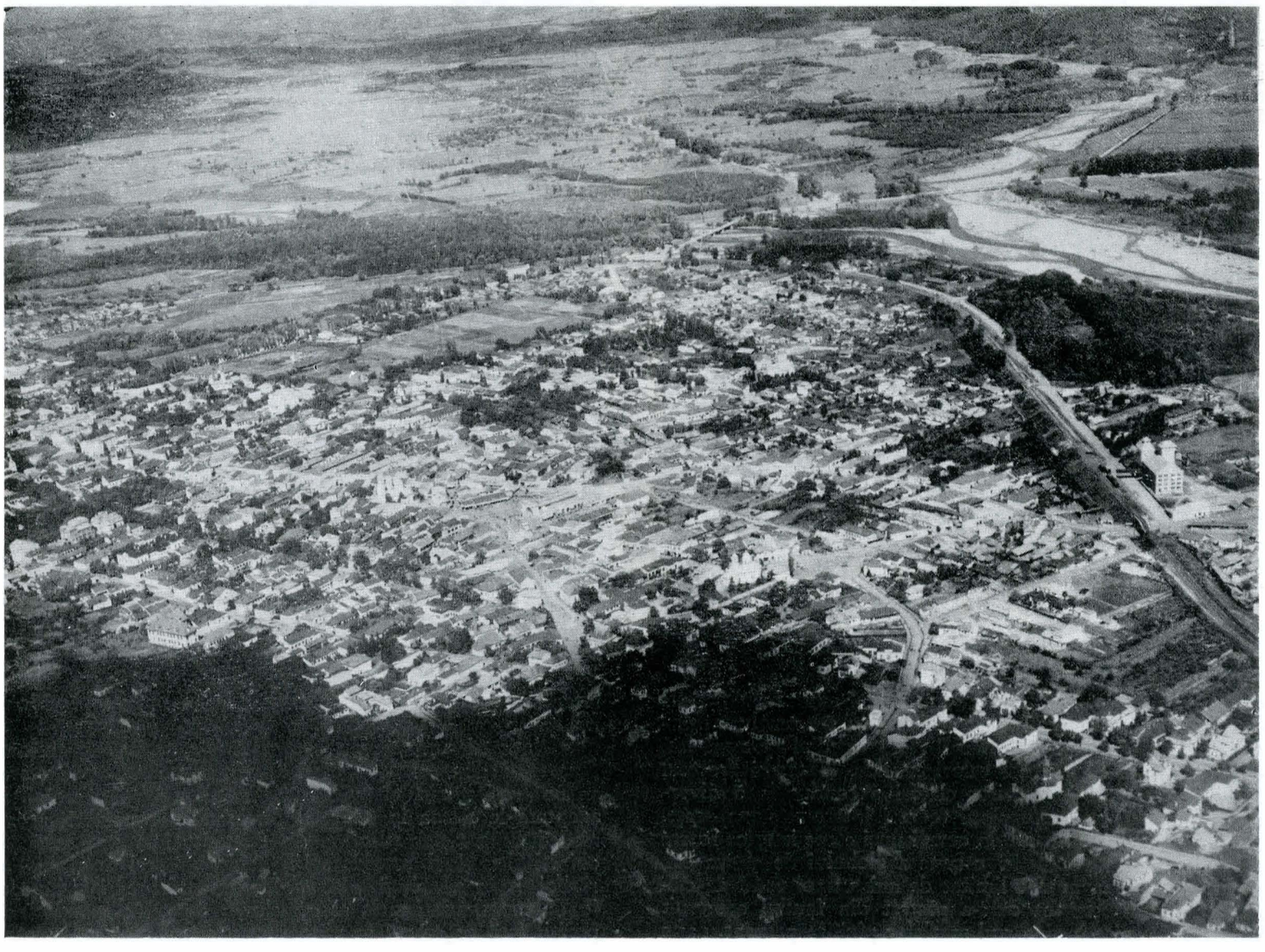

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 2. Oraşul Tg. Mureş reprezintă varianta transilvăneană a oraşelor tîrguri. Aici piaţa a căpătat forma unei supralărgiri a străzii principale de tranzit. În cursul evului mediu biserica parohială a fost înconjurată de o puternică cetate, dar pînă către 1860 aşezarea, deşi înzestrată cu o seamă de clădiri civile şi religioase reprezentative, nu avea încă un caracter urban conturat cu pregnanţă.

Fig. 3. După 1860, mai cu seamă vechea supralărgire a străzii principale a fost ocupată perimetral de clădiri cu regim închis, de unde a rezultat ansamblul central al oraşului Tg. Mureş, esplanada denumită astăzi „Piaţa Trandafirilor".

pe plan internaţional temeri justificate în legătură cu posibilitatea conservării patrimoniului arhitectural moştenit şi a specificului oraşelor. Raportul cantitativ între vechi şi nou, din ce în ce mai mult în favoarea noului, ameninţă să transforme cartierele şi centrele istorice, pînă recent conservatoare ale specificului oraşelor, şi chiar oraşe istorice întregi, în insule izolate într-o mare de construcţii moderne.

Mutaţiile survenite în obiectivele restaurării

Dacă de la apariţia sa, în perioada revoluţiei franceze, noţiunea (ideea) de *monument istoric*, aplicată iniţial numai vestigiilor antichităţii clasice, a evoluat în sensul lărgirii sferei sale prin cuprinderea altor etape cronologice, pînă în pragul anilor '30 ai secolului nostru erau luate în considerare ca monumente numai clădiri sau ansambluri cu caracter de unicat.

Prefacerile urbane produse în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea au antrenat şi soarta unor monumente de mare prestigiu cum ar fi Domul din Milano sau catedrala Nôtre Dame din Paris care au fost văduvite de ambianţa lor medievală, realizîndu-se în jurul lor ample spaţii libere, pieţe, în spiritul arhitecturii timpului. Cu toate prejudiciile aduse unor monumente prin anihilarea ambianţei lor medievale, intervenţia, privită atunci se pare ca o valorificare estetică, poate fi considerată în rîndul primelor exemple de

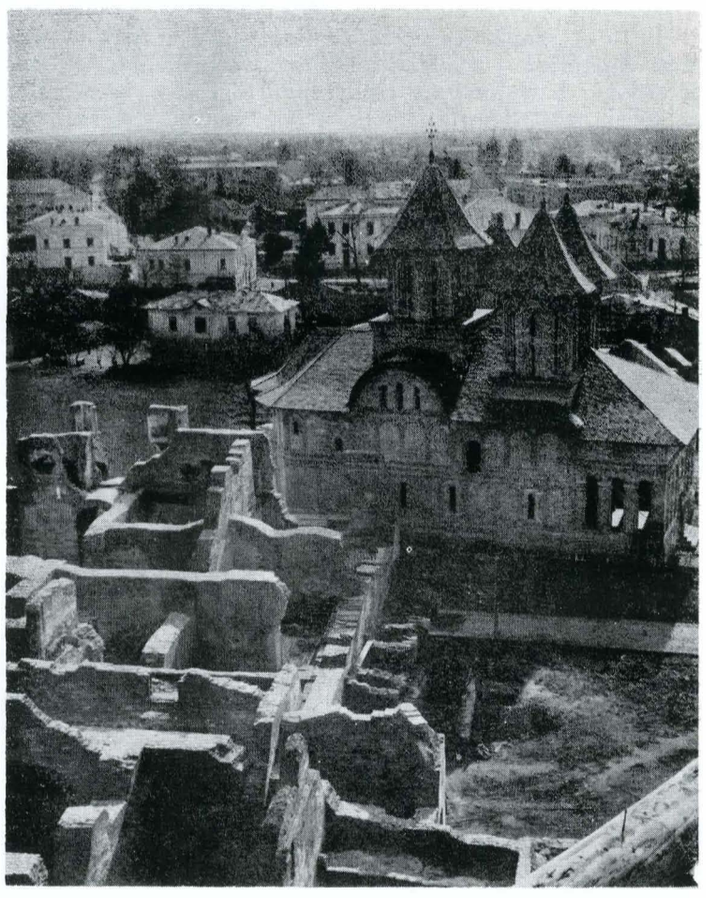

Fig. 4. Oraşul Tîrgovişte face parte dintre tîrgurile devenite reşedinţe domneşti. Curtea domnească reprezenta, în raport cu oraşul medieval, o dominantă categorică, silueta oraşului fiind completată cu turnele şi turnurile numeroaselor biserici clădite de domnitori şi tîrgoveţi. În cursul procesului de urbanizare de la finele secolului trecut şi începutul secolului nostru, s-au menţinut raporturile de scară existente anterior între monumente şi masa clădirilor de locuit, precum şi densitatea scăzută a construcţiei orăşeneşti.

Totuşi, adesea în virtutea măiestriei unor arhitecţi şi urbanişti, confruntarea între vechi şi nou s-a rezolvat printr-o armonizare a noilor inserţii cu mediul preexistent, constituind sursa unor noi valori estetice. Îndeosebi procesul înlocuirii treptate a vechilor clădiri a condus la o diversitate stilistică care reprezintă tocmai interesul unor oraşe.

În anii de după război, în cursul unei etape istorice foarte scurte, creşterea populaţiei urbane a globului de cîteva ori, realizarea într-un număr limitat de ani a unui fond de clădiri care depăşeşte tot ce s-a păstrat din fondul construit de către omenire în decursul secolelor pînă în prezent, naşte integrare deliberată a unor clădiri istorice într-un cadru modern.

Cel dintîi document teoretic care abordează problema raportului dintre noile clădiri şi edificiile istorice, la scara ansamblului urban, este Carta internaţională a restaurărilor adoptată la Atena în 1931. O disciplină a restaurării urbanistice cu caracter ştiinţific s-a conturat însă sub aspectul obiectivelor şi al metodologiei, abia după cel de-al doilea război mondial, cînd distrugerile importante suferite de fondul construit istoric al oraşelor, au pretins luarea unei poziţii faţă de soarta sa viitoare: restaurarea sa sau proce-

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 5. Tîrg devenit reşedinţă domnească şi capitală a Ţării Moldovei, oraşul Suceava ocupă un teren înclinat de forma unui amfiteatru răsturnat, de unde a rezultat o siluetă cu aspect etajat compusă din mulţimea de turnuri şi turle, difuzate pe întreaga întindere a teritoriului aşezării, evidenţiindu-se în raport cu masa clădirilor de locuit executate iniţial din lemn. Reconstrucţia contemporană, aproape integrală a oraşului, a urmat sugestiile furnizate de dispunerea în amfiteatru a vechiului oraş generînd o seamă de componente specifice noi, cum ar fi piaţa centrală, cu o latură deschisă către peisajul înconjurător şi Cetatea de Scaun. Inserarea recentă în această nouă structură a unor clădiri dezvoltate pe verticală, insuficient controlate din punctul de vedere al volumetriei au atenuat expresivitatea siluetei istoric-constituite.

darea la o reconstrucţie modernă. Ca un corespondent pe planul ansamblului urban pentru noţiunea de monument istoric a apărut noţiunea de *sit istoric*, consfinţită de noua Cartă internaţională a restaurărilor adoptată la Veneţia în 1964.

Desigur, pentru ca teoretizările pe baza unui domeniu al practicii să devină ştiinţă, simpla atribuire a acestei calităţi nu este suficientă, este necesar un efort de degajare a unor structuri, a unor legităţi proprii care constituie obiectul domeniului. Sub acest aspect procesul de constituire a restaurării urbanistice ca ştiinţă este în curs.

Din complexul de măsuri şi intervenţii, care toate la un loc asigură salvgardarea monumentelor, în fiecare etapă istorică, în funcţie de gradul de păstrare al patrimoniului moştenit, de cunoaşterea acestuia, de tradiţiile naţionale, experienţa practică şi concepţiile teoretice ale restauratorilor, în funcţie de numeroase alte condiţii cu caracter obiectiv sau subiectiv, a prevalat cîte un anumit aspect: *inventarierea, cercetarea istorică şi stilistică, întreţinerea*, în faza începuturilor; *conservarea şi restaurarea (reîntregirea şi reabilitarea estetică)* în faza constituirii unei discipline a restaurărilor; *reconstrucţia* în urma distrugerilor războiului; *valorificarea funcţională*, includerea în circuitul vieţii contemporane, în perioada de după război, în condiţiile dezvoltării turismului, a preocupării de rentabilizare a monumentelor sub aspect economic şi cultural. În momentul de faţă pare a se contura ca o componentă prevalentă a restaurării *integrarea urbanistică*.

Aceste mutaţii ale obiectivelor restaurării se reflectă într-un şir de documente şi luări de poziţie ale unor organisme de specialitate. În 1967, ICOMOS a difuzat o anchetă privind locul rezervat în şcolile superioare de arhitectură: istoriei arhitecturii, restaurării monumentelor şi renovării centrelor istorice, militînd pentru pregătirea unor cadre de arhitecţi capabili „de a păstra o continuitate în evoluţia istorică şi de a concepe orice operă de arhitectură, care urmează să se insereze în ţesutul unui oraş istoric, nu numai ca o poartă deschisă pentru viitor, dar totodată, cu rădăcinile adînc înfipte în trecut". Este simptomatic că un for specializat în restaurări depăşeşte obiectivul conservării „pietrelor vechi" şi se ocupă de fapt de noua arhitectură, de raporturile acesteia cu mediul istoric preexistent. Raportul între tradiţie şi contemporaneitate devine şi tema centrală a celui mai recent congres ICOMOS din 1974 de la Budapesta, iar simpozionul organizat de U.I.A., ICOMOS şi EUROPA NOSTRA în toamna 1974, în Polonia, cu prilejul „Anului patrimoniului arhitectural 1975" dezbate tema „Integrarea arhitecturii contemporane în ansambluri vechi".

În acest context, exprimînd cerinţele ridicării necontenite a nivelului de trai al oamenilor muncii, preocuparea societăţii noastre socialiste de a păstra valorile moştenite ale tradiţiei, cît şi năzuinţa dintru totdeauna a întregii noastre culturi, a artei şi a arhitecturii, către o formulare specifică, Partidul Comunist Român promovează o concepţie de o înaltă valoare teoretică şi practică care s-a aşezat la baza recentelor reglementări legislative privind sistematizarea centrelor populate. Măsurile referitoare la restrîngerea perimetrelor oraşelor şi sporirea densităţii, apropierea, în consecinţă, a reconstrucţiei de centru, păstrarea reţelei stradale,

Fig. 6, 7. Oraşul Deva reprezintă varianta intracarpatică a aşezărilor în care prezenţa unei reşedinţe nobiliare a stimulat procesul constituirii unor trăsături urbane. Raportul vizual specific între centrul obştesc, constituit la sfîrşitul secolului al XIX-lea (foto 1890) şi cetatea ridicată pe o înălţime care domină oraşul, a fost preluat de noul centru obştesc, dezvoltat organic în legătură cu cel vechi.

https://biblioteca-digitala.ro

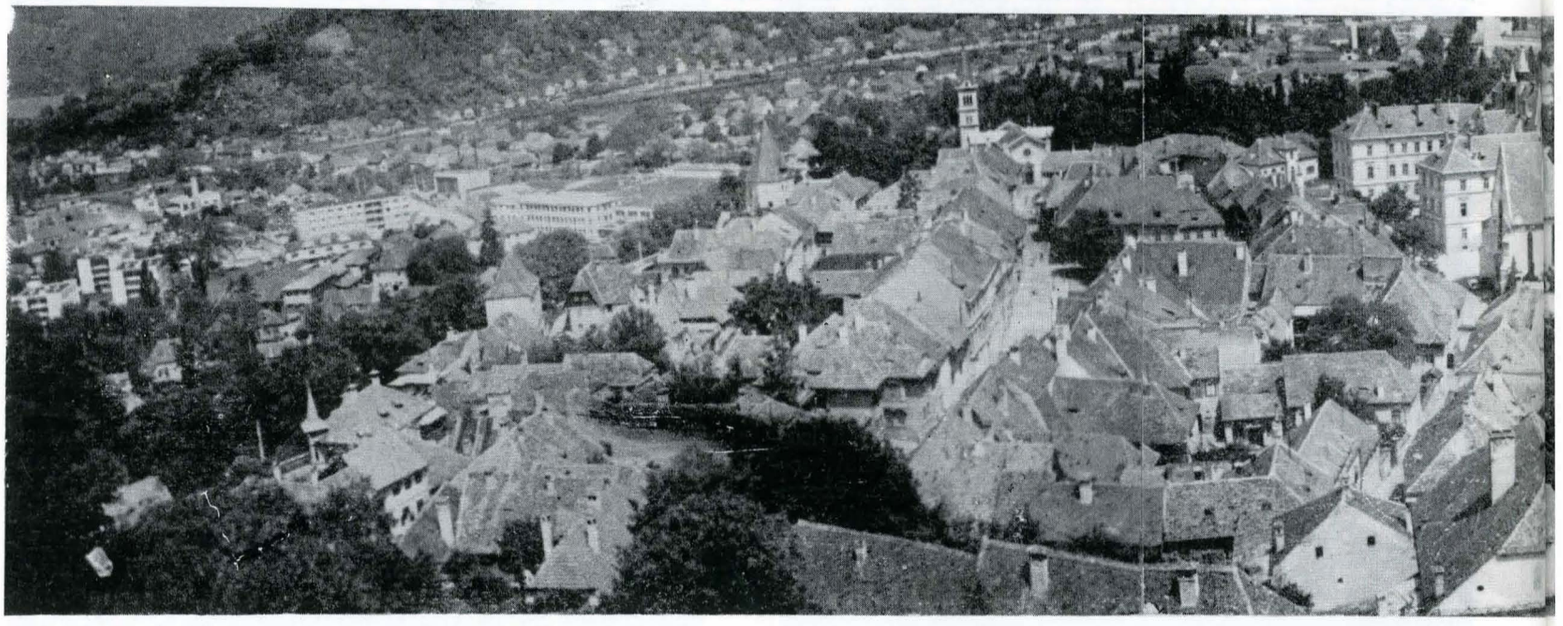

Fig. 8, 9. Sighişoara păstrează resturi din vechea incintă din jurul bisericii sf. Nicolae din Deal, cît şi zidurile incintei care urmăresc cornişele platoului înclinat al unei coline. Încă din secolul al XIV-lea, revărsîndu-se peste incinta fortificată, oraşul a coborît în vale. Prezenţa unor cartiere denivelate creează între ele raporturi de intercondiţionare plastică de unde rezultă o răspundere specială pentru conservarea siluetei oraşului de sus faţă de scara şi aspectul noilor edificii executate în oraşul de jos, capabil de extensiune.

reprezintă o reflectare profundă a unor cerinţe obiective ale dezvoltării contemporane a oraşelor noastre, ceea ce conferă sistematizării, ca intervenţie deliberată asupra structurilor urbane, opusă dezvoltării lor spontane, un consecvent caracter ştiinţific. Totodată, acţiunii oarbe a unor procese care pot condamna la pieire valorile istoriei urbane, i se opune o legitate umană, aceea a respectului faţă de tradiţie, exprimată prin cerinţa păstrării specificului arhitectural şi urbanistic al oraşelor, susţinută de o metodologie capabilă să aducă vechile clădiri la nivelul de confort şi funcţionalitate al celor moderne.

Reglementarea raportului între vechi şi nou, obiectiv fundamental al restaurării urbanistice

Spre deosebire de operele de artă mobile care pot fi restaurate într-un laborator şi a căror percepere favorabilă se asigură în condiţii de expunere muzeistică, monumentele de arhitectură, legate de pămînt, pot fi valorificate din punct de vedere estetic, al perceperii lor favorabile, numai în cadrul ambianţei lor naturale sau construite, aceasta din urmă, aflată, în general, într-o continuă transformare drept consecinţă a caracterului de mare mobilitate pe care îl are evoluţia aşezărilor omeneşti. De aceea, a limita preocuparea pentru conservarea şi valorificarea siturilor istorice urbane numai la restaurarea fiecărui monument luat în parte nu reprezintă decît o latură a acţiunii de valorificare care pretinde, în mod obligatoriu, o reglementare de ansamblu a raporturilor funcţionale şi estetice dintre monumentele istorice şi ambianţa lor, dintre situl istoric considerat în întregul său şi zonele orăşeneşti mai noi. În mod aparent paradoxal, cîteodată, pentru valorificarea unui monument este mult mai important şi mai urgent să se reglementeze ce şi cum să se construiască în preajma sa decît luarea unor măsuri care ar privi monumentul însuşi.

Conservarea şi restaurarea monumentelor istorice urbane, luate izolat, degajarea acestora prin eliminarea unor excrescenţe parazitare, reconstrucţia unor componente urbane irosite se păstrează în cadrul măsurilor clasice ale restaurării. De îndată însă ce ambianţa monumentelor, la nivelul zonei, cartierului sau al perimetrului istoric al oraşului, devine obiect al intervenţiei se intră în domeniul restaurării urbanistice.

Restaurarea urbanistică nu se limitează la conservarea substanţei materiale a ţesutului urban de valoare istorică, ci vizează conservarea sau restabilirea specificului zonei istorice sau a oraşului întreg, specific rezultat dintr-un şir de raporturi care acţionează la nivelul ansamblului urban: *raporturile dintre mediul construit şi situl natural* (între masivele construite şi teritoriul pe care sînt implantate, transmiţîndu-şi reciproc o seamă de caracteristici; între aşezarea în ansamblul său şi natura înconjurătoare); *raporturile dintre diversele componente ale structurii urbane* (masivele construite şi reţeaua stradală, teritoriul ocupat şi spaţiile libere, construcţiile de masă şi edificiile monumentale); *raporturile între etapele cronologice ale evoluţiei organismului urban* (între componentele unor ansambluri distincte ca datare şi stil,

https://biblioteca-digitala.ro

între diferitele cartiere). Toate aceste raporturi au o componentă funcţională şi una estetică.

Printre aspectele componentei estetice compoziţia ansamblurilor şi a spaţiilor libere, dominantele arhitecturale şi urbanistice, modul de percepere a oraşului din interiorul său şi a siluetei sale din exterior, alăturarea unor etape stilistice distincte, deţin un rol important în definirea specificului.

Raporturile enumerate, generatoare de specific, trebuie privite ca trăsături definitorii ale monumentului istoric urban sau chiar, ele însele, ca deţinătoare a calităţii de monument istoric. A conserva specificul înseamnă a păstra consecinţele pozitive care rezultă din existenţa acestor raporturi, de a le reabilita atunci cînd sînt alterate şi, întrucît oraşul este un organism în continuă dezvoltare, de a reglementa continuu raportul dintre vechi şi nou.

În general, de îndată ce depăşeşte obiectivul conservării, restaurarea, ca intervenţie asupra unor monumente izolate, ansambluri sau zone orăşeneşti, se conturează ca soluţionarea unui raport între vechi şi nou. Acest raport comportă cîteva trepte deosebite, intervenind între componentele originare păstrate ale unui monument şi cele care reprezintă reîntregiri sau reconstituiri efectuate de către restaurator, între componentele istorice conservate şi restaurate şi cele care sînt creaţia restauratorului, incluse fiind în compoziţia monumentului în procesul valorificării sale, între monument şi ambianţa sa în continuă transformare, între totalitatea monumentelor difuzate sau constituind zone închegate cu caracter istoric şi noile cartiere ale aşezării. Restaurarea urbanistică reprezintă reglementarea raportului între vechi şi nou la scara ansamblului istoric urban.

Natura deciziilor poate fi condiţionată de diferiţi parametri între care tipologia aşezării ca rezultat al unei evoluţii istorice, gradul de conservare a structurii istorice, funcţiile actuale ale zonelor cu caracter istoric şi dinamica lor, profilul social-economic al aşezării. Zonele istorice, cuprinzînd monumentele cu valoare de unicat în ambianţa lor, pot fi conservate ca atare şi valorificate funcţional, pot fi remodelate prin introducerea în textura lor a unor clădiri noi sau pot fi integral reconstruite cu sau fără păstrarea vechii structuri stradale, a amplasamentului clădirilor, a scării şi a densităţii.

Fig. 10. Copia de pe o gravură din anul 1517 înfăţişează Clujul ca un oraş fortificat, dominat categoric de volumul şi verticala bisericii gotice, sf. Mihail, celelalte două monumente religioase, care se evidenţiază ca volum, biserica Mănăstirii Franciscanilor şi biserica numită ulterior „Reformată" fiind lipsite de turnuri.

Serniß Ferdinandi Archiducis Austh
Stiriæ, Carinthiæ, Carniol. &c. Ducis
Victor Ægidius vander Rye Belga pinxit
communic. Georg. Houfnaglius Anno Dn. 1517

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 11. La sfîrşitul secolului trecut nevoia extinderii centrului obştesc a condus la crearea, în afara incintei istorice a oraşului Cluj-Napoca, dar în imediata ei apropiere, a unui ansamblu reprezentativ: Piaţa Victoriei.

Fig. 12. Prins în dealurile Warthe, Tîmpa şi dealul Cetăţuii oraşul Braşov şi-a păstrat structura sa medievală, extensiunile din secolul trecut şi cele contemporane făcîndu-se către Cîmpia Bîrsei. Edificarea hotelului „Carpaţi" (arh. Horia Creangă) la limita de nord-est a incintei istorice constituie un exemplu pozitiv de includere a unei arhitecturi moderne într-un mediu istoric. Mobilarea dealului Cetăţuii cu construcţii noi de blocuri, cît şi implantarea noului complex al Politehnicii pe o înălţime orientată către cîmpia Bîrsei reprezintă o utilizare judicioasă a sitului natural, îmbogăţind oraşul cu noi componente specifice.

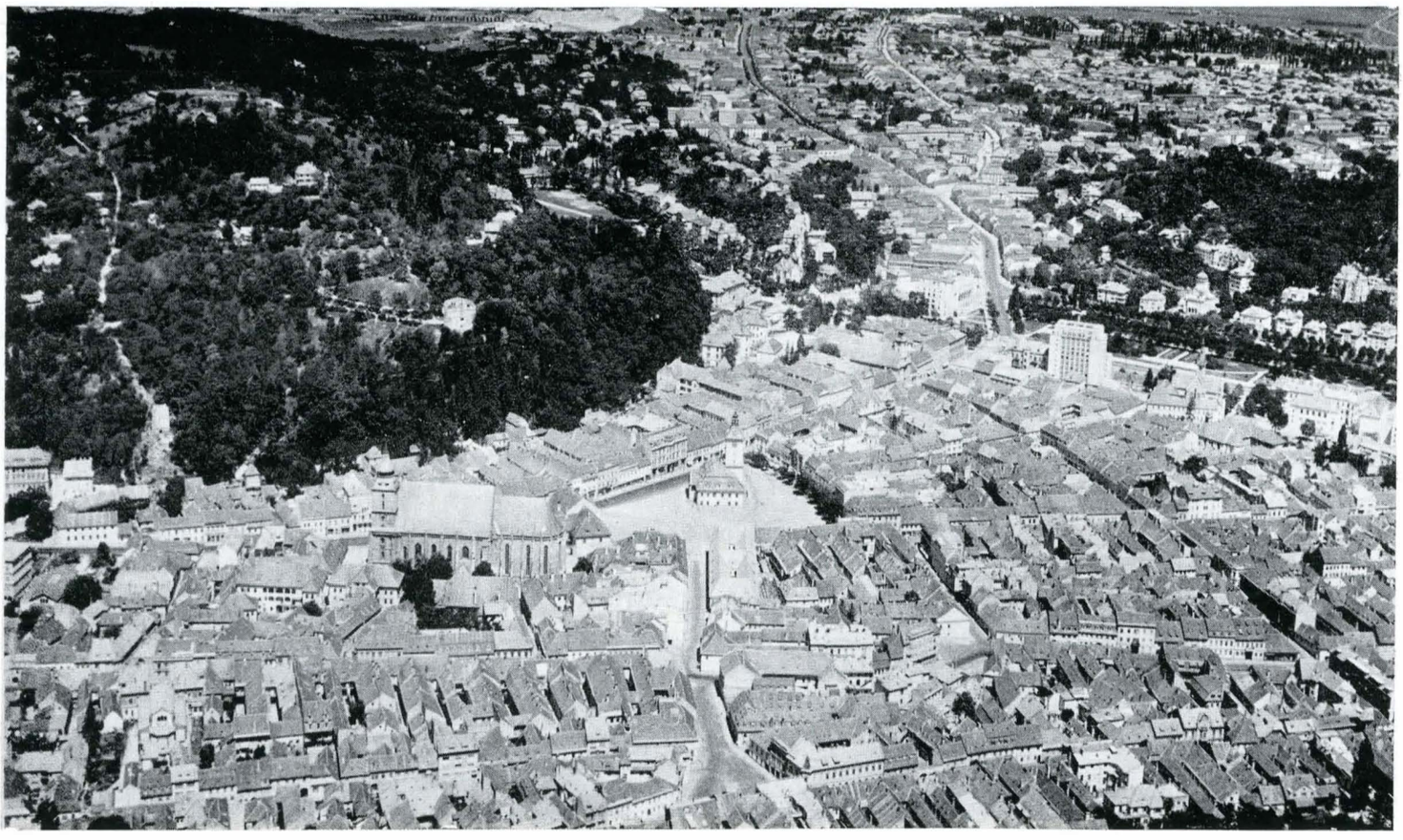

https://biblioteca-digitala.ro

Reglementarea raporturilor între vechi şi nou la scara unei zone istorice poate prezenta o gamă largă de soluţii avînd la un capăt includerea unor componente moderne într-o structură istoriceşte constituită care se menţine, iar la celălalt capăt integrarea unor monumente rămase izolate în cadrul unor ansambluri moderne. În cel dintîi caz contribuind la ridicarea nivelului de funcţionalitate al zonei, construcţia modernă beneficiază de prestigiul ei istoric şi estetic, în cel din urmă monumentul istoric integrat transmite adesea ansamblului modern care îl integrează un caracter specific.

Datorită mobilităţii care caracterizează evoluţia aşezărilor omeneşti, componentele structurii urbane au o independenţă relativ superioară celei pe care o au componentele fenomenului de arhitectură — funcţiunea, structura şi plastica — în general strîns legate printr-o unitate dialectică de nedesfăcut. Oraşele care îşi reînnoiesc periodic fondul construit păstrează adeseori trama stradală, parcelarea, planul, care îşi menţin calitatea de monument istoric. La fel, în condiţiile unui anumit stadiu de degradare a unităţii estetice a organismului aşezării o seamă de componente păstrate — compoziţia unor spaţii şi ansambluri, perspectivele şi vederile panoramice caracteristice — pot fi socotite ca deţinînd calitatea de monument istoric.

Păstrarea sau reeditarea unor componente ale vechii structuri devine o sursă de specific în cadrul noului ansamblu urban. Un oraş al cărui fond construit a fost obiectul unei reconstrucţii integrale poate să preia şi să conserve caractere specifice ale vechiului ansamblu urban atunci cînd sistematizarea zonelor devenite obiect al renovării a luat în considerare legităţile interne ale structurii organismului urban preexistent, păstrînd o seamă de trăsături ale acestei structuri, elaborînd componente noi pe baza aceleiaşi legităţi.

În ceea ce priveşte noile zone orăşeneşti, dezvoltate în afara perimetrului istoric, modalitatea în care se raportează ele sub aspect plastic şi funcţional la cartierele istorice ale oraşului poate contribui la păstrarea sau la atenuarea specificului zonelor istorice ale oraşelor şi la conturarea unor trăsături specifice proprii, ale noilor cartiere.

Analiza structurii urbane, calea către dezvăluirea surselor specificului oraşelor.

Descoperirea legităţilor interne de dezvoltare proprii fiecărui tip de aşezare dezvăluie sursele specificului deschizînd calea unor intervenţii conştient dirijate în favoarea conservării acestui specific, a restabilirii sale şi a creării de noi valori urbane înzestrate cu specific.

În ţara noastră marea varietate a aşezărilor se poate reduce la cîteva tipuri fundamentale. Chiar dacă majoritatea aşezărilor s-au suprapus peste aglomeraţii omeneşti aparţinînd perioadei antice a istoriei României, în forma lor actuală, cele mai multe îşi au originea în perioada medievală. Cu excepţia oraşelor construite după un plan prestabilit, toate celelalte oraşe s-au născut dintr-o aşezare cu caracter rural, pe măsura dezvoltării unor procese social-economice, de aceea fiecărui tip de aşezare urbană îi corespunde un tip de sat.

O seamă de aşezări rurale situate în regiunea subcarpatică din Ţara Românească, Moldova sau în podişul Transilvaniei, la întîlnirea între zona cu economie agricolă şi zona cu economie pastorală, devenind în cursul evului mediu centre de schimb, au căpătat caracter de tîrguri. Posedînd un fond construit cu dispoziţie afînată, aspect preluat de la aşezările rurale pe baza cărora s-au născut, tîrgurile, în funcţie de relief, au structura reţelei stradale radiară sau liniară, centrul lor de greutate constituindu-l vechiul loc de schimb. Componentele lor monumentale se limitează la biserici, ctitorii ale boierilor sau tîrgoveţilor, la hanuri şi la case boiereşti.

Spre finele secolului al XIX-lea numeroase tîrguri cunosc un proces de urbanizare constînd din remodelarea sau restructurarea centrului lor unde se edifică clădirile monumentale ale unor instituţii publice. Concomitent, în zona centrală, de-a lungul traseului arterelor principale, care capătă un caracter comercial, se constituie fronturi construite în regim închis, caracteristice oraşelor cu un nivel de urbanizare mai ridicat. Acestui tip de aşezare îi era propriu pînă după cel de-al doilea război mondial, contrastul dintre centrul relativ urbanizat şi restul aşezării, care păstra un

Fig. 13. Oraşul Sibiu a avut două incinte succesive în jurul bisericii, pentru ca apoi, succesiv „oraşul de jos", şi „oraşul de sus" să fie prinse de ziduri.

C I T T À
A L T A
C I T T À B A S S A
Spiegazione
Profilo che dimostra l'orizzonte della Città, e quello del Pentagono, che è superiore a quello della Città situate sopra la linea

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 14. O fotografie din 1906 redă o volumetrie urbană a Sibiului aproape neschimbată. Spațiile primelor două incinte au devenit piața bisericii parohiale și piața comercială („Micul Ring"), ansamblu dezvoltat ulterior prin „Marele Ring".

caracter semirural. Exemple de orașe dezvoltate pe baza tîrgurilor sînt Pitești, Cîmpulung, Tîrgu-Jiu, Craiova, Bacău, Galați, Satu-Mare, Tîrgu Mureș, Arad ș.a.

O a doua categorie de orașe este aceea a căror naștere sau dezvoltare se datorează prezenței unei reședințe feudale. În Țara Românească și Moldova, așezarea unor curți domnești, în toate cazurile în marginea unor tîrguri, la Tîrgoviște, București, Iași, Suceava, Piatra-Neamț a acționat asupra tramei stradale care, chiar dacă s-a păstrat importanța arterei de tranzit, a căpătat forma unui evantai convergînd către reședință.

Funcțiile sociale pe care le capătă orașele-reședințe domnești constituie un stimulent pentru dezvoltarea unei activități ctitoricești, de edificare a numeroase monumente religioase și case boierești. Din toate acestea a rezultat o siluetă dominată de masa pe care o reprezentau clădirile curții domnești și punctată de verticalele turlelor bisericilor și a turnurilor-clopotniță, difuzate în întreg perimetrul așezării.

În Transilvania, edificarea unor castele feudale sau a unor reședințe nobiliare, în preajma unor sate, a stimulat transformarea treptată a acestora în așezări de meșteșugari și negustori. Ca exemple, pot fi citate orașele Făgăraș, Deva, Oradea, Alba Iulia. Rolul pe care îl joacă sub aspect estetic prezența reședințelor nobiliare este diferit în funcție de dispoziția acestora în raport cu așezarea. În toate cazurile ea a influențat structura stradală și silueta așezărilor.

Procesul de urbanizare de la finele secolului trecut și începutul secolului nostru a condus la remodelarea sau la restructurarea centrelor acestor așezări și la apariția unor ansambluri reprezentative specifice etapei dezvoltării capitalismului.

În aceeași perioadă, în Țara Românească și Moldova (în Transilvania sensibil mai devreme), a avut loc un proces de înlocuire a fondului clădirilor de locuit executat din lemn cu construcții realizate din zidărie. Multe din noile clădiri de locuit care fac apel la stilurile epocii, romantic, eclectic, art-nouveau și neoromânesc, au o valoare funcțională limitată, un confort redus, păstrînd, totodată, caracterul afînat al vechiului oraș. Căderea în ruină a curților domnești, cîteodată chiar dispariția totală a acestora (la Suceava, Iași, București) a lipsit orașele de vechea lor dominantă, iar valoarea siluetei zonelor rezidențiale, determinată de verticalele turnurilor și a turlelor, a fost atenuată de noile clădiri monumentale ale centrului. În Transilvania, în schimb, castelele păstrate sau ruinele lor impunătoare, reprezintă o componentă importantă a imaginii unor așezări ca Deva, Bran sau Hunedoara.

În unele cazuri, procesul de urbanizare a așezărilor în preajma cărora s-au edificat importante reședințe nobiliare nu a fost desăvîrșit, el rămînînd în faza unei economii predominant agricole, așa cum sînt: Șoimoș sau Bran, cele două așezări citate obținînd statut de oraș numai în zilele noastre.

În Transilvania, numeroasele castele în stilul Renașterii (de fapt niște vile-castel), în Moldova și Țara Românească, curțile boierești nu au modificat caracterul rural al așezărilor în preajma cărora s-au edificat, ele însele fiind reședințe ale unor latifundiari, centre de organizare a unor exploatări agricole.

O a treia categorie tipologică este reprezentată de orașele din Transilvania născute pe baza unor așezări agricole cu plan adunat, avînd ca dominantă clădirea bisericii parohiale amplasată, atunci cînd relieful o permitea, pe o înălțime. Acest ansamblu fortificat a constituit nucleul monumental al orașelor de mai tîrziu al căror semn distinctiv este prezența unei incinte cuprinzînd întreaga așezare.

Paralel cu acțiunea de fortificare a așezării, începînd cu secolul al XIV-lea, se produce un proces de înlocuire a construcțiilor din lemn prin construcții de zidărie avînd loc o îndesire treptată a clădirilor, eliminarea terenurilor agricole și a grădinilor aflate în preajma caselor și închegarea regimului închis al străzilor la nivelul întregului oraș.

Avînd în general drept axă o arteră principală de tranzit sau două artere paralele, prinzînd inițial în interiorul incintelor rezerve de teren liber, aceste orașe au căpătat, cel puțin în parte, o tramă stradală ordonată. În centrul așezării, de cele mai multe ori prin îndepărtarea cimitirului din preajma bisericii și în unele cazuri prin dărîmarea incintei sale, s-a constituit sistemul de piețe centrale: piața bisericii, piața comercială și, cîteodată, o piață festivă. În unele cazuri, în vecinătatea edificiului religios care, ca masă, domina așezarea s-a edificat și un turn al primăriei exprimînd aspirațiile păturilor orășenești în curs de dezvoltare.

În cursul secolului al XIX-lea aceste orașe și-au depășit incinta lor, trama stradală în cadrul noilor cartiere orientată către localitățile din jur, căpătînd o dispoziție radială, completată, cîteodată, cu o arteră concentrică în jurul zidurilor.

Procesul de urbanizare caracteristic secolului al XIX-lea, dezvoltarea funcțiilor obștești a făcut ca, în unele orașe (Brașov, Sibiu, Cluj), în afara și imediat în preajma incintelor fortificate, să se edifice noi ansambluri reprezentative.

Diferite așezări din Transilvania ilustrează încă, în situația de astăzi, diversele etape parcurse în procesul trecerii de la condiția de sat la cea de oraș. Astfel există cîteva sute de sate înzestrate cu cetăți țărănești clădite în jurul bisericii, între care Homorod, Cața, Hărman, Drăușeni,

https://biblioteca-digitala.ro

Rupea, Cisnădie și altele; există orașe-tîrguri care au un nucleu similar cu cel al satelor citate fără să ajungă să se înconjure cu o incintă perimetrală de ziduri (Tg. Mureș, Aiud); există orașe înconjurate cu ziduri care mai păstrează încă, parțial sau integral, nucleul sătesc format de biserica prinsă de o incintă fortificată (Mediaș, Sebeș, Sighișoara, Sibiu), altele în schimb, pierzîndu-și incinta inițială din jurul bisericii (Brașov, Cluj, Bistrița).

A patra categorie de orașe sînt cele realizate după un plan prestabilit, fie pe locul unei așezări distruse sau dezafectate (Timișoara, Alba Iulia), fie pe locul vechilor raiale turcești (Brăila, Giurgiu), sistematizate în prima jumătate a secolului al XIX-lea, sau orașe create în zona agricolă din Cîmpia Dunării (Călărași, Alexandria). Orașelor cu plan prestabilit le corespund și sate cu plan prestabilit fără ca să existe vreun exemplu de transformare a unei așezări rurale într-una urbană.

Luarea în considerație a tipologiei orașelor din România scoate în evidență faptul că structura perimetrului sau vetrei istorice a unora dintre ele reprezintă un sistem definitiv conturat, structura altora, în schimb, nu este încheiată, fiind susceptibilă a fi obiectul unui proces de desăvîrșire. În cazul vetrelor urbane cu structură desăvîrșită pot prevala măsurile privind conservarea sau restabilirea caracterului lor specific și, cu excepția unor intervenții limitate a noului în interiorul perimetrului istoric, dezvoltarea substanțială a construcției contemporane, a cartierelor rezidențiale și a ansamblurilor obștești nu poate să aibă loc decît sau cu precădere în afara acestuia. În schimb, vetrele istorice ale orașelor pot deveni obiectul unor intervenții a noului în însăși perimetrul lor.

Dinamismul excepțional pe care îl cunoaște activitatea de construcție în sînul așezărilor din țara noastră oferă un vast teren de analiză a realizărilor și neajunsurilor în ceea ce privește conservarea și valorificarea specificului siturilor istorice urbane și crearea unor noi ansambluri sau zone orășenești cu amprentă proprie.

Arhitectul urbanist figură centrală în restaurarea urbanistică

Se poate pune întrebarea: care sînt limitele competenței arhitectului restaurator și unde începe domeniul de răspundere al proiectantului de arhitectură contemporană și al urbanistului; de asemenea, care este extensiunea domeniului restaurării urbanistice, caz particular al sistematizării și renovării urbane și unde începe reconstrucția și edificarea urbană contemporană?

Desigur că realizarea unei arhitecturi originale, a unor noi zone urbane cu caracter specific constituie o sarcină a proiectantului de arhitectură și de urbanism contemporan. Oriunde însă se pune problema soluționării unui raport între vechi și nou, arhitectul restaurator trebuie să fie prezent pentru a-și promova punctul de vedere privind conservarea patrimoniului arhitectural, includerea sa în structura organismului urban, modern, valorificarea reciprocă a vechiului și a noului în cadrul unui proces de integrare. Acesta este și cadrul în care acționează restaurarea urbanistică.

Complexitatea problemelor restaurării urbanistice pretinde ca specialistul utilizat în acest domeniu să depășească și profilul restauratorului de obiecte de artă mobile și cel al restauratorului de tip „clasic" versat în conservarea sau înlocuirea pietrelor vechi. După cum din cadrul complexului de operații privind protejarea, conservarea, restaurarea și valorificarea monumentelor, în fiecare etapă istorică a evoluției disciplinei restaurării, o anumită intervenție a avut un rol prevalent, tot astfel din rîndurile colectivului multidisciplinar care se ocupă cu restaurarea, rolul principal i-a revenit succesiv unei alte specialități: istoricului arhivist, istoricului de artă, arheologului, inginerului conservator, arhitectului restaurator. Abordarea problemelor de restaurare la nivelul unor așezări va impune cu siguranță pe primul plan ca o figură centrală — pe arhitectul-urbanist — în măsură să coordoneze activitatea întregului colectiv de specialiști.

Fig. 15. Orașul Alba Iulia este restructurat în secolul al XVIII-lea după un plan prestabilit cu o trama stradală rectangulară și fortificații de formă stelată.

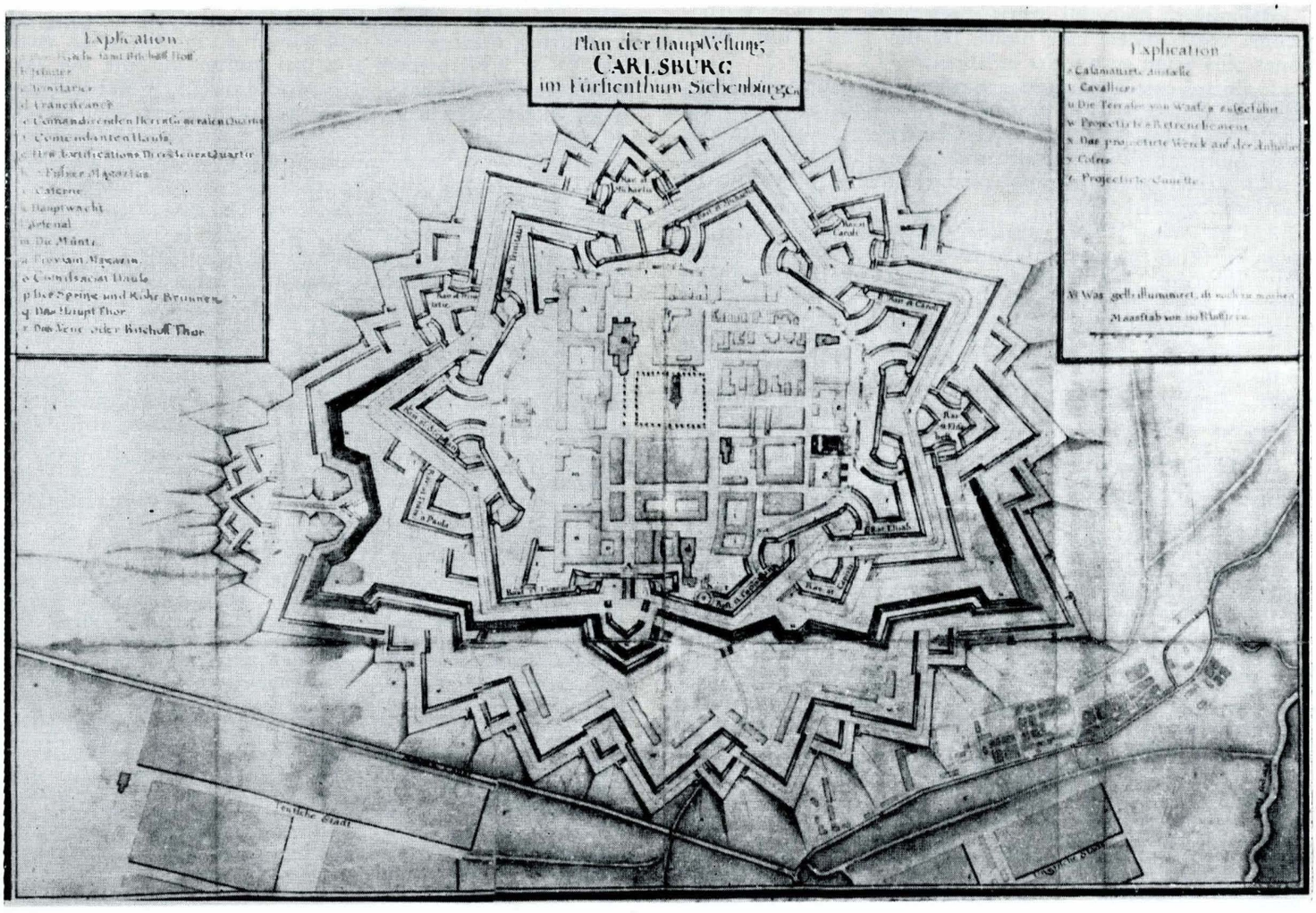

https://biblioteca-digitala.ro

STRUCTURA URBANĂ A ORAŞULUI ROMAN, MĂRTURIE A TRECUTULUI ISTORIC*

Arh. EUGENIA GRECEANU

Istoricul oraşului Roman ocupă un loc însemnat în bibliografia de specialitate. Mai ales în ultimele două decenii, adîncirea studiilor referitoare la trecutul oraşelor româneşti, dezvoltarea şi publicarea săpăturilor arheologice, publicarea izvoarelor şi a consemnărilor unor călători străini, au întregit armonios, au actualizat şi au integrat într-un context unitar valoroasa monografie a Romanului, scrisă cu un veac în urmă de episcopul Melchisedec Ştefănescu[1], operă care păstrează pînă astăzi o incontestabilă însemnătate ştiinţifică. Folosirea acestui bogat material documentar la identificarea valorilor istorice şi artistice ale oraşului Roman ne-a permis să constatăm că structura sa urbană, conservată fără alterări esenţiale, reflectă — prin reţeaua de străzi, prin parcelare şi prin regimul de înălţime — organizarea şi instituţiile feudale care au determinat trecutul istoric al aşezării.

Delimitarea centrului istoric a pornit de la analiza a trei planuri vechi, dintre care numai cel din 1818 a fost menţionat pînă acum cu referire la Roman[2]:

1. Planul care apare în harta celor cinci judeţe ale Moldovei, întocmită în 1790 de topometrii conduşi de căpitanul Hora von Otzellowitz[3]. Scara hărţii permite cu greu observarea cu ochiul liber a detaliilor de plan, dar mărirea fotografică dă la iveală preţioase indicii privind limitele şi parcelarea aşezării (fig. 1).

2. Copia din 1881 a planului întocmit de Iosif von Braun în 1818, reprodusă după fotocopia ce se păstrează în arhiva Episcopiei Romanului[4] şi care constituie singura mărturie mai clară a originalului, dispărut din arhiva primăriei oraşului în timpul celui de-al doilea război mondial (fig. 2).

3. Planul din 1909, întocmit de inginerul Neculai Moisescu, al cărui original ne-a fost pus la dispoziţie de arhitectul-şef al municipiului Roman, Leonard Gurguţă (fig. 3).

Compararea celor trei planuri demonstrează că, pînă în jurul anului 1900, viaţa de aproape şase secole a oraşului, al cărui nume este pentru prima oară consemnat documentar în 1392, s-a desfăşurat pe o suprafaţă mărginită spre vest şi sud de apa Moldovei, iar spre nord şi est, de traseul actualului bulevard al Republicii (fig. 4). În acest perimetru maximal, vatra aşezării din 1790 se restrînge spre nord şi spre est, prezentînd o extindere în cîmpie spre sud-est, în regim semirural. Datele istorice de care dispunem cu privire la clădirile existente, precum şi localizarea cercetărilor arheologice, demonstrează însă că, încă din veacul al XV-lea, limitele de sud, vest şi nord ale aşezării erau aceleaşi.

În 1956, în zona de sud, mai jos de cetatea muşatină, s-au descoperit fragmente de ceramică din veacul al XIV-lea, iar în zona de vest, pe strada Jora, au apărut resturi ceramice din secolele XV-XVII[5]. În 1971, o cercetare de salvare a condus la descoperirea unui cimitir de înhumare din secolele XV şi XVI, precum şi a mai multor locuinţe din acea epocă, în zona situată la intersecţia străzilor Petru Rareş şi Miron Costin[6]. Acest din urmă amplasament (fig. 4) permite ipoteza suprapunerii limitei de nord a aşezării din veacul al XV-lea cu aceeaşi limită din 1790, rămînînd incertă limita de est, deşi este firească presupunerea folosirii integrale a platformei înalte — respectiv marginea de est a actualei pieţe 23 August — încă de la începutul aşezării. Ne aflăm deci, în faţa unui caz de suprapunere a vieţuirii în limitele unui perimetru relativ constant, ceea ce se explică prin creşterea foarte lentă a numărului locuitorilor, apreciat la cca 2 500 în veacurile XVI—XVII[7] şi care atinge cifra de 6 196 locuitori în 1832[8]. Ca atare, etapele de evoluţie ale centrului istoric nu evidenţiază o extindere progresivă, în jurul unui nucleu iniţial, ci o transformare lentă a structurii urbane închegată la începutul veacului al XV-lea.

* Ilustraţia fotografică aparţine autorului.

[1] Melchisedec, episcopul Dunării de Jos, *Chronica Romanului şi a episcopiei de Roman, compusă dupre documente naţionali-române şi streine, edite şi inedite. Partea antăea de la anulu 1392 pena la anulu 1714*, Bucureşti, 1874; *Partea a doua, de la anulu 1714 pînă în dilele nostre*, Bucureşti, 1875 (*Chronica Romanului I—II*). Prescurtările titlurilor de lucrări mai des citate sînt indicate în paranteză, după prima menţiune a lucrării respective.

[2] *Istoria României*, vol. III, Bucureşti, 1964, p. 679.

[3] Originalul se află la Biblioteca Academiei R.S.R., cota H 456 — D IX 2 — 1790 şi este întocmit la o scară care nu permite observarea cu ochiul liber a detaliilor de plan. Mărirea fotografică pe care o reproducem ne-a parvenit prin bunăvoinţa medicului Epifanie Cozărescu.

[4] Planul poartă următorul text: *„Planul tîrgului Roman. Copiat în 1881. Acest plan s-au copiat de subsemnatul ingineru întocmit după Rizma Tîrgului Roman, făcută de inginerul Iosif von Braun în anii 1816, 1817 şi 1818 şi după o copie a acestei Rizme făcută de inginerul Carl von Osvath în anul 1831. Roman, 1881, august în 8. Inginer Guido Bauşec. Conform cu originalul din 1818 în combinaţie cu o copie din 1831. Ing. Burgud. Ing. G. Gratofil"* (în lectura lui E. Cozărescu). Precizăm că în *Istoria României*, III, p. 679, planul din 1818 este prezentat drept unul dintre cele mai vechi planuri ale oraşelor din Moldova şi Ţara Românească.

[5] N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa şi Emilia Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 301—302.

[6] S. Morintz, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1971)*, în „Dacia" XVI, 1972, p. 350, menţionează urme de aşezare din veacul al XIV-lea; autoarea cercetării, arhg. Domniţa Hordilă, ne-a dat precizările referitoare la natura descoperirilor, rectificînd şi datarea.

[7] Datorită coloniei catolice şi a inspecţiilor făcute de prelaţii acestei confesiuni, dispunem de informaţii aproximative cu privire la cifra populaţiei acestui „tîrg bogat în locuitori", cum este numit Romanul în 1562 de către Ioan Belsius: cca 2 400 de locuitori în 1599, luînd media de şase membri pentru o familie, care rezultă din consemnarea a cca 400 de familii, făcută de episcopul Bernardino Quirini; un număr aproximativ egal în 1623, cînd misionarul catolic Andrei Bogoslavić relatează că în Roman sînt 72 de case de unguri catolici şi 200 case de schismatici; peste 2 000 de locuitori în 1641, cînd Petru Bogdan Bakšić arată că în Roman erau mai mult de 1 500 locuitori români, 31 unguri catolici şi 450 de armeni (vezi *Călători străini despre ţările române*, vol. II, Bucureşti 1970, p. 139; vol. IV, 1972, p. 42; vol. V, 1973, p. 6 şi 243—244). Se poate presupune că datele amintite nu se refereau şi la populaţia satului poslušnicilor.

[8] *Istoria României*, vol. III, p. 676.

https://biblioteca-digitala.ro

Compararea planurilor vechi cu planul actual arată că, în linii mari, rețeaua de străzi s-a păstrat aproape în întregime (fig. 4), Romanul deținînd astfel un element esențial pentru ilustrarea trecutului istoric, întrucît traseul străzilor este pe deplin explicat prin prezența celor patru instituții feudale care au determinat alcătuirea și funcționarea așezării: cetatea și curtea domnească, episcopia și tîrgul.

Prima funcție cunoscută documentar este aceea de apărare. Documentul din 1392, martie 30, al voievodului Roman Mușat și al fiilor săi, Alexandru și Bogdan, este scris *„în cetatea noastră a lui Roman voievod"*[9]. Cercetările arheologice efectuate între anii 1962—1964 de Mircea Matei și Lucian Chițescu[10], în zona actualei grădini zoologice care purta din vechime numele de „Cetățuia"[11], au condus la descoperirea cetății de pămînt mușatine, în continuarea căreia a fost identificat sistemul de apărare al tîrgului (șanț întărit cu palisadă pe una din laturi), ce ocolea spre sud-est actuala incintă a episcopiei. Ridicarea cetății de pămînt a fost situată de cercetători la sfîrșitul domniei lui Petru Mușat (înainte de 30 martie 1392), ea fiind creată — nu atît în vederea atacurilor externe —, cît mai ales pentru impunerea autorității voievodale asupra Moldovei de sud. Această autoritate fiind pe deplin consolidată în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, cetatea a fost dezafectată în prima jumătate a veacului al XV-lea[12]. Totuși, importanța strategică a locului, situat la confluența rîurilor Siret și Moldova, precum și la întîlnirea căilor de comunicație între nordul și sudul Moldovei, a determinat pe Ștefan cel Mare să ridice, încă din 1466, în apropierea tîrgului, una dintre cele mai puternice fortificații ale epocii, denumită în documentele slavone „Novograd" — adică „Cetatea Nouă —, dar care apare în cronici și cu numele de „Smeredova". Această cetate, situată la cca 2 km sud-vest de satul Gîdinți, a conferit tîrgului Roman rolul de tabără sau loc de adunare a oștilor lui Ștefan[13]. Sistemul de apărare a tîrgului a continuat de asemenea să funcționeze, cel puțin pînă în 1467, cînd Romanul a fost incendiat de oștile maghiare ale lui Matei Corvin[14].

[9] *D.I.R.,A., Moldova. Veac. XIV—XV*, vol. I, București, 1954, p. 3.

[10] Mircea Matei și Lucian Chițescu, *Probleme istorice în legătură cu fortificația mușatină și cu așezarea orășenească de la Roman*, „Studii și materiale de muzeografie și istorie. Muzeul militar central", nr. 1, 1968, p. 33—37; Lucian Chițescu, *Ceramica ștampilată de la Roman și unele probleme în legătură cu purtătorii ei în Moldova*, „SCIV", tom. 15, nr. 3, 1964, p. 411—426.

[11] *Chronica Romanului*, I, p. 9.

[12] M. Matei și L. Chițescu, *op. cit.*, p. 35—36.

[13] L. Chițescu, *Principalele rezultate istorice ale cercetărilor arheologice din cetatea medievală de la Gîdinți (raionul Roman)*, „SCIV", XVII, nr. 2, 1966, p. 405—414; Idem, *Cercetările arheologice de la Cetatea Nouă și cetatea Crăciuna*, „Materiale și cercetări arheologice", vol. IX, București, 1970, p. 367—369, planul cetății în fig. 2; Grigore Ureche vornicul și Simion dascălul, *Letopisețul Țării Moldovei*, Craiova, f.a., ediția a III-a comentată de C. C. *Giurescu*, p. 44, 49—50 și nota 135, p. 50, 147—148; *Chronica Romanului*, I, p. 13—14; *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 140—142; *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 544.

[14] Mircea Matei și Lucian Chițescu au emis ipoteza refacerii palisadei tîrgului — după incendiul din 1467 — și a funcționării acestei fortificații pînă în veacul al XVI-lea (*op. cit., p. 38—39*). Ipoteza se bazează pe informația lui Georg Reicherstorffer, autorul *Chorografiei Moldovei*, publicată în 1541, care menționează existența la Roman a două cetăți: *„cetatea nouă a Romanului, așezată pe un șes lîngă rîul Siret... și cealaltă cetate cu numele Tîrgul Roman"*. Precizăm însă că cercetătorii amintiți citează pe Reicherstorffer după o ediție din 1864 (*op. cit.*, p. 39, nota 22), cu textul *„două cetăți foarte bine întărite"*, fără completarea *„bine întărite cu ziduri puternice"*, care apare în traducerea recentă a *Chorographiei Moldovei* (*Călători străini despre țările române*, vol. I, p. 202), Ca atare, ipoteza funcționării șanțului de apărare a tîrgului pînă în 1541 trebuie întărită cu noi argumente. Mențiunea lui Reicherstorffer despre existența în veacul al XVI-lea a unei cetăți *din piatră* a tîrgului, deosebită de Cetatea Nouă — Smeredova, zidită de Ștefan cel Mare la Gîdinți, rămîne sub semnul întrebării, pînă la eventuala confirmare prin cercetări arheologice fie a apărării tîrgului printr-un zid de piatră, fie a existenței unei curți domnești întărite, care putea fi privită — mai ales de un străin — ca cetate a tîrgului.

Fig. 1. *Orașul Roman în 1790.* Mărire fotografică după „Harta celor cinci județe ale Moldovei", întocmită sub conducerea lui Hora von Otzellowitz.

Fig. 3. *Orașul Roman în 1909.* Plan întocmit de Neculai Moisescu.

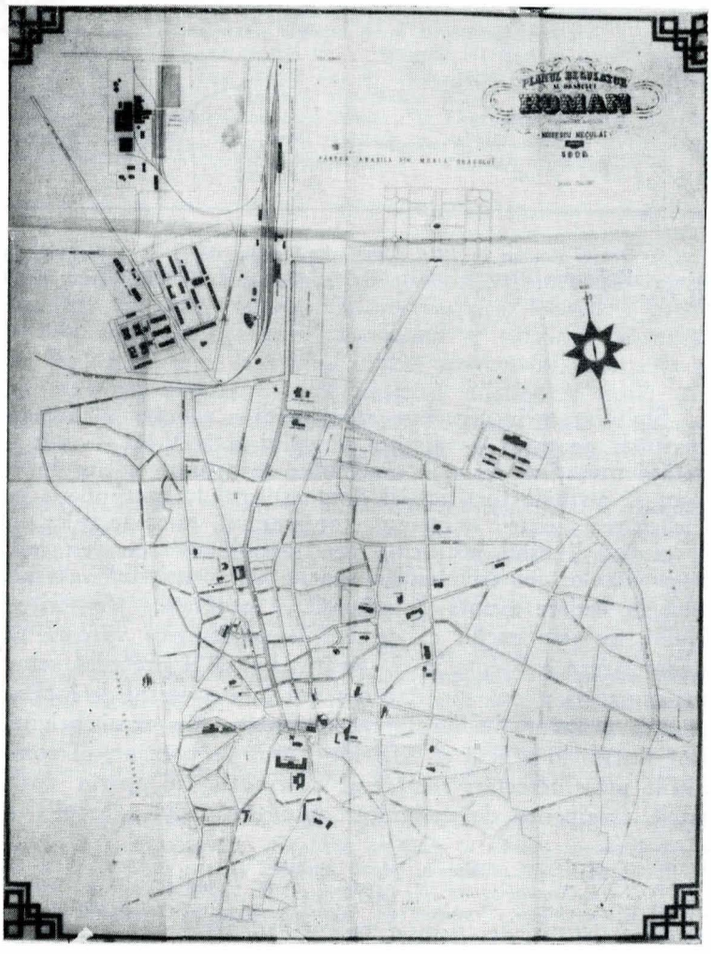

https://biblioteca-digitala.ro

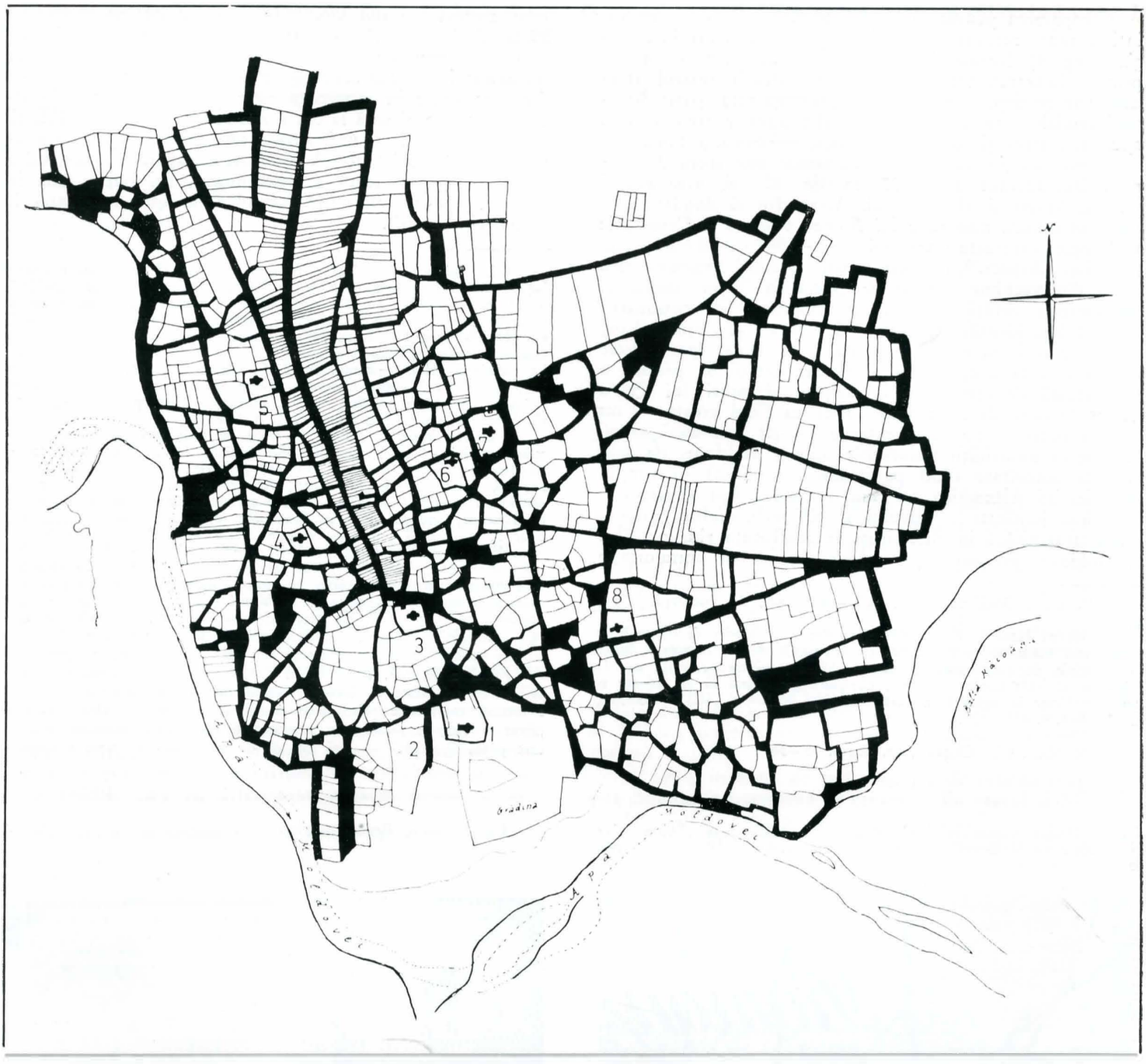

Fig. 2. *Oraşul Roman în 1818*. Desen după copia din 1881 a planului întocmit de Iosif von Braun. 1 — Episcopia. 2 — Zona cetăţii muşatine. 3 — Mănăstirea Precista Mare. 4 — Biserica Sf. Nicolae. 5 — Biserica Precista Mică. 6 — Biserica armenească 7 — Biserica Albă. 8 — Biserica Sf. Gheorghe.

Stabilirea prin cercetare arheologică a ridicării în aceeaşi perioadă de timp — sfîrşitul veacului al XIV-lea — atît a cetăţii muşatine, cît şi a sistemului de apărare a tîrgului[15], pare să atribuie fortificaţiei domneşti rolul determinant în închegarea aşezării orăşeneşti, concentrarea meşteşugarilor în jurul cetăţii fiind justificată prin posibilitatea de desfacere a produselor lor în condiţii sporite de securitate[16]. Avînd însă în vedere avantajele naturale şi geografice ale teritoriului, nu este exclus ca cercetările arheologice viitoare să demonstreze existenţa unei aşezări care să fi precedat cetatea muşatină şi care s-ar încadra astfel în procesul de închegare a oraşelor medievale moldoveneşti, ale cărui origini sînt situate în veacul al XIII-lea[17]. Pînă în prezent, în condiţiile unor cercetări sumare şi ocazionale, au apărut doar unele fragmente de ceramică autohtonă din veacul al XIV-lea, la poalele platformei cetăţii, pe locul unei lutării[18] (vezi fig. 4).

Necesitatea unei cercetări sistematice a vechii aşezări este demonstrată de faptul că, în prima jumătate a veacului al XV-lea, Romanul are conturate toate funcţiile ce vor determina evoluţia oraşului feudal: loc întărit, curte domnească locală, sediu episcopal şi tîrg, fiind greu de presupus că ascensiunea politică şi administrativă a aşezării s-ar fi produs doar în ultimele decenii ale veacului al XIV-lea.

În situaţia de astăzi, zona cetăţii muşatine este înscrisă în triunghiul format de străzile Proletariatului, Alexandru cel Bun şi Panaite Donici (fig. 4), ocupat de parcul grădinii zoologice (fig. 5). Zona nu cuprinde decît cîteva construcţii din veacul al XIX-lea şi din primele decenii ale secolului nostru: casa doctorului Theodori[19], aşezămintele Melchise-

[15] M. Matei şi L. Chiţescu, *op. cit.*, p. 38.
[16] *Istoria României*, vol. II, Bucureşti, 1962, p. 291.
[17] Mircea Matei, *Probleme de cultură orăşenească în Moldova medievală*, în „SCIV", tom. 16, nr. 3, 1965, p. 534—535.
[18] N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, *op. cit.*, p. 302.
[19] Casa doctorului Alexandru Theodori (1798—1876, primul medic al oraşului Roman) — str. Proletariatului nr. 1—3, actualul sediu al Muzeului de ştiinţele naturii, a fost construită în jurul anului 1849, după proiectul arhitectului Grisbeck.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 4. *Centrul istoric al oraşului Roman în situaţia actuală.* 1 — Cetatea muşatină. 2 — Şanţul de apărare al tîrgului. 3. Casa doctorului Theodori. 4 — Aşezămintele Melchisedec. 5. Capela funerară a episcopului Melchisedec. 6 — Episcopia. 7 — Biserica Precista Mare cu turnul-clopotniţă. 8 — Spitalul. 9 — Fostul seminar ortodox. 10. Casa şpiţerului Bruckner. 11 — Casa din str. Principatele Unite nr. 2. 12 — Biserica Sf. Nicolae cu turnul-clopotniţă. 13 — Biserica Precista Mică. 14 — Casa Nevruzi din str. Cuza Vodă nr. 36. 15 — Casa Sturza din str. Dobrogeanu-Gherea. 16 — Gimnaziul Roman Vodă. 17 — Casa vornicului Done. 18 — Biserica Albă cu turnul-clopotniţă. 19 — Biserica armenească. 20 — Şcoala din str. Cuza Vodă nr. 12. 21 — Casa Buicliu. 22 — Casa Pruncu. 23 — Casa Vasile Ioachim. 24 — Primăria veche. 25. Biserica Sf. Gheorghe. 26. Casa din str. Vasile Alecsandri nr. 8. *Legenda:* 1 — Limitele oraşului în 1790. 2 — Limitele oraşului în 1818. 3 — Tramă stradală cu valoare istorică. 4 — Uliţa Borşova, 5 — Proprietatea tîrgului. 6 — Proprietatea episcopiei. 7 — Cartierul armenesc. 8 — Proprietate domnească. 9 — Sondaje arheologice.

dec[20] şi capela funerară a episcopului Melchisedec Ştefănescu[21]. În planul din 1818 (fig. 2), ne surprinde absenţa unei parcelări dense a acestui teren cu poziţie optimă în contextul urban, fapt care ne face să formulăm — sub rezerva confirmării prin cercetare arheologică — ipoteza suprapunerii curţii domneşti pe locul fostei cetăţi muşatine.

Existenţa unei curţi domneşti locale la Roman este acceptată ca funcţie încă din veacul al XV-lea[22] şi este consemnată documentar în timpul domniilor lui Despot Vodă (1561—1563)[23] şi Gheorghe Ştefan (1653—1658)[24]. Pînă în prezent, singura ipoteză de localizare a curţii domneşti a fost formulată de episcopul Melchisedec. Comentînd textul lui Paul din Alep, referitor la trecerea prin Roman a patriarhului Macarie, în 1653: *„patriarhul se văzu silit a merge la Bei* (domnitor), *la politia* (polis) *Romanului, care este şi ea reşedinţă domnească"*, Melchisedec adaugă în notă: *„Se vede că la Roman erau curţi domneşti, poate chiar în episcopie"*[25]. Această ipoteză este infirmată de relatarea lui Ioan

[20] Aşezămintele Melchisedec cuprind grădiniţa de copii, zidită în 1914, de Valerian, fratele episcopului Melchisedec Ştefănescu, precum şi şcoala de cîntări bisericeşti, construită în 1911.

[21] Capela care adăposteşte mormîntul episcopului Melchisedec Ştefănescu a fost construită în 1938, într-o arhitectură de forme naţionale, după proiectul arhitectului Ion Berechet.

[22] Unul dintre martorii domneşti ai actului din 1403, ianuarie 7, şi anume Vlad Tuciaischi, poartă titlul de „vornic de Tîrgul Roman", titlu care desemnează pe conducătorul unei curţi domneşti, centrale sau locale (*D.I.R.,A., Moldova. Veacul XIV, XV*, vol. I, p. 14; *Istoria României*, II, p. 326). În afară de această menţiune documentară, existenţa curţii mai poate fi dedusă din: importanţa acordată Romanului în timpul domniei lui Alexandru cel Bun (sediul noii episcopii „a Ţării de Jos", alegerea bisericii Sf. Vineri ca loc de înmormîntare a mamei domnitorului, Anastasia, loc de încheiere a tratatului de alianţă cu Polonia în 1411); existenţa unei cancelarii domneşti — funcţionînd de obicei în cadrul curţii — care a emis 12 acte domneşti, între 1418 şi 1475, redactate în Roman, denumit şi „Tîrgul de Jos", probabil după numele episcopiei (*D.I.R.,A., Moldova. Veacul XIV, XV*, vol. I, p. X — XXXVI).

[23] În raportul din 1562, aprilie 13, Ioan Belsius, agentul de legătură al curţii imperiale pe lîngă Despot, relatează evenimentele petrecute la Roman în zilele de 11—12 ale aceleiaşi luni: sosirea lui Despot în „Cetatea Roman", primirea lui la episcopie şi atentatul lui Voinea, *„îndulcit cu bani de Alexandru Moldoveanul* (Lăpuşneanu) *să-l omoare pe Despot"* (*Călători străini despre ţările române*, II, p. 139—141 şi 132).

[24] Raportul privind activitatea misiunii iezuite din Moldova în anii 1653—1654, menţionează: *„S-a făcut un drum la Roman, la curtea domnului ce îşi avea atunci reşedinţa acolo"* (*Călători străini despre ţările române*, vol. V, Bucureşti, 1973, p. 502).

[25] *Chronica Romanului*, I, p. 268.

https://biblioteca-digitala.ro

Belsius (13 aprilie 1562), care consemnează existența unei curți domnești deosebită de incinta episcopiei[26]. Caracteristicile actuale ale structurii urbane, în zona cetății mușatine, ne fac să presupunem că terenul nu a fost ocupat pînă în veacul al XIX-lea, datorită prezenței unei curți domnești (ruinată probabil cu începere din veacul al XVIII-lea), avînd în vedere următoarele considerente:

— Proprietatea domnească asupra cetății mușatine.

— Absența în documente a consemnării unui transfer de proprietate către episcopie, în secolele XV—XVII (trecerea în proprietatea tîrgului nu poate fi luată în considerare, ținînd seama de delimitarea — atestată documentar — a teritoriului tîrgului prin ulița Borșova).

— Vecinătatea nemijlocită cu terenul — de asemenea proprietate domnească — pe care s-a ridicat, în 1568, așezămîntul mănăstiresc cu biserica Precista Mare, ctitoria doamnei Ruxandra, soția lui Alexandru Lăpușneanu[27].

— Numărul foarte redus al construcțiilor — probabil improvizate — care apar pe acest teren în planurile din 1790 și 1818, fapt care a permis amenajarea după 1818 a unui spațiu verde, în care s-au construit, către 1849, casa medicului Alexandru Theodori și, după 1911, așezămintele Melchisedec.

Dar și în cazul în care ipoteza suprapunerii curții domnești pe teritoriul cetății mușatine nu își va găsi o confirmare, structura urbană actuală demonstrează prezența stăpînirii domnești, atît în zona cetății, cît și în aceea a fostei mănăstiri, care se afirmă ca funcție istorică prin incinta spitalului unificat, construit în 1872, dar care continuă modestul nucleu al spitalului mănăstirii Precista, întemeiat în 1787 de egumenul Gherasim Putneanul, cu sprijinul activ al episcopului de atunci, Veniamin Costache[28].

Dacă funcțiile de apărare și de curte domnească au avut o viețuire limitată, rolul lor principal fiind de a activa dezvoltarea orașului în fazele sale de început, funcțiile de sediu episcopal și de tîrg au crescut progresiv în importanță, împletindu-se și combătîndu-se reciproc pînă în veacul al XIX-lea, cu rezultatul imprimării caracterului specific al centrului istoric Roman.

Întemeiată de Alexandru cel Bun în locul unde exista biserica Sf. Vineri, necropolă domnească, devenind mitropolie a Țării de Jos în timpul domniei asociate a fraților Iliaș și Ștefan al II-lea (1435—1442), rang pe care îl va avea pînă la sfîrșitul veacului al XVI-lea — și păstrînd apoi rang de precedență față de toate celelalte episcopii moldovene, episcopia Romanului a reprezentat timp de aproape cinci secole una dintre cele mai puternice instituții feudale ale țării. Posesoare a numeroase sate, mori și poduri umblătoare, scutită de orice dări și slujbe domnești împreună cu

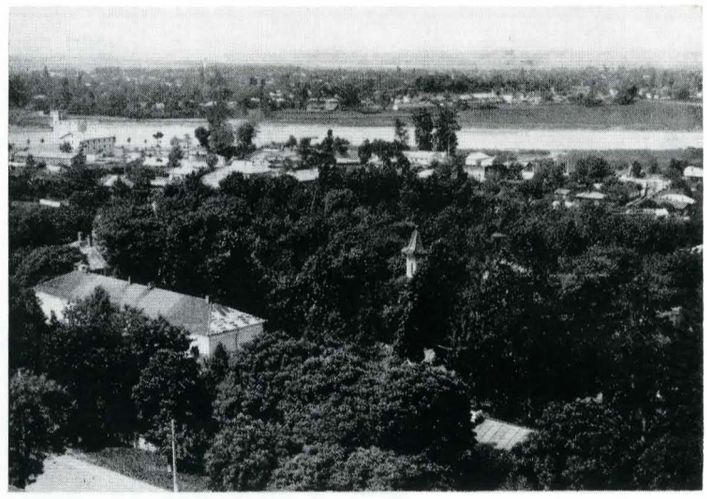

Fig. 5. *Zona cetății mușatine.* Este vizibil acoperișul casei Theodori (actualul Muzeu de științele naturii) și turla capelei funerare a episcopului Melchisedec.

toți slujitorii ei, avînd drept de judecată cu excluderea autorității civile (în afară de domnitor), episcopia a stăpînit, de la înființare pînă în a doua jumătate a veacului al XIX-lea, partea de sud a vetrei Romanului, care cuprindea către est satul poslușnicilor[29]. Proprietatea episcopiei era delimitată de aceea a tîrgului prin „ulița ciubotărească", denumită în documente și „ulița lui Borșu", „ulița Borșova" sau „ulița Borșului"[30], dar prin repetate danii ale domnitorilor episcopia a ajuns să stăpînească și teritoriul tîrgului, care și-a răscumpărat dreptul de proprietate abia în 1845, dînd în schimb o moșie cu venit anual de 500 de galbeni[31].

În analiza structurii urbane, identificarea uliței Borșova a fost posibilă datorită precizării pe care o conține hotarnica din 1752: *„Ulița Borșova sau Ciubotărească cu un capăt răspunde spre Moldova, cu altul spre Siret"*. Ea corespunde, în planul actual, străzilor Bogdan Dragoș și Ion Ionescu de la Brad, aceasta din urmă considerată însă cu vechiul traseu, modificat în urma înaintării spre oraș a malului Moldovei (fig. 2 și 4).

Episcopia[32], cu incinta înconjurată de zidul de apărare

[26] Din relatarea lui Belsius (vezi nota 23) reiese limpede existența curții domnești, deosebită de incinta episcopiei: *„după ce l-au însoțit pînă în casă pe Despot, ce se întorcea tîrziu venind din piața curții"* (în text, *ex. theatro*, unde Despot ținea scaun de judecată); *„a venit aici* (la Roman) *călare Despot, însoțit de o escortă de vreo 6000 de ostași și mai întîi s-a îndreptat la biserică... apoi primit cu cea mai mare cinste de mitropolit și boieri, a fost condus înapoi la curte"*.

[27] Cu privire la natura proprietății terenului, înainte de ridicarea mănăstirii Precista Mare, nu sîntem de acord cu ipoteza lui Epifanie Cozărescu, care crede că acest teren ar fi aparținut inițial tîrgului, fiind folosit ca cimitir orășenesc (E. Cozărescu, *Biserica „Precista Mare" din orașul Roman*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei" nr. 11—12, 1964, p. 612). Mențiunile documentare stabilesc cu certitudine limitarea „din vechime" a proprietății tîrgului prin ulița Borșova, terenul mănăstirii Precista fiind ca atare situat în aria stăpînită de episcopie și în imediata vecinătate a cetății mușatine.

[28] Întemeiată în 1568, mănăstirea Precista Mare a avut o istorie frămîntată. Biserica cu hramul „Adormirea Maicii Domnului" a fost în repetate rînduri avariată de cutremure, care au impus refaceri radicale în 1753, 1787, 1826 și 1838. În forma sa actuală, biserica are o arhitectură cu pronunțate influențe de baroc și neo-clasicism, păstrînd însă în naos sistemul specific moldovenesc al arcelor diagonale pe care se ridica turla, precum și pornirea trunchiată a absidelor laterale, în formula planului pseudo-trilobat. Turnul-clopotniță reprezintă ultimul fragment al mănăstirii care înconjura biserica și despre care Hora von Otzellowitz nota, în 1790, că *„mănăstirea ar putea servi ca punct de rezistență împotriva unui atac turco-tătar, dacă i s-ar face reparațiile necesare la ziduri și porți"* (E. Cozărescu, *Istoricul bisericii Precista Mare din orașul Roman, III*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei", nr. 11—12, 1965, p. 637).

[29] Poslușnicii episcopiei Romanului (țărani liberi, slujind prin învoială pe domeniile mănăstirești) au cuprins numeroase categorii de meșteșugari. Ei erau scutiți de *„toate dările care sînt pe la alți tîrgoveți"*, întrucît *„sfînta episcopie fără unii ca aceștia nu poate trăi"* — vezi Ștefan Olteanu și Constantin Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu*, București, 1969, p. 86—87 (Olteanu-Șerban, *Meșteșugurile*).

[30] Documentul din 1612 septembrie 9, referitor la conflictul dintre tîrg și episcopie născut din migrarea tîrgoveților către satul poslușnicilor, unde erau scutiți de dări, citează afirmația episcopului Mitrofan: *„Acel loc pînă în ulița Borșului este danie și miluire a sfîntei episcopii de la alți domni de mai înainte, dar ei* (poslușnicii) *nu sînt din tîrg și sînt ca un sat al sfîntei episcopii și nu au fost niciodată amestecați cu tîrgul, ci au fost cu toții deosebiți"*. (*D.I.R.,A., Moldova. Veacul XVII*, vol. III, p. 99—100). Delimitarea este confirmată prin mărturia din 3 septembrie 1752, făcută de hotarnicii desemnați de Constantin Racoviță pentru reașezarea pietrelor de hotar la moșia episcopiei (*Chronica Romanului*, II, p. 42—43).

[31] *Chronica Romanului*, II, p. 35, 77, 198, 201—204.

[32] Biserica episcopală de astăzi, care a înlocuit biserica Sf. Vineri din timpul lui Alexandru cel Bun, a fost începută de Petru Rareș, în 1542 și a fost terminată de fiul său Iliaș în 1550. Ea este un valoros exemplar al școlii de arhitectură moldovenească de tradiție bizantină, iar transformările suferite în urma cutremurelor (care au afectat în special registrul turlelor), s-au grefat armonios pe structura originară, păstrîndu-i eleganța și demnitatea. Din incinta medievală se păstrează zidul de apărare cu metereze și turnul-clopotniță, al cărui parter, realizat în timpul episcopului Leon Gheuca (1780—1786), a fost admirabil întregit în 1881—1882, din inițiativa episcopului Melchisedec Ștefănescu, după proiectul arhitectului Alexandru Orăscu. Clădirile din incintă sînt refăcute în a doua jumătate a veacului al XIX-lea. Lucrarea principală privind istoricul episcopiei Romanului rămîne opera citată a episcopului Melchisedec Ștefănescu (vezi nota 1). Pentru bibliografia recentă, vezi Scarlat Porcescu, *Biserica episcopală din Roman*, București, 1970.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 6. *Episcopia Romanului.* Biserica şi parcul, văzute din turnul-clopotniţă

Fig. 7. *Zona fostului sat al poslușnicilor* din partea de sud-est a centrului istoric, văzută din turnul episcopiei. În stînga este vizibilă biserica Sf. Gheorghe.

şi cu parcul ce coboară în lunca Moldovei (fig. 6), îşi manifestă proprietatea pînă la limita uliţei Borşova printr-o densitate relativ redusă a vechilor gospodării şi printr-o reţea de uliţe cu traseu neregulat, adaptat pantelor terenului (fig. 2). În această zonă se conturează două enclave: cea mai veche, fosta mănăstire Precista Mare, apare cu incinta integral conservată în planul din 1818; din ansamblu, se păstrează astăzi biserica şi turnul-clopotniţă, spitalul ocupînd locul chiliilor de pe latura de sud. În livada mănăstirii s-a construit în jurul anului 1910 fostul seminar ortodox, realizat într-o arhitectură de forme naţionale.

A doua enclavă este fosta mahala evreiască, dezvoltată în prima jumătate a veacului al XIX-lea în perimetrul străzilor Principatele Unite, Sucedava şi Ion Ionescu de la Brad (fig. 4), zonă în care inventarul din 1818 consemnează baia, şcolile şi spitalul evreiesc, construcţii care se păstrează pînă astăzi, cu unele transformări. Faţă de 1818, reţeaua actuală de uliţe este parţial modificată, avînd însă un deosebit pitoresc, ca de exemplu în cazul străzii Vlad Ţepeş cu cele cinci sinagogi.

Spre est de episcopie, prezenţa satului poslușnicilor se manifestă în toate planurile, inclusiv cel actual, prin parcelarea semi-rurală, cu grădini mari (fig. 7), prin traseul capricios al uliţelor (nu numai pe suprafeţele în pantă, unde acest traseu este explicabil prin adaptarea la teren, dar şi în zona relativ plană care se află la est de str. Tineretului), precum şi prin caracterul rural pe care l-au avut în trecut casele, demonstrat prin cîteva exemplare de un deosebit interes ce se păstrează pînă astăzi. Localizarea satului poslușnicilor se bazează pe informaţia construirii în 1848 a bisericii Sf. Gheorghe pe locul cimitirului poslușnicilor[33], precum şi pe numele de „mahalaua Popăuţilor" pe care îl purta această zonă în veacul al XVIII-lea[34] întrucît etimologic numele de „Popăuţi" derivă de la cuvîntul slav „popovţi", care înseamnă „cei ai popii" sau „cei din satul popii"[35].

În totală deosebire cu spaţiile vaste ale episcopiei şi ale posesiunilor domneşti, precum şi cu regimul semi-rural al satului poslușnicilor, zona tîrgului se desemnează în plan ca un organism net individualizat prin parcelarea de maximă densitate care apare de-a lungul arterei comerciale a „Uliţei mari" (actuala stradă Ştefan cel Mare), continuată cu o parcelare foarte densă atît spre est, de-a lungul străzii Cuza Vodă, cît şi spre vest, pînă în albia Moldovei (fig. 2). Deosebirile de relief fac ca, pe terasa înaltă, parcelele străzilor Ştefan cel Mare şi Cuza Vodă să fie foarte ordonate, pînă la întîlnirea cu regimul diferit de proprietate al cartierului armenesc. La vest de Uliţa mare, panta terenului determină o parcelare neregulată, adaptată traseului uliţelor, însă tot atît de densă. Amplasarea celor două biserici din zona de la vest de Uliţa mare, Sf. Nicolae[36] şi Precista Mică[37], este încă o mărturie a concentrării breslelor, fără a fi concludentă pentru gruparea lor, întrucît din izvoare se poate deduce existenţa unui număr mai mare al bisericilor de breaslă: în 1641, Petru Bogdan Bakšić scrie că, în Roman, în afară de episcopie, mai sînt încă şapte biserici „ale românilor", unele de zid şi altele de lemn[38]. Scăzînd cele trei biserici de zid în fiinţă la acea dată (respectiv cele două biserici domneşti şi biserica Sf. Nicolae a negustorilor români din Şcheii Braşovului, preluată ulterior şi refăcută de cele trei bresle asociate ale ţiganilor), scăzînd şi biserica de lemn din satul poslușnicilor, care exista probabil în veacul al XVII-lea, rezultă existenţa a încă trei biserici, firesc întreţinute de bresle. Dintre acestea, două au dispărut, una desigur cu hramul Sf-ţii Arhangheli, întrucît la sărbătorirea acestui hram avea loc praznicul celor cinci bresle asociate al căror statut a fost redactat în 1641. Cea de-a treia, Precista Mică, a fost refăcută de zid, între 1791—1826, pe locul vechii biserici de lemn (vezi nota 37).

Revenind la Uliţa mare, compararea planului din 1818 (fig. 2), cu cel din 1790 (fig. 1) demonstrează că parcelarea ce se păstrează parţial pînă astăzi nu este o realizare a veacului al XIX-lea, cum se credea pînă de curînd, ci reprezintă structura centrului comercial al tîrgului medieval. Chiar dacă, în elevaţie (fig. 8—9), arhitectura poartă am-

[33] Informaţie primită de la E. Cozărescu. Biserica Sf. Gheorghe a fost construită în 1842, lîngă o veche biserică de lemn ce a continuat să existe pînă în 1851. Pisania aminteşte drept ctitor numai pe postelnicul Grigore Done şi pe soţia sa Elenco, deşi la zidire au contribuit mai mulţi enoriaşi — vezi N. Gr. Steţcu, *Un boier romaşcan, vornicul Grigore Done*, Roman, 1942. Din punct de vedere arhitectural, biserica prezintă o interesantă îmbinare a tradiţiilor post-bizantine (calote şi turle pe pandantivi, plan pseudo-trilobat) cu puternice influenţe Empire, manifestate în special în compoziţia faţadelor.

[34] N. Gr. Steţcu, *op. cit.*, p. 8. Denumirea mahalalei apare într-o însemnare pe carte, în 1794.

[35] Conform precizărilor primite de la prof. Ion Radu Mircea.

[36] Biserica Sf. Nicolae, aparţinînd celor trei bresle asociate ale ţiganilor, a fost începută în vremea episcopului Ioanichie (1747—1769) şi a fost sfinţită de episcopul Leon Gheuca (1769—1786), înlocuind vechea biserică de lemn a negustorilor braşoveni, care exista în 1600 şi al cărei hram fusese ales prin legătura ctitorilor cu biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului. Clopotniţa de zid a fost terminată în 1810 (vezi Gh. Zaharescu, *Biserica Sf. Nicolae din Roman*, 1933). Biserica are un plan pseudo-trilobat, cu turla naosului descărcată pe arce diagonale. Învelitorile de tablă actuale, cu forme baroce, au înlocuit în 1879 vechile învelitori de şindrilă.

[37] Biserica Precista Mică, cu hramul Intrarea în biserică, a fost construită din zid, între anii 1791—1826, pe locul unei vechi biserici de lemn. Planul trilobat, cu turn-clopotniţă deoroşat pe faţada de vest, are traveele navei acoperite cu bolţi „a vela". Pridvorul cu coloane toscane de pe latura de sud a fost adăugat în 1855. Decorul floral, tipic muntenesc, al chenarelor de piatră de la ferestre şi portal, este singular în Roman.

[38] *Călători străini despre ţările române*, vol. V, p. 243—244.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 8. *Dughenile din str. Ştefan cel Mare nr. 49—53.*

prenta unor refaceri efectuate în special după 1850[39], pivni-

[39] Intervenţiile veacului al XIX-lea în arhitectura oraşului Roman au fost determinate atît de frecvenţa cutremurelor care au avut loc între 1781 şi 1838, cît şi de incendiul care a bîntuit aşezarea în 1845 (vezi *Chronica Romanului*, II, p. 204). În ansamblul „Uliţei mari", cel mai vechi tip al locuinţei cu dugheană la stradă, — anterior incendiului — prezintă în faţada principală un parter, în general boltit „a vela" pe

Fig. 9. *Casa din str. Ştefan cel Mare nr. 72.* Faţada laterală. În plan secund, biserica armenească.

ţele boltite respectă parcelarea originară, suprapunîndu-se în adîncime pe trei nivele, pentru a compensa îngustimea loturilor. Ele datează cu certitudine din veacul al XVIII-lea, existînd suficiente premise istorice pentru datarea lor în etape anterioare.

Asanarea, restaurarea şi valorificarea Uliţei mari din Roman ar reprezenta un însemnat act de cultură, întrucît această zonă reflectă — cel puţin prin substructură şi prin parcelare — importanţa economică a tîrgului feudal, asociată cu un sistem bine precizat de organizare administrativă şi judecătorească, ceea ce constituie în esenţă un document de cultură orăşenească românească. Dacă în documente Romanul apare cu numele de *tîrg* abia în 1408[40], el este nominalizat ca „tîrgul lui Roman pe Moldova" în *Lista oraşelor*[41], alcătuită între 1387—1392, fapt care întăreşte ipoteza închegării aşezării orăşeneşti înainte de ridicarea cetăţii muşatine. Data tîrgului anual (privilegiu rîvnit de aşezările medievale) este cunoscută din hrisovul lui Ştefan cel Mare din 1458, aprilie 12, prin care oamenii episcopiei sînt scutiţi de taxa de tîrg „pentru ziua de Sf. Ilie"[42], adică la 20 iulie. În afară de tîrgul anual, Romanul avea şi un tîrg săptămînal, consemnat documentar în 1673[43] şi două centre de negoţ permanent[44], denumite tot tîrguri: Tîrgul-de-sus sau Tîrgul vechi, care se afla în faţa mănăstirii Precista (ultimele cămări de carne au fost dărîmate curînd după 1960) — şi Tîrgul-de-jos sau Tîrgul nou, care se afla în zona bisericii de breaslă Sf. Nicolae.

Înflorirea economică a tîrgului Roman a implicat existenţa şi dezvoltarea a numeroase meşteşuguri, încă din veacul al XV-lea, cînd sînt amintiţi meşterii zidari care au lucrat la Cetatea Nouă în jurul anului 1484[45]; semnificativ este şi faptul că, în 1436, Ion croitorul de Roman îşi trimitea fiul la Braşov pentru a învăţa meşteşugul tunderii postavului[45]. În prima jumătate a veacului al XVI-lea sînt amintiţi Toma fierarul din Roman[47] şi Marcu ţesătorul din Roman[48], dezvoltarea meşteşugurilor fiind demonstrată şi de creşterea comerţului extern, în special a comerţului cu Braşovul, în care Romanul ocupă al doilea loc, după Bîrlad[49].

Reunirea meşteşugarilor în bresle, formă de organizare superioară frăţiilor din veacul al XVI-lea, are loc la Roman către începutul veacului al XVII-lea, acest oraş putîndu-se mîndri cu redactarea, în 1641, a primului statut de breaslă din Moldova, ceea ce se explică prin continua dezvoltare economică a tîrgului, care ajunsese să ocupe locul al treilea, în ordinea importanţei comerciale, după Iaşi şi Suceava[50]. Statutul din 1641 este întocmit pentru cinci bresle asociate: blănarii, croitorii, abagiii, cojocarii şi bărbierii. Dintre numeroasele bresle care au existat, doar o parte sînt consemnate documentar, dar este remarcabilă diversitatea criteriilor de grupare: pe naţionalităţi (breasla armenilor)[51]; grupuri etnice (breasla ţiganilor, cu statut din 1706)[52]; loc de baştină (breasla braşovenilor şcheieni, constituită în jurul anului

dublouri, cu succesiune de goluri încheiate în mîner de coş (fig. 8). O friză înaltă, bogat decorată, este singurul element care trădează, spre Uliţa mare, prezenţa unui vast pod mansardat, care se transformă în etaj spre curţile interioare şi care se continuă cu o aripă cu două nivele, perpendiculară pe axul comercial. Cele două nivele ale curţii interioare sînt mărginite cu geamlîcuri, cerdace cu stîlpi de lemn sau arcade de zidărie. Tranziţia în înălţime, de la mansarda joasă dinspre stradă către etajul curţii interioare, este ascunsă, în dreptul uliţelor transversale, printr-un fronton clasicizant (vezi fig. 9). A doua categorie de clădiri, cu acelaşi program, are un etaj adăugat în a doua jumătate a veacului al XIX-lea. Arhitectura de un eclectism clasicizant, cu modenatură bogată şi frumoase balcoane cu parapet metalic, se datoreşte în mare parte arhitectului Iosif Grisbeck.

[40] *D.I.R., A, Moldova. Veacul XIV, XV*, vol. I, p. 17. Anul 1408 este termen *ante quem* pentru obţinerea dreptului de tîrg.

[41] Constantin C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi din Moldova*, Bucureşti, 1967, p. 70.

[42] *D.I.R., A, Moldova. Veacul XIV, XV*, vol. I, p. 295.

[43] *Istoria României*, vol. III, p. 58.

[44] *Ibidem*, p. 371.

[45] Olteanu-Şerban, *Meşteşugurile*, p. 74.

[46] *Ibidem*, p. 86—87; *Istoria României*, II, p. 293.

[47] Olteanu-Şerban, *op. cit.*, p. 66.

[48] *Istoria României*, vol. II, p. 581.

[49] *Ibidem*, p. 584.

[50] Olteanu-Şerban, *Meşteşugurile*, p. 174, 179 şi 296—297.

[51] *Chronica Romanului*, I, p. 36; *Istoria României*, vol. III, p. 658.

[52] Gh. Zaharescu, *op. cit.*, p. 26—29.

https://biblioteca-digitala.ro

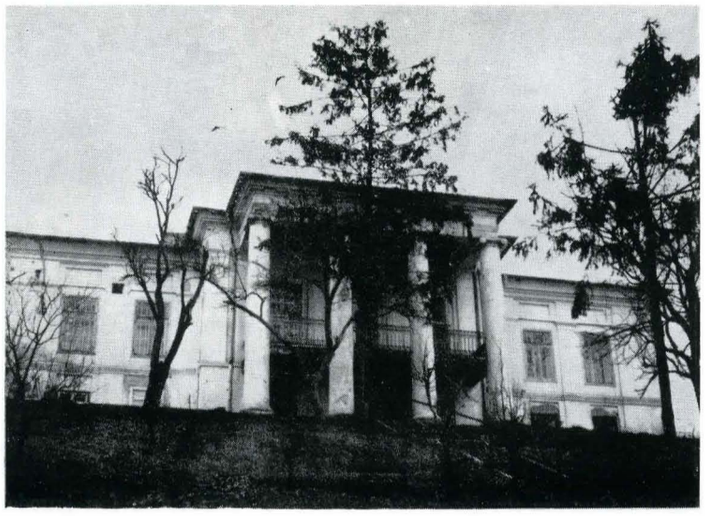

Fig. 11. *Casa spițerului Johann Simeon Bruckner.* Fațada spre lunca Moldovei.

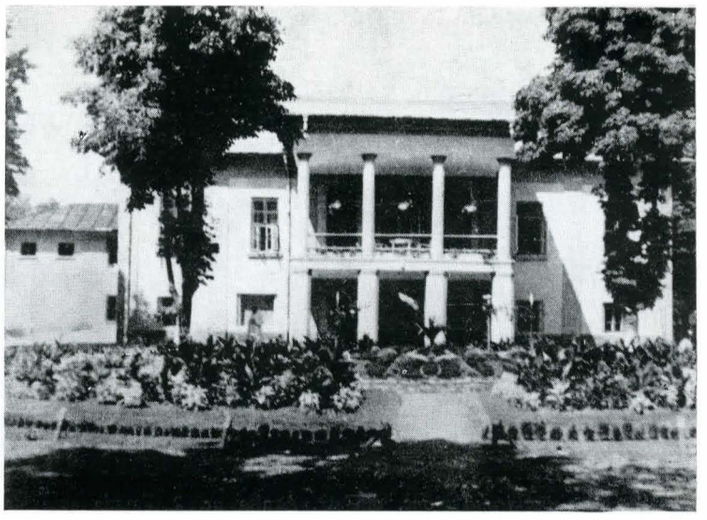

Fig. 12. *Casa lui Grigore Sturza.* Fotografie din 1938.

1600, în care activau în special cizmarii și ciubotarii[53], de unde și vechiul nume al uliței Borșova, lîngă care se afla mahalaua lor); în sfîrșit, pe criteriul stării materiale, breasla săracilor sau „a mișeilor de Tîrgu Roman", așa cum sînt numiți în statutul din 1704[54]. Existența altor bresle poate fi dedusă din consemnarea în documente a diversificării meșteșugurilor[55], semnificativ apărînd și faptul că, în 1761, la tîrgul anual din Suceava era rezervat locul negustorilor ce veneau cu marfă de la Botoșani și Roman[56].

Organizarea breslelor a luat sfîrșit odată cu noua formă de organizare în corporații, introdusă de Regulamentul Organic. Rolul lor în viața orașului medieval a fost însă covîrșitor, breslele determinînd modul de producție al comunităților orășenești, cu toate implicațiile politice și administrative ale vremii. Breslele au imprimat structura specifică a orașelor, tipul de locuință, trama stradală, gruparea cartierelor și a bisericilor de breaslă, adică acele elemente urbane care demonstrează pe viu activitatea economică și culturală din trecut. Înflorirea meșteșugurilor a presupus într-adevăr și o activitate culturală, rezultată din necesitatea cunoașterii scrisului, a cititului, a socotitului, la care se adăugau cunoștințele de limbi străine și de geografie[57]. În acest context, înțelegem mai bine de ce, printre măsurile de asuprire a românilor transilvăneni, figura și interdicția accesului în bresle, cu atît mai limpede apărînd necesitatea punerii în valoare, prin sistematizare, a cartierelor de breaslă din orașele Moldovei și Țării Românești.

Istoria Romanului medieval, reflectată în structura sa urbană, se desfășoară sub semnul dualității de autoritate — civilă și clericală — a celor două instituții cu îndelungată viețuire: tîrgul de meșteșugari și episcopia, aspect specific la care se adaugă unele nuanțări determinate de componența etnică a populației, ale cărei fluctuații au lăsat urme în configurația orașului. Dacă sașii amintiți sporadic[58] și ungurii (numeroși în veacul al XV-lea, dar care dispar cu desăvîrșire către 1650[59]) nu au lăsat urme vizibile — fără

[53] *Chronica Romanului*, I, p. 17; Gh. Zaharescu, *op. cit.*, p. 11—13.

[54] *Chronica Romanului*, I, p. 315—318.

[55] Olteanu-Șerban, *Meșteșugurile*, p. 187, 265, 270, 377, 411.

[56] *Istoria României*, vol. III, p. 372.

[57] Radu Manolescu, *Cultura orășenească în Moldova în secolul al XVI-lea*, „Analele Universității București", anul XX, nr. 1, 1971, p. 51—52. Semnificativ pentru cultura tîrgului este faptul că, între 1405—1503, matricolele universității din Cracovia menționează 18 studenți provenind din orașe moldovene printre care și din Roman — vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 171.

[58] Un „Martinus Wasserbroth", cetățean din Roman, se judecă în 1469 la Liov, iar pecetea aplicată pe un document din 1627/1628 și scrisă în limba latină, cu caractere de factură gotică, poartă textul: „† S(igillum) civium de foro Romani", ceea ce face pe C. C. Giurescu să considere că pecetea aparținea vechilor coloniști sași (vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 83). Episcopul Melchisedec pune în legătură tradiția existenței unei biserici săsești, în apropiere de episcopie, cu migrația în Moldova a unui grup de cehi husiți, alungați de Matei Corvin în 1480 și primiți de Ștefan cel Mare în orașele Moldovei (*Chronica Romanului*, I, p. 18—21).

[59] Din rapoartele către Roma ale trimișilor papalității rezultă că ungurii din Roman erau toți catolici și că numărul lor a înregistrat o scădere masivă în veacul al XVI-lea, pînă la totala dispariție. În 1595, două biserici catolice în funcție demonstrează existența unei populații ungurești încă numeroasă. În 1599, 25 de familii cu 138 de suflete, de neam unguri și sași, foloseau două biserici catolice, *„făcute din lemn, încăpătoare, cu podoabe de altar și potire"*. În 1641, 31 de unguri catolici aveau doar o singură biserică din lemn, *„aproape ruinată"*. În 1644,

Fig. 10. *Silueta centrului istoric al orașului Roman*, văzut dinspre sud-vest. 1 — Zona cetății mușatine. 2 — Turnurile episcopiei. 3 — Capela funerară a episcopului Melchisedec. 4 — Biserica și clopotnița fostei mănăstiri Precista Mare. 5 — Biserica Sf. Nicolae și turnul-clopotniță. 6 — Sinagogile mari din str. Vlad Țepeș. 7 — Biserica Precista Mică. Desen de arh. Titu Elian.

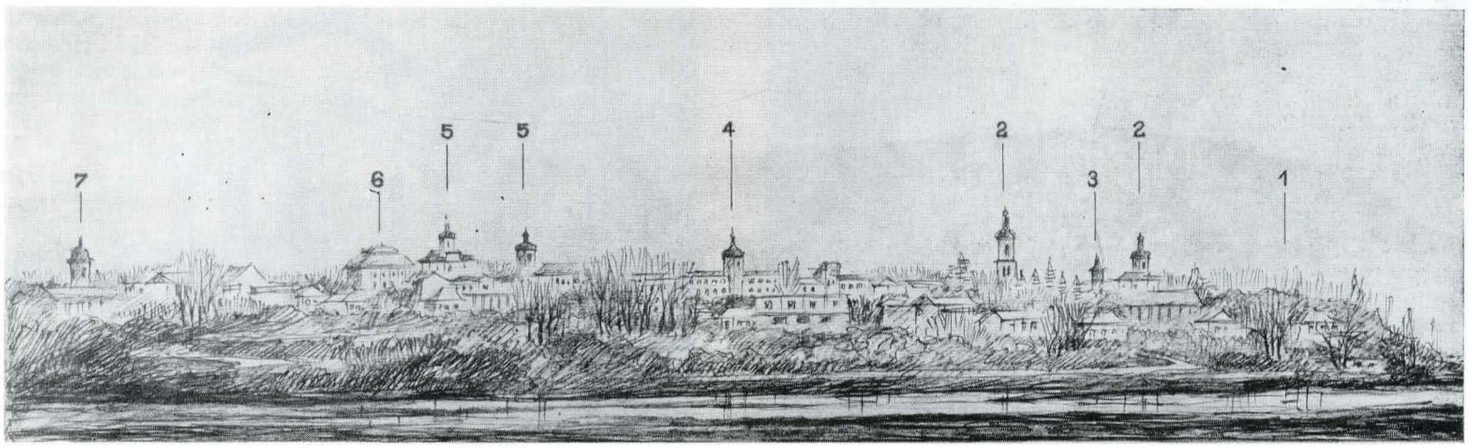

https://biblioteca-digitala.ro

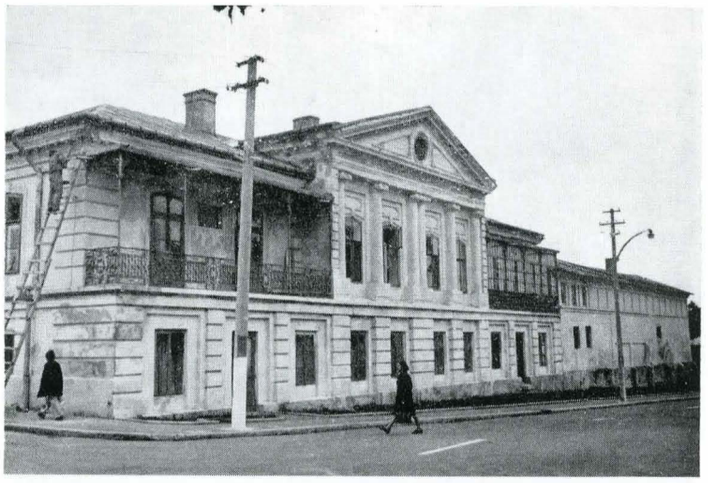

Fig. 13. *Casa vornicului Done*, din str. Agnita nr. 2. Fațada spre str. Veronica Micle.

Fig. 14. *Casa din str. Vasile Alecsandri nr. 3.* Geamiîcul a fost introdus ulterior.

cercetare arheologică — în structura orașului, nu același lucru se poate spune despre colonia armenească din Roman, astăzi aproape dispărută. Stabiliți în Roman cu probabilitate în veacul al XV-lea, și depinzînd ca organizare bisericească de episcopul de Roman, armenii și-au manifestat cu vehemență tendințele de autonomie, încercînd să scape de taxele încasate de episcopie și purtînd lungi procese cu Biserica Albă, în 1777, pentru proprietatea cimitirului[60]. Puterea lor economică este pregnant exprimată în arhitectura bisericii armenești, ridicată în 1609[61]. Cu înfățișarea de astăzi, datorită transformărilor dintre 1863—1868, biserica armenească este singura construcție care concurează în înălțime dominanta istorică a bisericii episcopale. Prezența coloniei armenești, grupată în jurul propriei biserici, se manifestă și în structura urbană, planul din 1818 arătînd o parcelare și o rețea de uliță net deosebită de structura ordonată a zonei tîrgului. Această modificare de țesut — dacă acceptăm comparația între un organism viu și logica de alcătuire a unui centru istoric —, ne permite să delimităm cartierul armenesc, chiar fără cunoașterea istoricului caselor; doar limita de est este oarecum incertă, din cauza regimului semirural de parcelare, constatabil în zona de cîmpie situată la est de actuala stradă a Tineretului (fig. 2 și 4). Față de aglomerarea curților în jurul bisericii armenești, este izbitoare mărimea curții Bisericii Albe[62], ceea ce explică procesele dintre cele două parohii, amintite mai sus.

Modul de organizare și instituțiile așezării feudale sînt și astăzi exprimate în silueta orașului, datorită unei temperări spontane a intervențiilor veacului nostru. Privită dinspre vest (fig. 10), platforma înaltă a vetrei istorice capătă caracterul unui promontoriu, pe care se detașează net zona împădurită a cetății mușatine. Ierarhia regimurilor de înălțime este elocventă pentru raporturile reciproce ale diferitelor grupări medievale: dintre monumentele de cult, se detașează dominantele absolute ale episcopiei — biserica și turnul-clopotniță —, concurate la o distanță cuviincioasă de turlele bisericii armenești. Celelalte biserici compensează reducerea înălțimii prin fantezia formelor de factură barocă ale învelitorilor. O notă aparte este introdusă în silueta orașului de către cupolele celor trei sinagogi mari.

Marco Bandini, vicarul apostolic al Moldovei, comentează cu jale faptul că în Roman, care odinioară *„a fost plin de catolici, acum mai sînt 6 case șubrede și atît"*, fără a mai aminti existența vreunei biserici —, vezi *Călători străini despre țările române*, vol. III, p. 639; vol. IV, p. 42; vol. V, p. 6, 243—244, 309.

[60] *Chronica Romanului*, II, p. 98—109.

[61] Biserica armenească, ctitorie a armeanului Agopșa, a avut în forma inițială caracteristicile școlii moldovenești de tradiție bizantină, cu turla naosului sprijinită pe două nivele de arce diagonale; interiorul a fost acoperit cu fresce, văzute în 1641 de Petru Bogdan Bakšić (*Călători străini despre țările române*, vol. V, p. 244). Transformările efectuate în veacul al XIX-lea au modificat radical înfățișarea bisericii, prin adăugirea unui turn-clopotniță, refacerea turlei naosului, adăugirea unor anexe care sugerează un fals transept și prin aplicarea pe fațade a unui decor eclectic, cu elemente de neo-romanic și neo-gotic. În ansamblu biserica, impresionează prin măreția siluetei și prin originalitatea structurii arcelor diagonale, îmbrăcate în stucaturi de factură neo-gotică.

[62] Biserica Albă, cu hramul Sfinții Voievozi, care a păstrat pînă în veacul al XIX-lea privilegiile unei biserici domnești, este ctitoria lui Ștefan Tomșa (1611—1615 și 1621—1623); a fost refăcută în 1695 de spătarul Vasile Cantacuzino. Sistemul de boltire din interior a fost transformat cu înălțurarea turlei. Din incinta bisericii, atît de clar vizibilă în planul din 1818, se păstrează astăzi doar turnul-clopotniță.

Fig. 15. *Primăria veche a orașului* din str. Titulescu nr. 4.

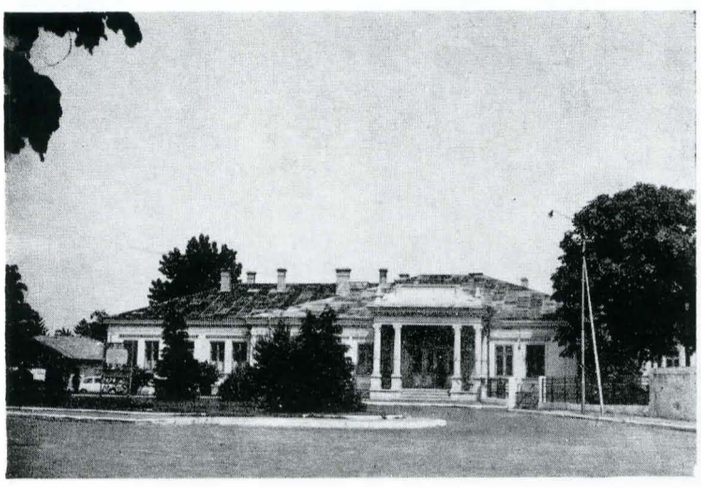

Fig. 16. *Casa Nevruzi* din str. Cuza Vodă nr. 36. Fațada laterală.

https://biblioteca-digitala.ro

Arhitectura civilă veche își afirmă personalitatea prin tratarea diferențiată — în deplină concordanță cu funcția socială — a fiecărui obiectiv în parte, nuanțare care se îmbină armonios cu acceptarea unei subordonări generale în raport cu accentele verticale ale bisericilor.

Despre începuturile arhitecturii civile din Roman, nu dispunem decît de ipotezele generale formulate pînă în prezent cu privire la ansamblurile urbane din Moldova și Țara Românească. În baza constatărilor de la Suceava și Tîrgșor, se presupune că în veacurile XV și XVI casele meșteșugarilor și ale negustorilor erau executate din lemn, construcția în zidărie începînd să se răspîndească abia în veacul al XVII-lea, cu precădere la pivnițe[63]. Această ipoteză pare să fie întărită de observațiile misionarului catolic Bernardino Valentini din Perugia, care scria între anii 1654—1657: *„Toate orașele și localitățile Moldovei sînt expuse incursiunilor și atacurilor tătarilor, cazacilor și altor neamuri, pentru că ele nu sînt înconjurate de ziduri sau de alte întărituri și toate casele sînt făcute din lemn și acoperite cu paie"*[64].

Fig. 17. *Școala* din str. Cuza Vodă nr. 12.

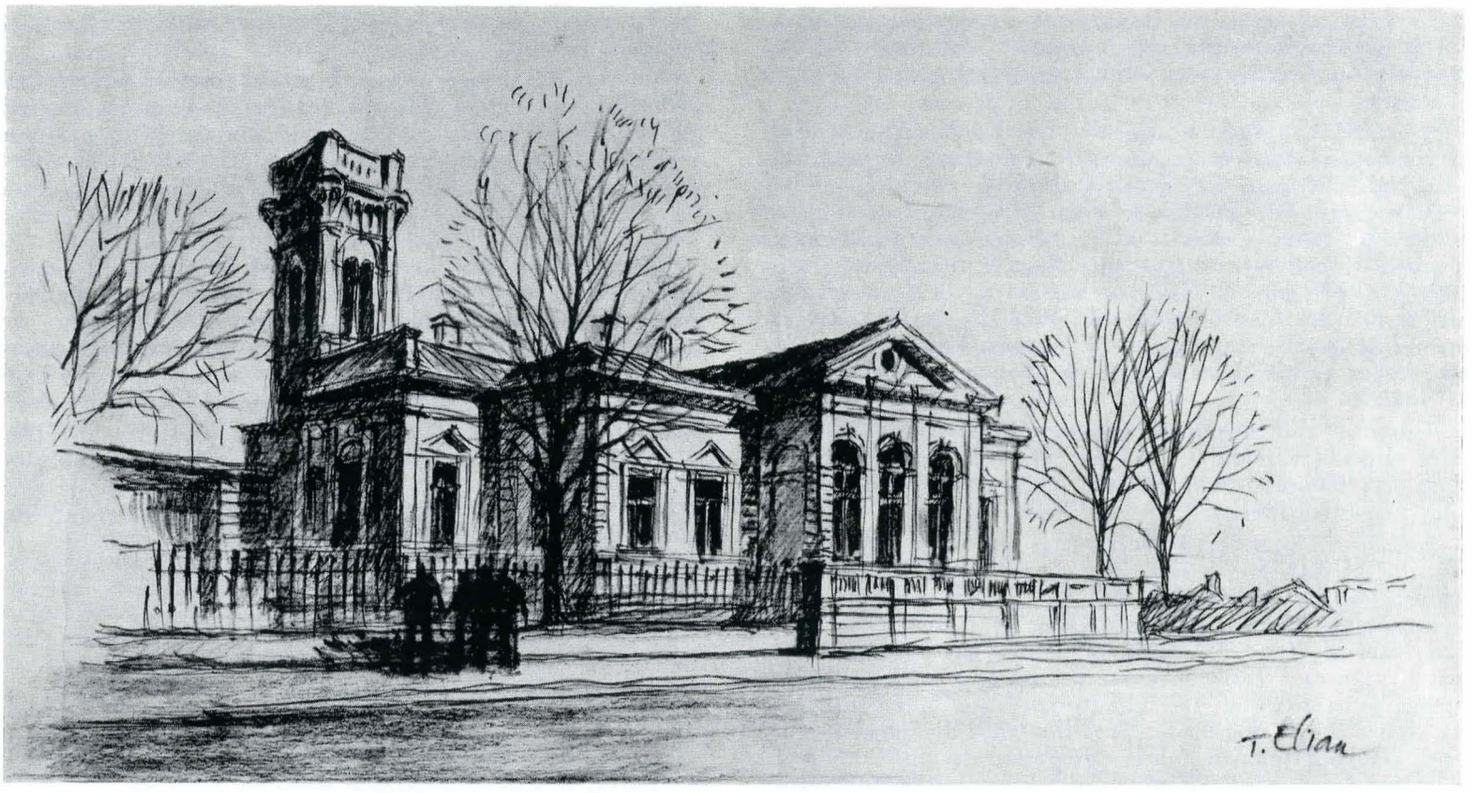

Fig. 18. *Casa Vasile Ioachim* din str. Titulescu nr. 5. Desen de arh. Titu Elian.

Totuși, consemnările despre Romanul medieval făcute de străini veniți din orașe apusene — care constituiau un exigent termen de comparație, nu corespund imaginii unui tîrg cu case de lemn acoperite cu paie. În 1623, misionarul catolic Andrei Bogoslavić scria: *„Lîngă un rîu repede numit Moldova mai este un oraș frumos ce se chiamă Roman"*[65]. În 1641, Marco Bandini, vicarul apostolic al Moldovei, descrie Romanul ca pe *„unul din orașele mai frumoase, mari și nobile din toată Moldova"*[66]. Conrad Iacob Hiltebrandt din Stettin — oraș cu o valoroasă arhitectură civilă — caracterizează Romanul ca *„un oraș cu clădiri destul de bune"*[67]. Față de toate aceste mențiuni, credem că, cel puțin în veacul al XVII-lea, Romanul, trebuie să fi avut un număr însemnat de case și edificii publice (de exemplu, sediul Scaunului) executate din zidărie, ale căror urme ar putea fi

Fig. 19. *Casa Prunea* din str. Bogdan Dragoș nr. 15.

[63] Oțeanu-Șerban, *Meșteșugurile*, p. 77 și 163.
[64] *Călători străini despre țările române*, vol. V, p. 428.
[65] *Ibidem*, p. 6.
[66] *Ibidem*, p. 309.
[67] *Ibidem*, p. 596.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 20. *Casa din str. Principatele Unite nr. 2.*

Fig. 21. *Casa Buiclin* din str. Veronica Micle nr. 11.

detectate printr-o cercetare atentă şi sistematică, la nivelele subsolului — cu certitudine — şi, eventual, în elevaţie, sub tencuielile de veac XIX. Utilitatea unor asemenea cercetări, privite ca fireşti în Transilvania, s-a dovedit în ultimii ani şi pentru Bucureşti, existînd toate premisele pentru repetarea unui experiment similar la Roman, ca şi pentru alte oraşe.

O primă examinare a clădirilor din Roman ne-a condus la constatarea unei certe valori a arhitecturii realizate în veacul al XIX-lea şi în primele decenii ale veacului nostru.

Clasicismul începutului de veac XIX este ilustrat prin construcţii de un deosebit interes, dintre care citäm: casa spiţerului Johan Simeon Bruckner (fig. 11), construită între 1803—1818[68]; casa lui Grigore Sturza (fig. 12), construită înainte de 1834[69]; casa vornicului Done (fig. 13), construită înainte de 1825[70]; casa din str. V. Alecsandri nr. 3 (fig. 14) sau vechea primărie a oraşului (fig. 15), construită înainte de 1850[71].

Curentul romantismului, care se manifestă în Moldova către mijlocul veacului al XIX-lea, este reprezentat în principal prin clădirea spitalului construit în 1872 pe locul chiliilor mănăstirii Precista[72].

Eclectismul de şcoală franceză care, în a doua jumătate a veacului al XIX-lea, a lăsat o puternică amprentă asupra arhitecturii din oraşele Moldovei şi Ţării Româneşti, este reprezentat la Roman prin exemplare de frunte, cum sînt: casa Nevruzi (fig. 16), şcoala din str. Cuza Vodă nr. 12 (fig. 17) sau casa Vasile Ioachim, la care apar şi elemente de factură romantică (fig. 18). Eclectismul clasicizant constituie una dintre notele dominante ale arhitecturii din jurul anului 1900, datorită folosirii lui la programul locuinţei curente a orăşeanului înstărit, ilustrată prin exemplul casei Pruncu (fig. 19).

Arhitectura de forme naţionale se manifestă începînd cu ultimele decenii ale veacului al XIX-lea, pînă în pragul celui de-al doilea război mondial, atît în îmbinări eclectice, cum sînt: casa din str. Principatele Unite nr. 2 (fig. 20), sau Gimnaziul Roman Vodă[73], — precum şi în forme de certă apartenenţă la şcoala lui Ion Mincu, aşa cum apar la casa Buicliu, construită înainte de 1918 (fig. 21).

Un deosebit interes prezintă rarele exemple de case cu arhitectură populară ce se mai păstrează, avînd în vedere calitatea lor de mărturie a unei faze semi-rurale de evoluţie a aşezării; din această categorie, amintim casele din str. Vasile Alecsandri nr. 8 şi casa din str. Smirodava nr. 3.

* * *

Materialul de faţă sintetizează partea documentară a unui studiu[74] întocmit pentru a pune la dispoziţia conducerii municipiului Roman unul dintre elementele de temă a schiţei de sistematizare — şi anume, precizarea mărturiilor culturii orăşeneşti medievale care trebuie conservate şi evidenţiate. Experienţa dovedeşte că numai studiul istoric aprofundat, transpus în analiza vetrei oraşului, permite înţelegerea acelor legi care au determinat închegarea şi evoluţia fiecărei aşezări şi a căror exprimare prin intermediul structurii urbane defineşte specificul local. În acest moment, cînd sistematizarea localităţilor din România cunoaşte o amploare nemaiîntîlnită în trecut, cercetarea şi valorificarea centrelor istorice devine o obligaţie metodologică şi un imperativ al politicii culturale a statului nostru.

RÉSUMÉ

A l'état actuel des recherches, il semble que la ville de Roman, en Moldavie, se serait constituée dans la seconde moitié du XIVe siècle, autour de la forteresse dénommée „notre forteresse de Roman voïvode" dans le document du 30 mars 1392. Cependant, si l'on tient compte des avantages naturels du territoire, ainsi que des fonctions médiévales complexes qu'avait la ville dans la première moitié du XVe siècle, il n'est pas exclu que les recherches futures démontrent l'existence d'une agglomération urbaine qui aurait précédé la construction de la forteresse des Muşat et dont les débuts se situeraient dans la période de formation des villes médiévales moldaves, c'est-à-dire au XIIIe siècle.

De la comparaison des anciens plans avec le plan actuel de la ville, il résulte que le réseau des rues médiévales, ainsi que le parcellement, ont été maintenus presque entièrement; les données historiques permettent d'expliquer leurs particularités et de surprendre les modifications du tissu urbain, selon l'évolution des rapports entre les quatre institutions féodales qui ont déterminé la formation et le fonctionnement de la ville, à savoir: la forteresse, la cour princière, l'évêché et le bourg. Si les fonctions de défense et de cour provinciale n'ont eu qu'une durée limitée, leur rôle principal étant d'activer le développement de la ville dans ses premières phases, par contre, les fonctions de siège épiscopal et de bourg ont acquis une importance progressive, en se complétant et en se combattant réciproquement jusqu'au XIXe siècle, fait qui a imprimé le caractère spécifique du centre historique de la ville de Roman. La structure urbaine actuelle représente, de ce fait, un précieux témoignage du passé historique d'une des plus anciennes villes de Moldavie.

[68] În 1803, „spiţerul" Bruckner a luat în primire farmacia mănăstirii Precista, construindu-şi apoi casa lîngă mănăstire, pe marginea terasei spre Moldova. Casa figurează în inventarul (Rizma) planului din 1818 — vezi E. Cozărescu, *Jubileul spitalului mănăstirii Precista Mare din Roman (ctitorie a episcopului Veniamin Costachi)*, „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", anul XLIX, nr. 11—12, 1973, p. 798—802.

[69] Casa Sturza din str. Dobrogeanu-Gherea a fost vîndută de proprietar, în 1834, adăpostind pînă în 1880 o şcoală primară, apoi pînă în 1890, primul gimnaziu al oraşului. După 1890 a devenit sediul spitalului militar (informaţii primite de la N. Gr. Steţcu).

[70] Casa din str. Agnita nr. 2 a fost cumpărată în 1825 de vornicul Grigore Done, ctitorul bisericii Sf. Gheorghe — vezi N. Gr. Steţcu, *op. cit.*, p. 4. În această casă s-a născut, în 1912, dirijorul Sergiu Celibidache.

[71] Datarea se bazează pe prezenţa porticului cu coloane perechi, întîlnit în Roman în prima jumătate a veacului al XIX-lea. Casa figurează în planul din 1909 (fig. 3) cu funcţia de primărie, dar a adăpostit anterior prima bibliotecă publică a oraşului Roman, înfiinţată în 1885 prin donaţia prof. George Radu Melidon (informaţie primită de la E.Cozărescu). Primăria veche a fost dărîmată la începutul anului 1976.

[72] Modestul aşezămînt spitalicesc al mănăstirii Precista, înzestrat cu 10 paturi în 1798 şi cu 40 de „crivaturi" în 1838, a fost înlocuit în 1872 cu clădirea actuală, realizată după proiectul lui Alexandru Constantinescu, arhitect al Moldovei încă din timpul lui Mihail Sturza (E. Cozărescu, *op. cit.*).

[73] Gimnaziul Roman Vodă a fost construit între 1897—1899, după proiectul arhitectului Constantin Băicoianu (informaţie primită de la N. Gr. Steţcu).

[74] Studiu de determinare a zonei cu valoare istorică şi artistică din oraşul Roman, proiect DMIA, nr. M 76/1974, în arhivele DPCN şi CPM Roman.

https://biblioteca-digitala.ro

VALORIFICAREA FONDULUI DE ARHITECTURĂ GOTICĂ CIVILĂ DIN SIBIU

Arh. HERMANN FABINI

Evidenţierea fondului istoric al unei zone prin restaurare, adaptare funcţională şi valorificare a elementelor de interes urbanistic, în vederea repunerii în circuitul urban a unor construcţii sau ansambluri, importante sub aspectul informaţiei istorice şi al expresivităţii estetice, presupune o cunoaştere detaliată a zonei respective. Studiul de faţă reprezintă o primă încercare de a depista construcţii civile din perioada goticului în centrul oraşului Sibiu — este vorba de o suprafaţă de forma unui pătrat cu latura de cca 500 m, care cuprinde pieţele Republicii, 6 Martie, Griviţei, Aurarilor şi străzile: Bălcescu (parţial), Magheru, Avram Iancu, 1 Mai (parţial), Turnului, Faurului, Karl Marx ş.a. — şi de a atrage atenţia asupra unor edificii şi ansambluri semnificative, din această perioadă, care în viitor, ar putea face obiectul unor proiecte de restaurare sau asanare. Stabilirea unei anumite ordini valorice sub aspectul oportunităţii restaurării unor monumente din zona studiată se poate realiza numai ţinînd seama de următoarele criterii:

a) valoarea substanţei arhitecturale păstrate, privită din punct de vedere al informaţiei istorice, al calităţii estetice şi al posibilităţilor de folosire funcţională;

b) gradul de păstrare al elementelor caracteristice unui anumit stil — în cazul nostru cel gotic;

c) valoarea adăugirilor sau transformărilor ulterioare.

Din analiza monumentelor din zonă, conform criteriilor enumerate mai sus, se poate deduce un coeficient care să indice, desigur cu un anumit grad de aproximaţie, rezultat mai ales din posibilităţile limitate de cercetare în condiţiile de folosinţă actuală a monumentelor, oportunitatea unor intervenţii de restaurare. Pentru stabilirea valorii arhitecturale s-a pornit de la două situaţii extreme: 1) situaţia actuală reală, care nu cuprinde elemente de incertitudine; 2) o situaţie ipotetică: configuraţia zonei respective la sfîrşitul perioadei gotice (intervalul 1525—1550). Folosirea acestei ipoteze de lucru s-a dovedit necesară pentru aprecierea valorii de ansamblu a diferitelor construcţii. Ea a permis totodată o adîncire a cunoaşterii arhitecturii gotice din Sibiul medieval. Astfel, a apărut posibilitatea stabilirii unor analogii între construcţii sau elemente arhitecturale dispersate, putîndu-se interpreta o serie de detalii lipsite astăzi de cadrul lor iniţial. Considerăm că o confruntare între aspectul actual al unui monument şi imaginea sa ipotetică la un moment dat al evoluţiei sale, este de natură să permită aprecierea posibilităţilor de valorificare a acestui monument, cercetarea ştiinţifică devenind astfel un factor esenţial pentru proiectul de restaurare, asanare şi de urbanism.

La elaborarea ipotezei de lucru mai sus-amintite, ipoteză care îşi găseşte expresia grafică în reconstituirea — într-o, vedere aeriană, axonometrică — din partea de nord-vest a zonei studiate (fig. 1), au fost folosite mai ales patru surse de informaţii:

a) planuri şi reprezentări vechi ale oraşului,

b) elemente iconografice contemporane perioadei studiate,

c) documente,

d) cercetarea în detaliu a construcţiilor din zona respectivă şi a unora din restul oraşului.

a) Pentru construirea axonometriei s-a folosit planul oraşului la scara 1 : 720 din anul 1875[1]. Alte planuri, care au ajutat la elucidarea unor situaţii sînt cele din colecţia de acuarele Böbel[2], planul oraşului executat în 1699 de Morando Visconti[3], planurile oraşului din 1751[4] şi 1845[5]. Din reprezentările vechi folosite se remarcă îndeosebi acuarele şi picturi în ulei executate la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIX-lea de pictori ca Neuhauser, Krabs, Zutter, Böbel ş.a. Multe dintre aceste reprezentări se disting printr-o extraordinară fidelitate în redarea detaliilor arhitecturale existente la acea dată. De la jumătatea secolului al XIX-lea încoace, pot fi consultate colecţii de fotografii care redau situaţia clădirilor înaintea unor transformări survenite la sfîrşitul secolului trecut şi în prima jumătate a secolului XX. În afară de colecţia Secţiei de istorie a Muzeului Brukenthal, există în Sibiu unele colecţii particulare foarte interesante (Engbert). Puţinele reprezentări de arhitectură din secolele XVI—XVII şi de la începutul secolului al XVIII-lea sînt totuşi de natură să îmbogăţească substanţial informaţiile noastre despre arhitectura medievală din Sibiu. Sînt de menţionat aici în primul rînd vedutele oraşului, cele mai cunoscute fiind cele din 1688[5], 1699[7] şi 1767[8]. Importante pentru studiul unor monumente sau ansambluri s-au dovedit unele schiţe efectuate pentru ilustrarea unor cărţi sau redarea unor evenimente istorice. E de ajuns să amintim aici de reprezentarea decapitării comitelui săsesc Johann Sachs von Harteneck din 1703[9] sau de schiţa Primăriei Vechi din manuscrisul lui Soterius, *Cibinium*, din 1728[10].

b) În ceea ce priveşte elementele iconografice contemporane perioadei studiate, este de menţionat că informaţiile obţinute din studiul acestora nu au fost concludente în sensul îmbogăţirii cunoştinţelor noastre despre Sibiul vechi.

---

[1] *Plan von Hermannstadt 1875. Lith. bei F.A.R. Krabs*, grav. F. I. Dimitrovits. (Colecţia autorului).

[2] Johann Böbel, *Die Stadttore Hermannstadts*, Manuscris şi colecţie de acuarele reprezentînd vechile fortificaţii ale Sibiului, demolate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea; se găseşte în Biblioteca Brukenthal din Sibiu.

[3] Morando Visconti, *Mappa della Transilvania e Provintie contigue nella qualesi vedan li confini dell'Ongaria, e li Campam am ti fatti dall' Armate Cesaree in queste ultime guere. Dedicata ale'Aug. Regia Maesta di Gioseppe Prima Re de Romani, ed'Ongaria da Gis. Morando Visconti sup. Ingeguiere per S.M. Ces. in Transilvania. In Hermannstadt An. 1699.* Planul şi veduta oraşului pe planşa nr. 12.

[4] *Plan von der Haupt-Hermannstadt in Siebenbürgen, Verifiziert Ano 751*, editat în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde". Neue Folge, vol. XXIX/2, Ed. Franz Michaelis, Sibiu, 1900, în completarea articolului lui D. Reissenberger, *Uber die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt.*

[5] *Plan der siebenbürgisch-sächsischen Hauptstadt Hermannstadt samt den Vorstädten, Anno 1845.* Colecţia de hărţi a Bibliotecii Brukenthal (2.XII.2) din Sibiu.

[6] Georg Krekwitz, *Totius principatus Transylvaniae acurrata descriptio*, Editat la Nürnberg şi Frankfurt, 1688.

[7] Morando Visconti, vezi nota 3.

[8] Wirsing, *Vue de Hermannstadt Ville capitale de Transilvanie, etc.* Nueremberg chez Wirsing Graveur.

[9] În colecţia de istorie a Muzeului Brukenthal — Sibiu.

[10] În Biblioteca Brukenthal — Sibiu.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 1. Reconstrucţia teoretică a centrului oraşului Sibiu la sfîrşitul perioadei gotice. Vedere dinspre nord-vest.

Fig. 2. Vedere din turnul bisericii evanghelice spre est: la stînga Casa Artelor, în faţă şirul de case dintre pieţele Griviţa şi 6 Martie, în spate casele cu arcade din timpul Renaşterii din piaţa 6 Martie, în dreapta Turnul Sfatului cu acoperişul din 1826.

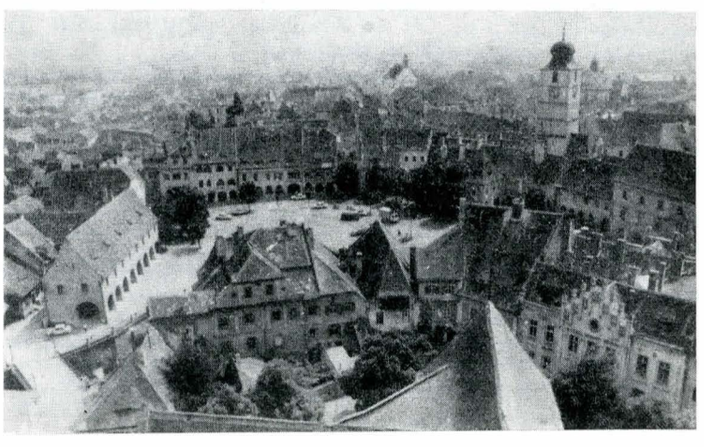

În afară de două reprezentări ale Sibiului, una dintr-o frescă din capela Sf. Iacob, actualmente distrusă, iar cealaltă din Cronica lui Sebastian Münster[11], nu cunoaştem alte reprezentări din secolul al XV-lea sau de la începutul secolului al XVI-lea ale oraşului. În general studiul unor reprezentări arhitecturale de pe altare din perioada goticului tîrziu (de menţionat panouri de la altarele din Mediaş[12], Biertan[13], Sebeş, Tîrnava[14], Feldioara, şi de la unele din străinătate:

[11] Sebastian Münster, *Cosmographie, das ist Beschreibung aller Länder* etc. editat la Basel de Sebastian Henricpetri, 1548.

[12] Otto Folberth, *Gotik in Siebenbürgen, Der Meister des Mediascher Altars und seine Zeit*, Ed. Anton Schroll, Viena-München, 1973.

[13] Harald Krasser, *Zur siebenbürgischen Nachfolge des Schottenmeisters, Die Birthälmer Altartafeln*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege", 1973, XXVII, Heft 3/4, p. 109—121.

[14] H. Fabini, *Die älteste Darstellung von Mediasch*, în Otto Folberth, *op. cit.*, p. 123—125.

https://biblioteca-digitala.ro

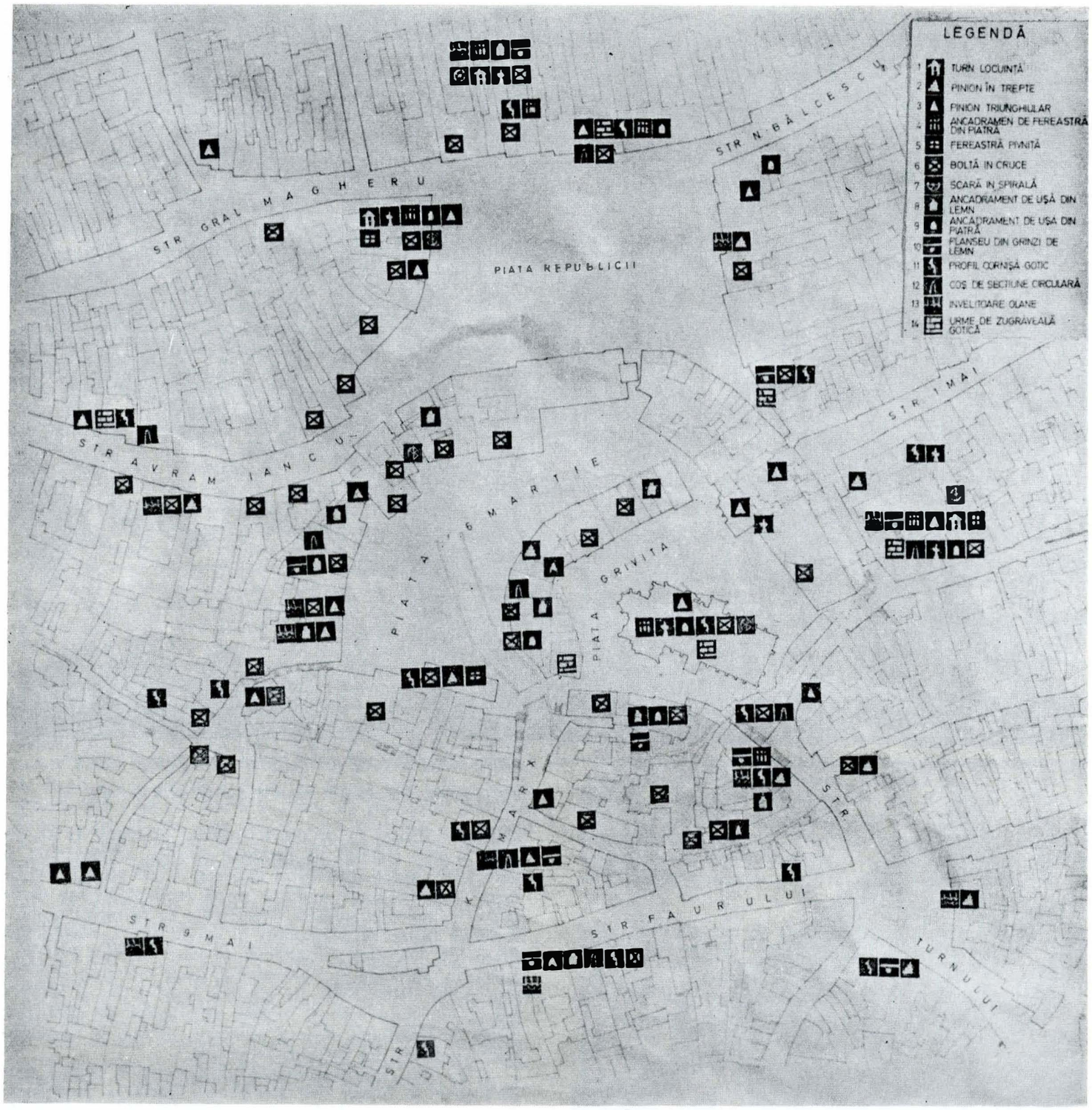

Fig. 3. Cartarea pe planul din 1875 a elementelor gotice depistate în cursul ultimilor ani.

altarul mănăstirii Schottenstift din Viena[15], precum și altare din atelierele Pleydenwurf și Wohlgemut din Nürnberg[16] și al unor ilustrații din cărți, gravuri și acuarele apărute la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea (*Cronica lumii* de Hartmann Schedel[17], lucrarea lui Sebastian Münster, lucrări de Dürer, Schongauer ș.a.) au permis completarea cunoștințelor despre această perioadă, în sensul că, pornind de la aceste reprezentări s-a putut studia cadrul complex al formelor de viață urbană la sfîrșitul Evului Me-

Fig. 4. Pinion în trepte din podul casei din str. 1 Mai nr. 4.

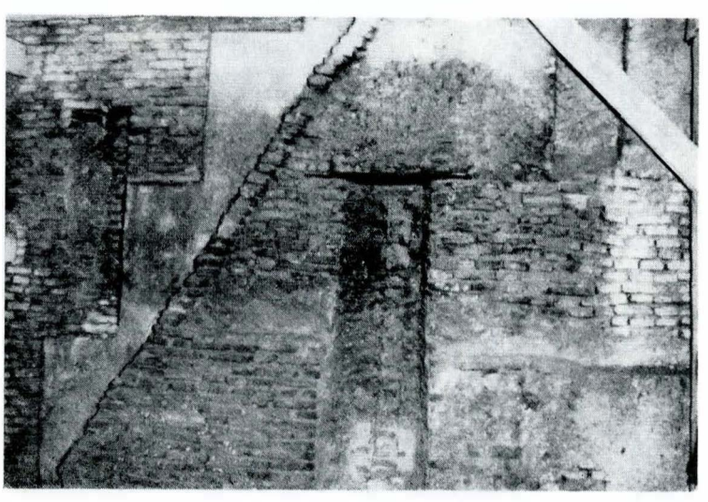

[15] Walter Brauneis, *Beitrag zur mittelalterlichen Topographie der Stadt Wien*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege", 1973, XXVII, Heft, 3/4, p. 121—131.

[16] Johannes Viebig, *Die Lorenzkirche in Nürnberg*, Ed. Karl Robert Langewiesche Nachfolger, Nürnberg, 1971, p. 47, 59, 62 și 64.

[17] Hartmann Schedel, *Cronica lumii*, editată la Nürnberg, 1483, Colecția de incunabule a Muzeului Brukenthal.

https://biblioteca-digitala.ro

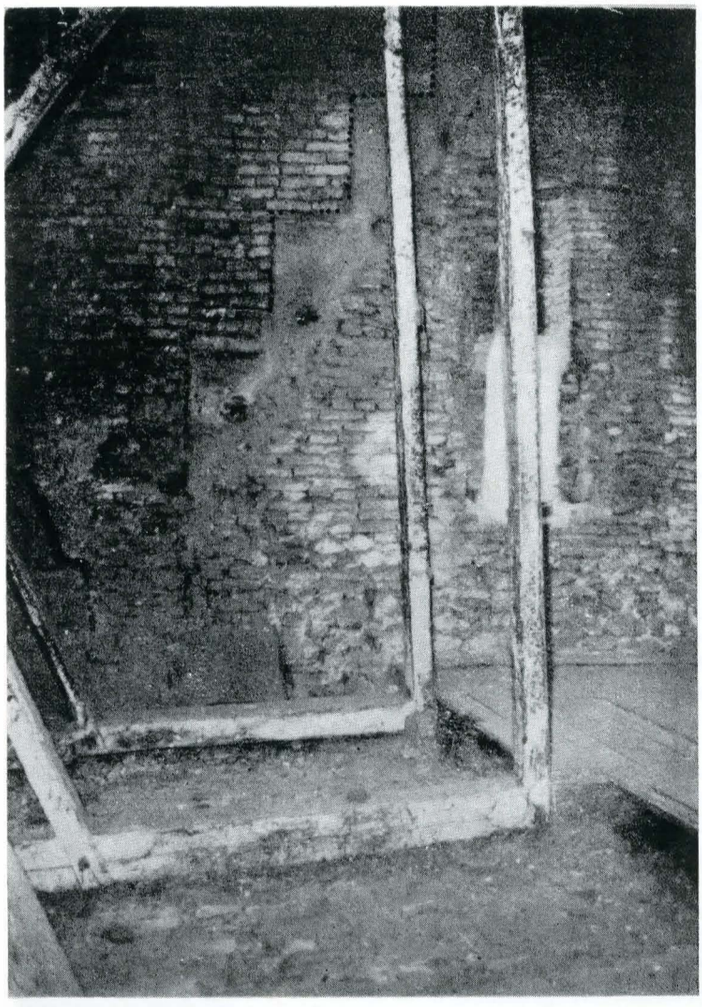

8

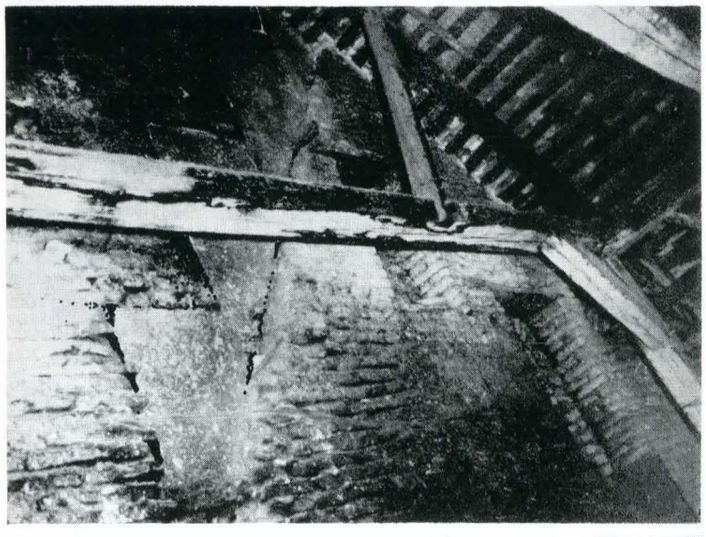

9

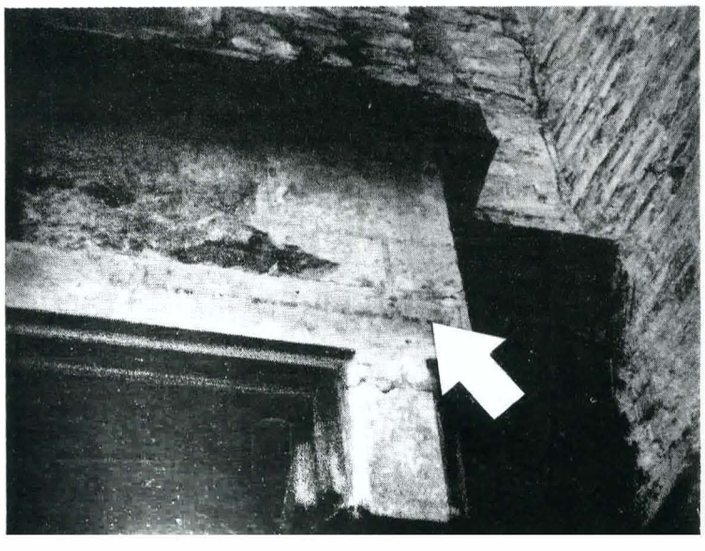

10

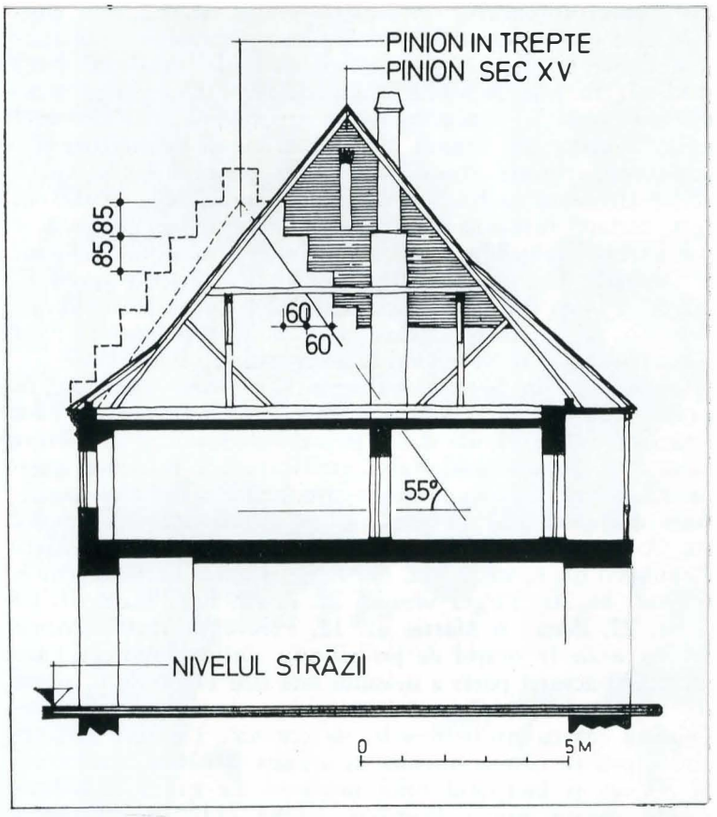

11

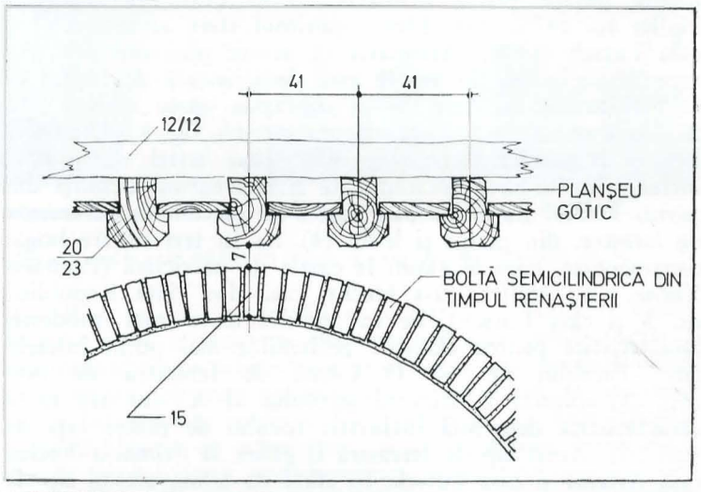

12

13

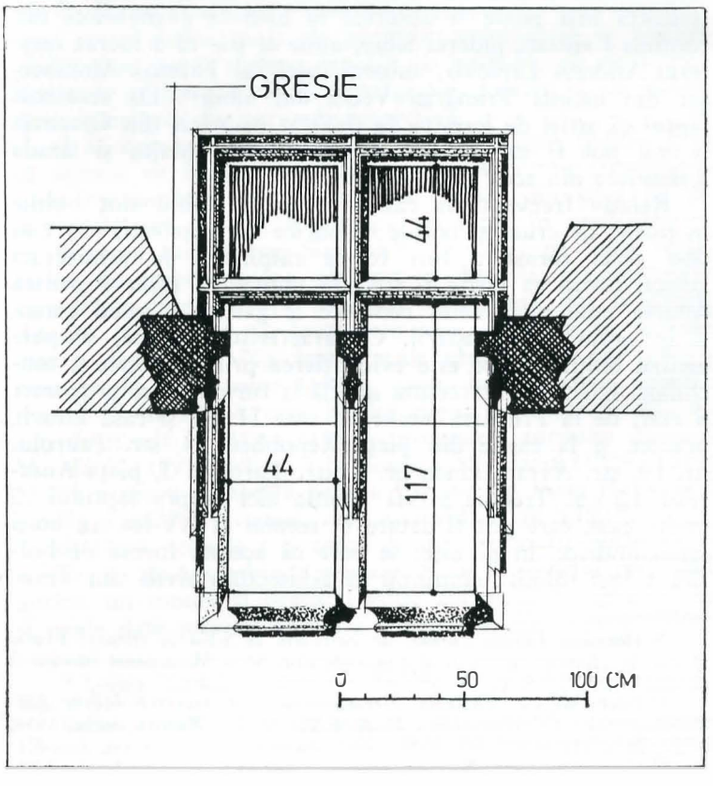

https://biblioteca-digitala.ro

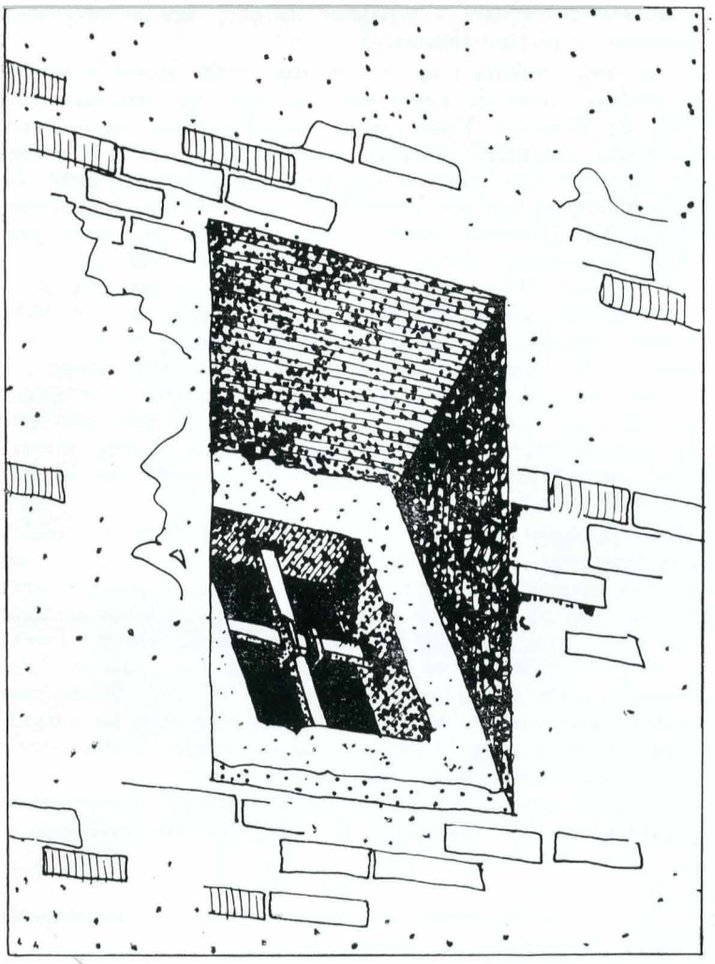

14

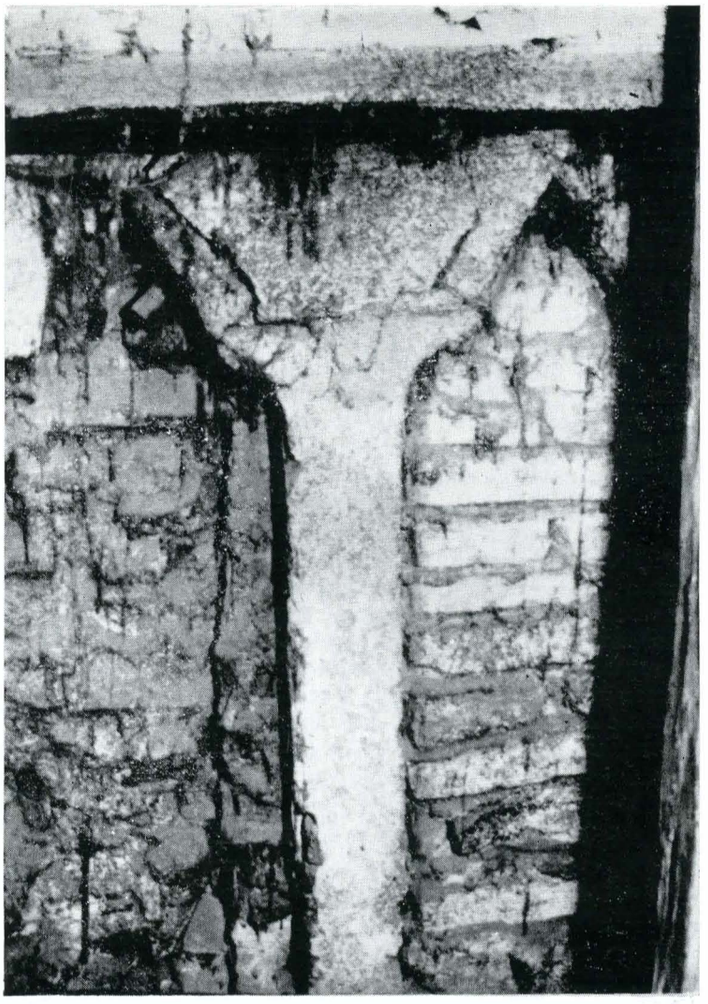

16 17

Fig. 8. Pinion în trepte din str. Avram Iancu nr. 16.

Fig. 9. Pinion în trepte în podul casei din str. Turnului nr. 6.

Fig. 10. Urme de zugrăveală de asize pe tencuială la turnul locuință de la Primăria Veche.

Fig. 11. Secție prin casa din str. Turnului nr. 6.

Fig. 12. Detaliu de planșeu peste etajul I al casei din str. Octombrie Roșu nr. 1.

Fig. 13. Ancadrament de fereastră din piatră de la corpul Altenberger din incinta Primăriei Vechi.

Fig. 14. Ancadrament de fereastră din piatră de la fosta capelă a casei Lutsch, Piața Republicii nr. 13.

Fig. 15. Ancadrament de ușă din lemn din pivnița casei din Piața 6 Martie nr. 25.

Fig. 16. Fereastră biforă din podul casei din str. Turnului nr. 6.

Fig. 17. Ușă gotică din podul casei din Piața 6 Martie nr. 12.

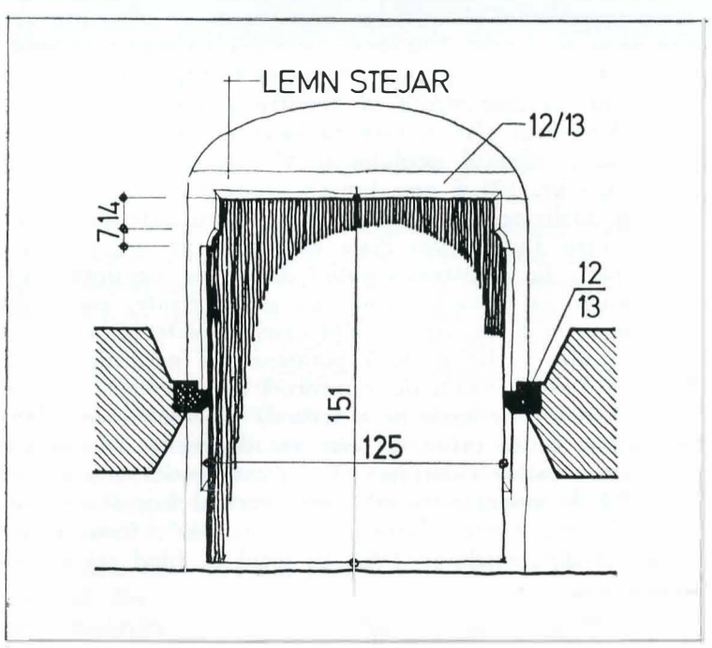

15

https://biblioteca-digitala.ro

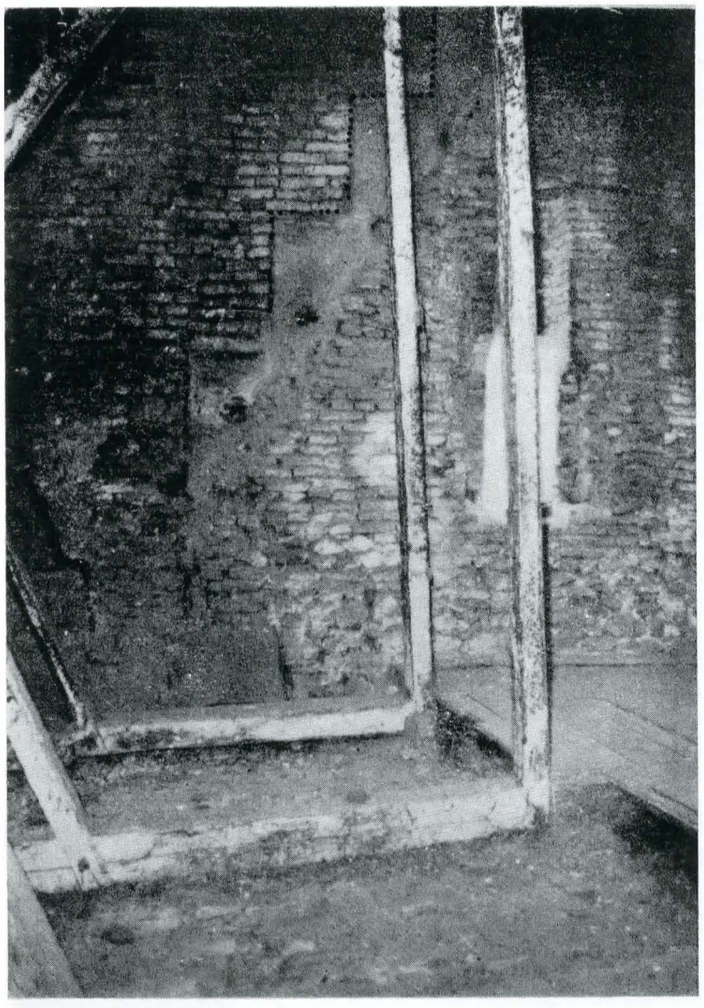

8

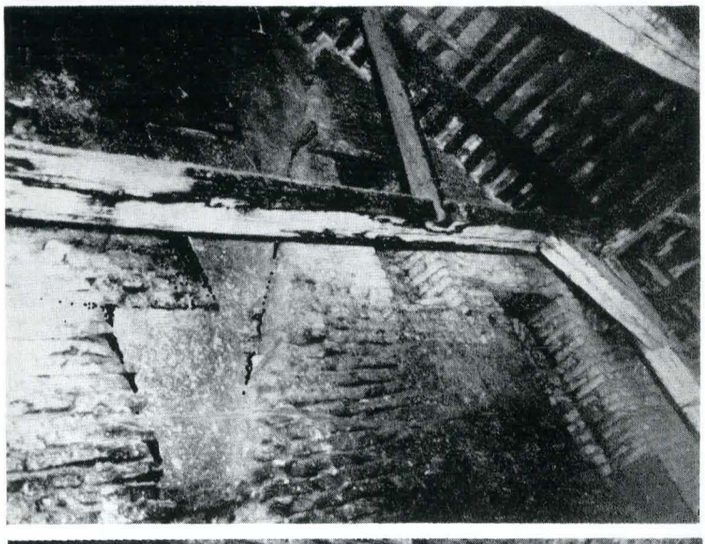

9

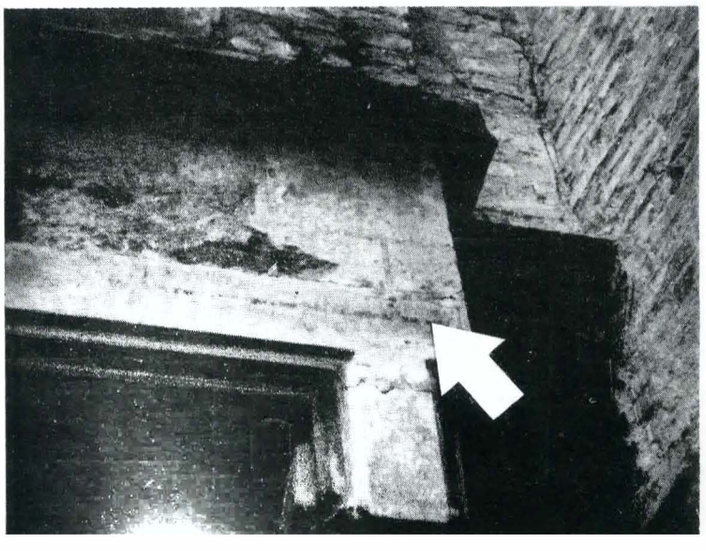

10

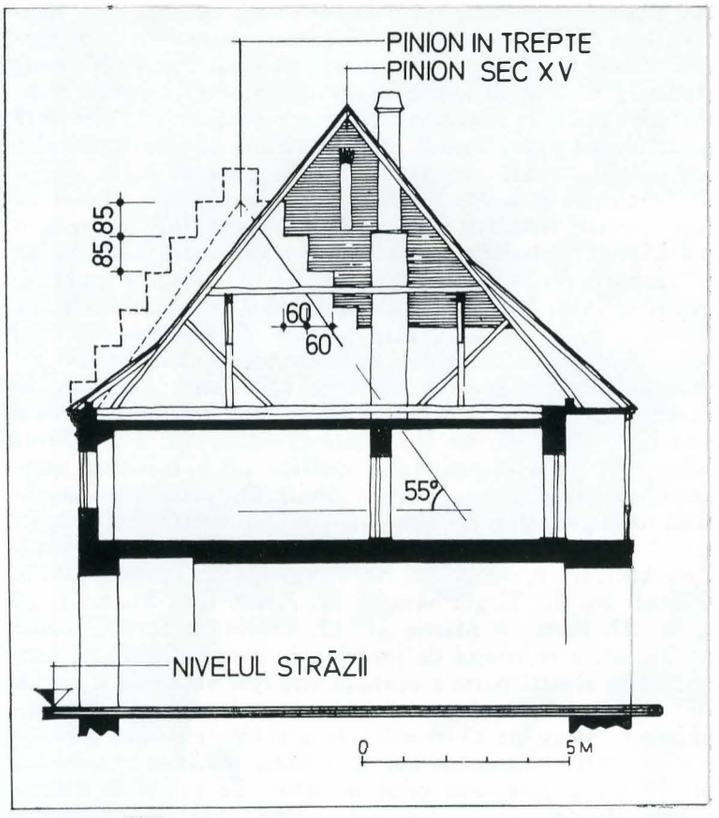

11

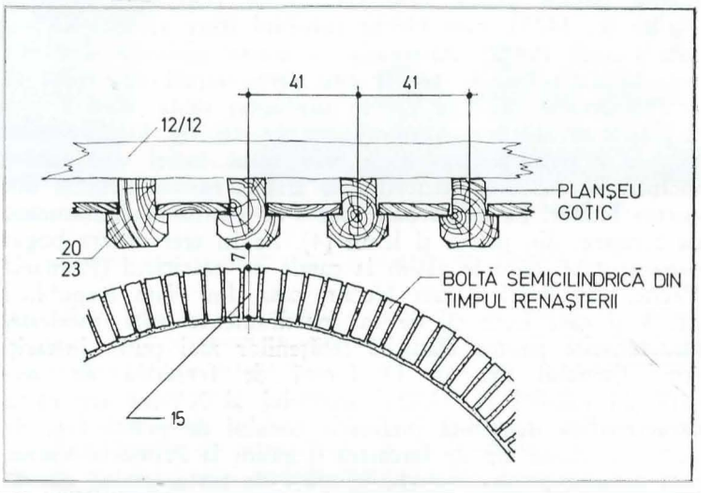

12

13

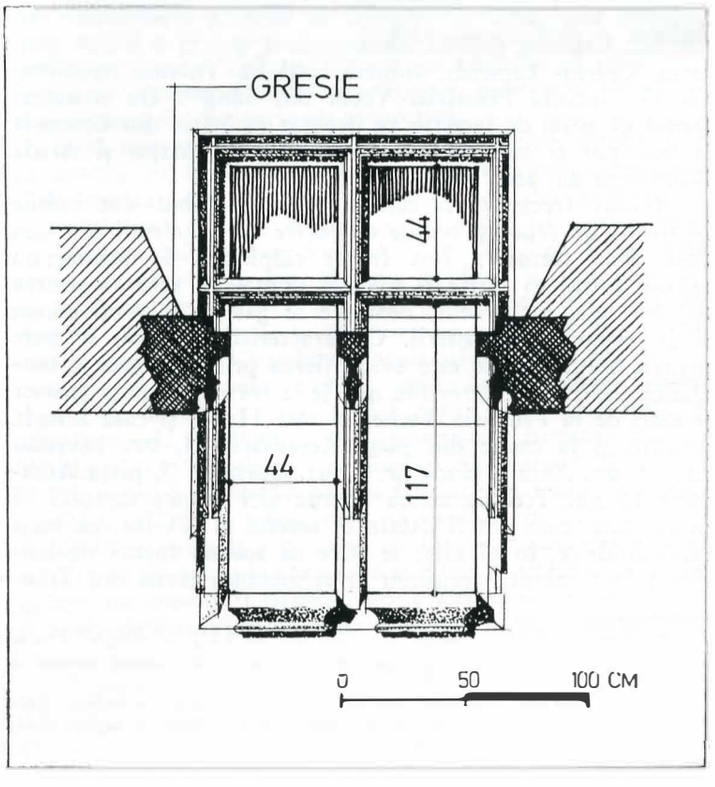

https://biblioteca-digitala.ro

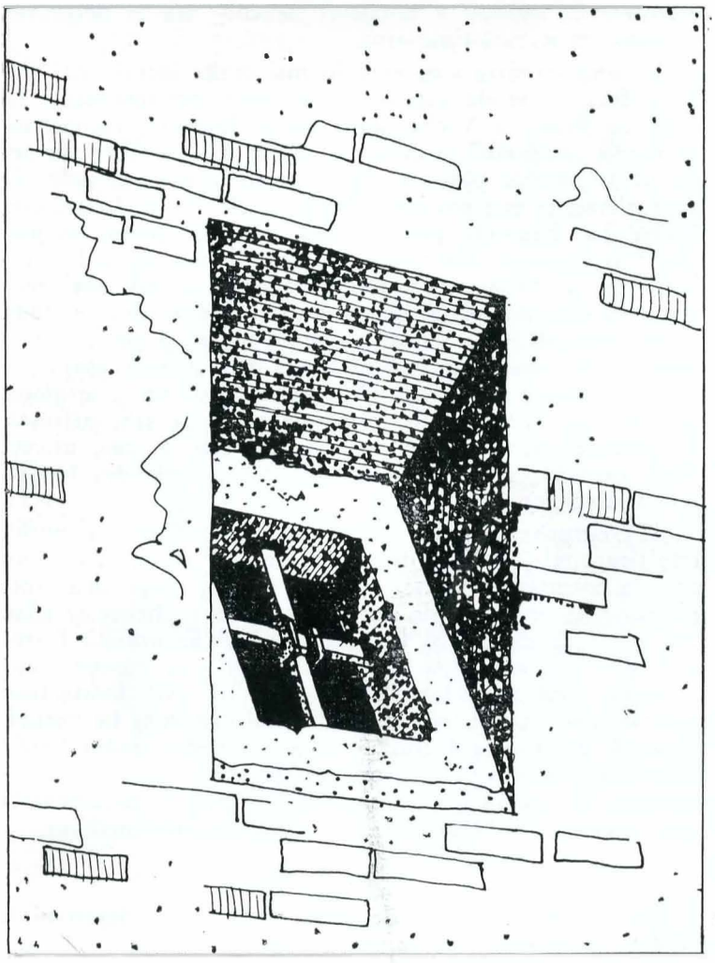

14

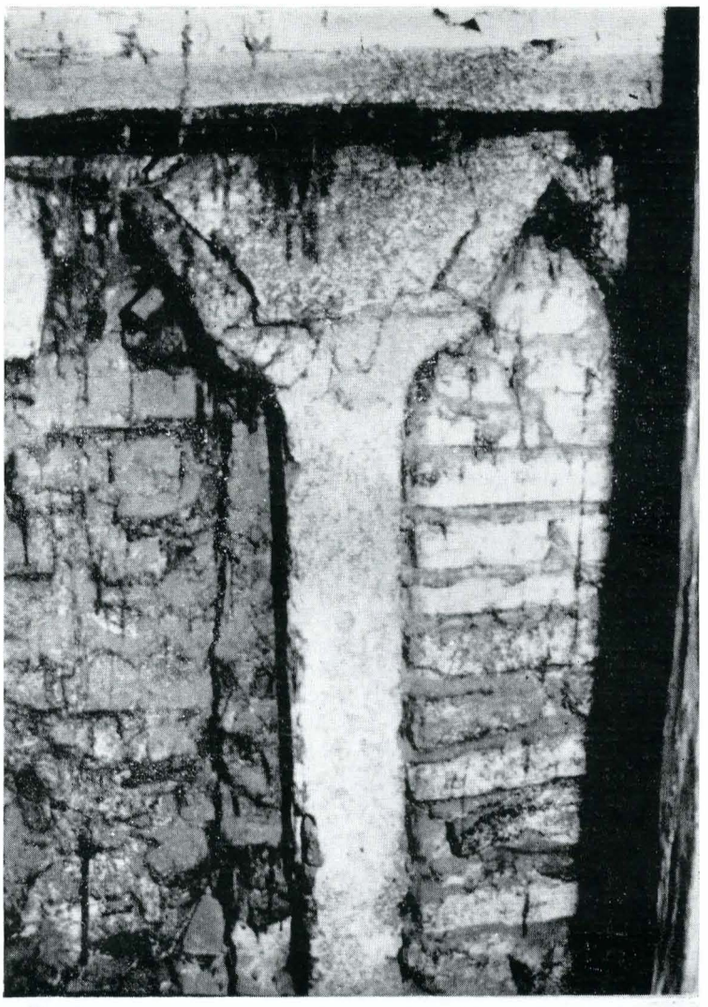

16 17

Fig. 8. Pinion în trepte din str. Avram Iancu nr. 16.

Fig. 9. Pinion în trepte în podul casei din str. Turnului nr. 6.

Fig. 10. Urme de zugrăveală de asize pe tencuială la turnul locuință de la Primăria Veche.

Fig. 11. Secție prin casa din str. Turnului nr. 6.

Fig. 12. Detaliu de planșeu peste etajul I al casei din str. Octombrie Roșu nr. 1.

Fig. 13. Ancadrament de fereastră din piatră de la corpul Altenberger din incinta Primăriei Vechi.

Fig. 14. Ancadrament de fereastră din piatră de la fosta capelă a casei Lutsch, Piața Republicii nr. 13.

Fig. 15. Ancadrament de ușă din lemn din pivnița casei din Piața 6 Martie nr. 25.

Fig. 16. Fereastră biforă din podul casei din str. Turnului nr. 6.

Fig. 17. Ușă gotică din podul casei din Piața 6 Martie nr. 12.

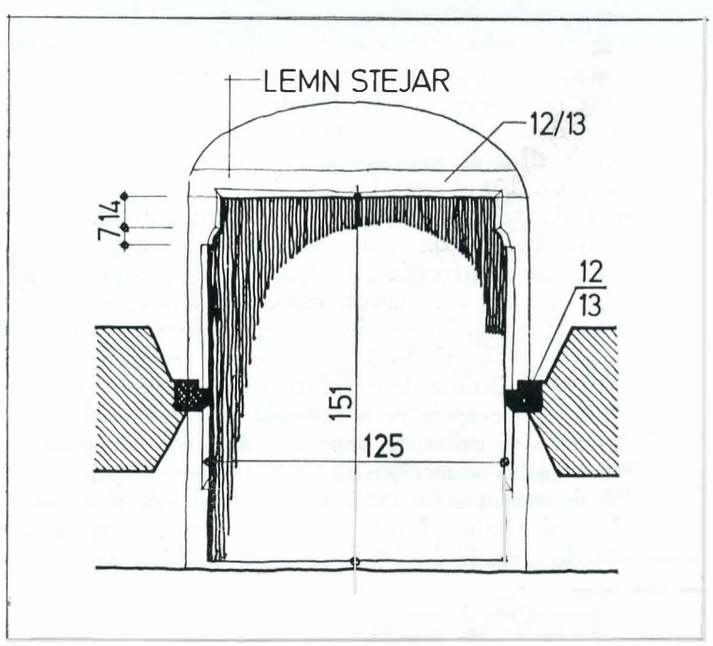

15

https://biblioteca-digitala.ro

ca exemple casele din Piața Republicii nr. 1 și 23, din Piața 6 Martie nr. 31 și din str. Faurului nr. 19 și nr. 21.

Dacă pivnițele erau în general boltite cu bolți semicilindrice, iar parterul cu bolți în cruce, camerele de la etaj sau de la etajele superioare erau acoperite cu tavane de grinzi (10) de o factură deosebită: grinzile cu muchii teșite erau dispuse la distanță de 40—60 cm, avînd la partea superioară tăiat un lăcaș în care erau puse scîndurile dintre grinzi, paralel cu acestea, deosebindu-se astfel de tavanele din timpul Renașterii unde scîndurile de deasupra grinzilor erau fixate perpendicular pe direcția grinzilor (casa Schuller din Mediaș). La casa din str. Octombrie Roșu nr. 1 se poate vedea și astăzi un astfel de planșeu (peste etajul I), care a fost suplimentat în perioada Renașterii cu o boltă cilindrică cu penetrații. Alte exemple se găsesc la Primăria Veche și la casa Haller. Se poate presupune că multe planșee de acest gen au fost acoperite ulterior cu tencuială, putînd fi depistate numai prin sondaje.

Spre deosebire de profilele de cornișă (11) din timpul Renașterii, barocului și clasicismului, care pot fi reduse nemijlocit la exemplul clasic, cele gotice se deosebesc de acestea prin faptul că se compun dintr-o alternanță de baghete și concavități de secțiune semicirculară, realizîndu-se și în acest detaliu principiul gotic de accentuare a liniei și de negare a suprafeței. Profile de acest fel, databile cu precizie se pot vedea la Primăria Veche, la biserica evanghelică, la casele Hecht și Haller. Ele apar frecvent la casele din Piețele Republicii și 6 Martie, precum și la cele din străzile Turnului, Faurului, Karl Marx și în piața Aurarilor din orașul de jos.

Coșurile de fum (12) se pare că au început să fie folosite pe scară mai largă la construcții civile orășenești, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, pînă atunci evacuarea fumului făcîndu-se direct prin acoperiș. Această afirmație se bazează pe analiza unor reprezentări de orașe. Astfel, dacă pe veduta Vienei de pe altarul Schottenstift din 1469 numai o parte din case au coșuri, pe reprezentările aceluiași oraș de pe altarul din Mediaș (1485) și din tabloul *Arborele genealogic al familiei Babenberger* (1493) majoritatea caselor au coșuri. Același lucru se poate constata și la reprezentările de orașe din Cronica lui Hartmann Schedel (1483). Primele coșuri construite în Sibiu au avut secțiune circulară, de un diametru apreciabil (80—120 cm). Un astfel de coș s-a aflat pînă de curînd la Primăria Veche, altele se mai păstrează la casele din străzile Karl Marx nr. 6, Faurului nr. 21, Turnului nr. 6 și în Piața 6 Martie nr. 16.

Se pare că în perioada de care ne ocupăm învelitoarea de olane (13) avea o răspîndire foarte mare. Încă pe tablourile lui Franz Neuhauser: *Tîrgul anual din Grosser Ring*, actuala Piața Republicii (1789) și vederea orașului din 1808, o mare parte din case sînt acoperite cu olane. Astăzi, se mai păstrează această învelitoare numai la patru construcții civile din Sibiu: la turnul-locuință de la casa Haller și la două case din strada Karl Marx și una din Tîrgul Vinului; dar se găsesc în mod frecvent urmele olanelor în timpanele păstrate la casele din Piața 6 Martie, străzile Avram Iancu, Turnului, Faurului, 9 Mai și piața Aurarilor. Și învelitoarea de țiglă se pare să fi fost uzuală la sfîrșitul secolului al XV-lea și în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Aceasta rezultă, pe de o parte din reprezentările amintite, unde se pot vedea desene de acoperișuri realizate din țiglă, smălțuită, iar pe de altă parte dintr-un document din 1545 care ne informează că regina Isabella cere orașului Sibiu cîteva mii de astfel de țigle[23]. Al treilea fel de învelitoare folosită la vremea aceea, șița, s-a păstrat de asemenea în tencuiala timpanelor, fiind folosită la construcții mai modeste.

Finisajul exterior al caselor (14) poate fi studiat, în toată varietatea lui, pe casele care apar în reprezentările contemporane. Gama mijloacelor folosite trece de la cărămida aparentă sau pictură de cărămidă aparentă pe tencuială, la tencuială simplă văruită cu accentuarea golurilor cu benzi colorate, la imitație de asize de piatră de talie (fig. 10) și marcarea cu culoare a bosajelor de colț sau la decorarea pereților cu pictură figurativă.

În zona studiată s-au găsit în mai multe locuri, mai ales în poduri, urme de zugrăveală de asize pe tencuială. În afară de Primăria Veche, unde turnul-locuință, reconstruit cu ocazia restaurării în curs, a fost zugrăvit conform urmelor de zugrăveală păstrate sub tencuieli ulterioare, astfel de asize pictate se mai pot identifica la casele Hecht, Veștemean, Haller ș.a. Exemple pentru acest mod de finisaj se mai găsesc la bisericile fortificate din Transilvania de sud (Biertan, Băgaciu, Moșna etc.). Urme de frescă se mai pot identifica în casa din piața Griviței nr. 17, unde pînă în 1831 a fost o capelă. Din relatările unor zugravi se poate presupune că în casa Hecht există fresce actualmente acoperite. În pivnița casei din strada Octombrie Roșu nr. 1 se găsesc urmele unei zugrăveli în formă de tablă de șah, pătratele de culoare închisă fiind decorate cu cîte o stea, efectul fiind asemănător cu cel al stelelor din frescele din biserici (ex. Mălîncrav).

Un element decorativ tipic pentru arhitectura gotică este fleuronul (15). Din desene din secolul al XIX-lea și din analiza resturilor păstrate, se poate dovedi că pe cele șapte pinioane de pe fațada de sud a bisericii evanghelice se aflau tot atîtea fleuroane. Și la construcții civile această formă și-a găsit aplicarea: la Primăria Veche s-au păstrat două exemple, unul pe pinionul aripii nord, iar altul, foarte bine păstrat fiind înzidit, pe pinionul aripii sud-vest. La turnul-locuință de la casa Haller se mai pot vedea astăzi bazele celor două fleuroane, a căror coroană a fost distrusă de intemperii. Existența lor la casa Lutsch poate fi documentată prin acuarela lui Neuhauser din 1789, amintită mai sus.

* * *

Prin sinteza urmelor de arhitectură gotică depistate la analiza diferitelor case putem stabili obiectivele de interes major pentru studiul arhitecturii gotice în această zonă. În orașul de sus unele case din Piața Republicii sînt de natură să completeze cunoștințele despre arhitectura civilă gotică. De un deosebit interes este casa de la nr. 8. După Sieverth[24], această casă a fost proprietatea fraților Christof și Paul din Florența, între 1456 și 1472, fiind apoi cumpărată de Georg Hecht, primar al Sibiului între anii 1491 — 1495, unul din cei mai bogați cetățeni ai orașului, cunoscut prin participarea sa la lupta de la Orăștie din 1479. Avînd în vedere asemănarea detaliilor arhitecturale păstrate aici cu cele de la Primăria Veche, casa Lutsch și casa Haller, se poate admite că această casă a fost construită în forma ei gotică în timpul lui Georg Hecht. În secolul următor, urmașii lui vînd casa lui Johann Wayda cel Bătrîn, iar în 1821 trece de la familia Wayda în proprietatea universității săsești. În 1822, casa este transformată, căpătînd forma actuală. Transformările aduse clădirii gotice au dus la coborîrea acoperișului și aplicarea unei fațade cu elemente clasice peste cea veche. Din studiul clădirii a rezultat că există elemente suficiente pentru restabilirea formei gotice a acestei clădiri (ancadramente de ferestre și uși, cornișă, bolți etc.). Alte două clădiri, care au jucat un rol important în Sibiul de la sfîrșitul secolului al XV-lea, casa Haller (Piața Republicii nr. 10) și casa Lutsch (Piața Republicii nr. 13) au fost analizate în detaliu într-un studiu anterior[25]. Casa vecină casei Lutsch, din Piața Republicii nr. 14, păstrează unele părți din construcția gotică demne de menționat; astfel pivnița cu bolta în cruce, cu arcuri frînte, este unica în felul ei în Sibiu, iar în zidul casei se păstrează elemente din șarpanta veche și două pinioane din perioada gotică. Exteriorul casei, înainte de transformările intervenite în secolul al XIX-lea, ne apare pe o acuarelă de Neuhauser (1789), putîndu-se vedea existența unor ancadramente de piatră și profilatura gotică a cornișei. O altă casă gotică, prima dată amintită documentar în 1555, este vechiul han al orașului, denumit mai tîrziu „Împăratul Romanilor". Casa a fost demolată din temelii în 1891, pe locul ei, fiind azi o con-

[23] E. Sigerus, *op. cit.*, p. 7.

[24] L. Sieverth, *op. cit.*, nota 18.

[25] H. Fabini, *op. cit.*, nota 20.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 18. Cartarea în axonometria zonei a importanței monumentelor gotice sub aspectul posibilităților de restaurare. Explicații în text.

structie cu 4 nivele. Reprezentările grafice și fotografiile care se mai păstrează în Biblioteca Brukenthal ne permit să ne dăm seama de aspectul exterior al acestei clădiri. Judecînd după consolele celor două bovindouri ale casei, se poate presupune că a fost construită concomitent cu Primăria Veche și casa Lutsch, la sfîrșitul secolului al XV-lea, inițial fiind o casă de patrician care, asemănător Primăriei Vechi, în 1555 a fost cumpărată de comunitatea orășenească.

Unul din exemplele cel mai vechi de arhitectură civilă gotică din orașul de sus este casa din str. Avram Iancu nr. 16 (casa Veștemean). Din prima construcție se păstrează bolțile subsolului, pereții exteriori și un pinion în formă de trepte către stradă.

Urmele unei case din secolul al XV-lea se pot vedea la imobilul din str. Octombrie Roșu nr. 1. Aici, peste fondul gotic (zidurile exterioare, pivnița, planșeul cu grinzi al etajului), se suprapun transformări în stilul Renașterii intervenite în secolul al XVI-lea, cînd casa a fost mărită și adaptată noilor cerințe (bolți, ancadramente de uși și ferestre).

În casa din strada 1 Mai nr. 4, care are astăzi spre exterior aspectul unei case în stil baroc din secolul al XVIII-lea, se păstrează un timpan în trepte, de la o casă asemănătoare cu casa Veștemean. În imediata vecinătate se află Primăria Veche, cel mai valoros monument de arhitectură civilă gotică din Sibiu, analizată cu altă ocazie[26].

Un grup de construcții pe care îl cunoaștem numai din planuri și fotografii realizate înainte de demolarea din 1898, se află pe locul actualei străzi 1 Mai, lîngă Liceul nr. 2. Este vorba de capela Sf. Iacob, Turnul Preoților (Priester-

[26] H. Fabini, *op. cit.*, nota 20, precum și *Studiu privind restaurarea turnului-locuință de la Primăria Veche din Sibiu*, în „B.M.I.", nr. 1/1972, p. 23—29.

https://biblioteca-digitala.ro

turm) şi casa Gulden. Capela se pare că a fost construită în a doua jumătate a secolului al XV-lea, pe cînd turnul făcea parte din fortificaţiile ridicate în secolul al XIII-lea. Casa Gulden este amintită în 1449, cînd este cumpărată de comunitatea orăşenească şi transformată în primărie, funcţiune pe care a avut-o pînă la mutarea în 1549 a acestei instituţii în clădirea actualei Primării Vechi.

În Piaţa Griviţa a existat pînă în 1831 o capelă, care azi este parţial înglobată într-o locuinţă. În afară de această construcţie din care se păstrează relativ puţin, trebuie atrasă atenţia asupra casei parohiale evanghelice, unde se află unul din cele mai frumoase ancadramente de uşă gotică. În pivniţa acestei case desfăşurate pe două nivele suprapuse, se găsesc urmele unei scări, bolţi şi ancadramente gotice. Cercetări de parament ar putea aduce la lumină la această construcţie şi alte detalii interesante.

Casele de la nr. 12, 13, 14, 15, 16, 25 şi 28 din Piaţa 6 Martie păstrează dovezi certe ale unor construcţii gotice. Cele mai puţine transformări au suferit casele de la nr. 14 şi 15. Tot în perioada gotică au fost construite trei case pentru comerţ (Lauben) a căror caracteristică principală constă în faptul că parterul era boltit şi aveau pe una sau mai multe laturi arcade deschise. Astfel de case au existat şi în mediul rural, fiindu-ne cunoscute documentar două exemple (Şura Mică 1498 şi Valea Viilor)[27].

Aşa cum rezultă dintr-o vedere a oraşului de la sfîrşitul secolului al XV-lea, silueta lui era dominată, ca dealtfel şi azi, de cele două turnuri, al Sfatului şi al bisericii Sf. Maria. Descrierea lor nu este necesară, cele două monumente fiind cunoscute din alte publicaţii[28].

Din oraşul de jos trebuie menţionate cîteva case din Piaţa Aurarilor. Astfel, casa de la nr. 10 are la parter o boltă cilindrică cu penetraţii, care acoperă un spaţiu bine proporţionat, iar la nivelul trei sînt goluri mici, care par să denote că această casă-turn a făcut parte din fortificaţiile oraşului. Casele de la nr. 3, 5, şi 6 păstrează în afara zidurilor şi unele detalii gotice. Din analiza caselor din străzile Karl Marx şi Turnului rezultă că fondul istoric păstrat aici permite datarea unor case în secolul al XIV-lea. Astfel, casa din str. Turnului nr. 6, la care se păstrează un pinion în trepte, are în zid o fereastră biforă. Pinioane în trepte se păstrează şi la alte trei case din această zonă (str. Tîrgul Vinului nr. 7, str. Turnului nr. 5 şi 14). Asemănătoare este situaţia în str. Karl Marx unde la patru case — cele de la nr. 8, 12, 3 şi 9 — elementele găsite denotă o vechime mai mare decît a caselor din oraşul de sus.

La două construcţii din strada Faurului (nr. 19 şi 21) structura gotică poate fi urmărită pe toate trei nivelele — pivniţă de la nivelul străzii, parter şi pod —, ele demonstrînd că în perioada studiată şi în oraşul de jos erau uzuale acoperişurile cu coama paralelă cu aliniamentul străzii, fapt ce se poate verifica şi prin profilatura gotică, ce apare şi la alte case din oraşul de jos.

Dacă încercăm în încheiere, aşa cum ne-am propus în introducerea la acest studiu, să stabilim o anumită ordine a monumentelor din zonă conform criteriilor amintite mai sus, vom putea deosebi mai multe grupe, cartate în fig. 4:

a) monumente valoroase, puţin transformate, bine cunoscute în general în literatura de specialitate, unele dintre ele făcînd în trecut obiectul unor lucrări de restaurare. Printre acestea se numără biserica evanghelică, turnul Sfatului, Primăria Veche, o parte din casa Haller şi casa Artelor;

b) monumente valoroase demolate, care nu pot fi reconstruite. Din această grupă fac parte: turnul Preoţilor (Priesterturm), casa Gulden, capela Sf. Iacob şi vechiul „Împărat al Romanilor";

c) monumente transformate cu adăugiri valoroase din perioada Renaşterii sau barocului. Menţionăm ca exemple: casa din str. Octombrie Roşu nr. 1, partea dinspre Piaţa Republicii a casei Haller, casa din str. 1 Mai nr. 4 şi casa din Piaţa 6 Martie nr. 16;

d) monumente valoroase cu transformări de mică importanţă cu posibilităţi de restaurare a fondului arhitectural gotic. Aici trebuie menţionată în primul rînd casa Hecht (Piaţa Republicii nr. 8) şi casa Lutsch[29] (Piaţa Republicii nr. 13). Tot în această categorie se înscriu casa parohială evanghelică (Piaţa Griviţa nr. 1), casa din Piaţa 6 Martie nr. 31, casa din str. Turnului nr. 6, casa şi turnul din Piaţa Griviţa nr. 2 şi 3, casa-turn din piaţa Aurarilor nr. 10 (cu acces din Piaţa 6 Martie nr. 24) şi casa din str. Avram Iancu nr. 16 (Veştemean);

e) case cu elemente gotice înglobate în construcţii mai noi. Se vor putea pune în valoare numai aceste elemente, fără a fi posibilă o restaurare în ansamblu. Menţionăm casele din Piaţa Republicii nr. 14, Piaţa 6 Martie nr. 28 şi 17, str. Turnului nr. 1, 4 şi 14, Tîrgul Vinului nr. 7, Piaţa Aurarilor nr. 4, 5 şi 6, str. Karl Marx nr. 8, 12 şi 3, str. Faurului nr. 19 şi 21.

În afară de grupa *a*, care aşa cum am amintit, se află deja în atenţia specialiştilor, de un interes deosebit sînt construcţiile din grupele *d* şi *e*, atenţionarea asupra lor putînd fi de folos pentru forurile care se ocupă de restaurarea, sistematizarea şi asanarea zonei studiate.

ZUSAMMENFASSUNG

Während der Restaurierungsarbeiten an verschiedenen Profanbauten des XV. und XVI. Jahrhunderts hat sich immer wieder herausgestellt, dass unsere Kenntnisse über die Baukunst dieser Zeit nicht ein umfassendes Bild der Städte und städtischen Räume ermöglichen. In der Studie wird versucht anhand von alten Plänen, historischen Darstellungen, Dokumenten, unter Benützung von zeitgenössischen Stadt- und Baudarstellungen ein Bild des historischen Hermannstadt am Ende der Gotik (1525—1550) zu zeichnen. Als graphische Form wurde die Axonometrie gewählt (Fig. 1). Die Ergebnisse der Untersuchungen, die an einzelnen Häusern durchgeführt wurden, sind in einen Stadtplan von 1875 eingetragen worden (Fig. 3). Die Studie erlaubt eine erste Beurteilung der zur Zeit erhaltenen gotischen Bausubstanz im Zentrum der Hermannstädter Altstadt. In der Fig. 18, wurden fünf Gruppen von Gebäuden, unter Berücksichtigung der vorhandenen gotischen Elemente, dem Wert der späteren An- und Umbauten und dem kunstgeschichtlichen Gesamtwert, eingezeichnet, sodass eine Dringlichkeitsordnung zukünftiger Restaurierungsvorhaben in diesem Bereich aufgestellt werden kann.

[27] Fotografii din ultimul sfert al secolului al XIX-lea, aflate în Colecţia de istorie a Muzeului Brukenthal.

[28] E. M. Thalgott, *op. cit.*, nota 21; M. v. Kimakowicz, *Die evangelische Stadtpfarrkirche in Hermannstadt*, Sibiu; L. Reissenberger, *Gotik und Renaissance in Hermannstadt* ş.a.

[29] Reconstrucţia ipotetică a turnului-clopotniţă de la casa Lutsch, în *Turnuri de patricieni* . . . , (v. nota 20).

https://biblioteca-digitala.ro

CERCETĂRI AEROFOTOGRAFICE PRIVIND TOPOGRAFIA URBANĂ A HISTRIEI II. EPOCA ROMANĂ TIRZIE (sec. III-IV e.n.)*

AL. S. ŞTEFAN

1.0. Perioada de notabilă înflorire urbanistică iniţiată în pragul veacului al II-lea e.n. printr-un program — aşa cum am încercat să-l conturăm — major, continuu perfecţionat şi finisat prin realizarea componentelor individuale datorită activităţii edilitare a epocilor Antoninilor şi Severilor, nu avea să dureze mai mult de un secol şi jumătate. Ruptura provocată de criza secolului al III-lea în evoluţia centrelor urbane din întreg Imperiul, afectînd în chip mai grav aria limitrofă a Dunării de jos, a îmbrăcat în cazul Histriei o duritate cu totul particulară. Concepută în spiritul ofensiv caracteristic în genere fortificaţiilor vremii şi justificat în speţă de trăinicia organizării traianee a *limes*-ului danubian şi a bastionului dacic, incinta secolelor II—III trecuse negativ o primă probă a focului destul de curînd după construcţia ei, cu ocazia raidului costobocilor. Chiar cu corectivele operate în momentul refacerii, limitate însă numai la întărirea dispozitivului defensiv al porţilor, zidul de apărare nu a fost apt să reziste presiunilor incomparabil sporite ale atacurilor gotice de la mijlocul secolului al III-lea. Cu o secţiune de dimensiuni modeste, cu o faţă exterioară *en petit appareil* mult mai fragilă decît paramentele în *opus quadratum*, cu o poziţie defavorizată de terenul plat de la vest şi — dacă ipoteza noastră privind închiderea ei pe toate laturile se va dovedi justă (cf. I.3.2.)[1] — cu un traseu lung şi greu de apărat şi cu multe puncte vulnerabile în special în zonele joase dinspre apă, incinta epocii Principatului nu şi-a îndeplinit funcţia. Spre deosebire de alte oraşe ale coastei occidentale a Pontului care şi-au putut salva spaţiul intramuran de ravagiile gotice, Histria a suferit o distrugere aproape completă. Prin proporţiile dezastrului şi, foarte probabil, datorită faptului că acesta s-a produs în prima parte a războiului[2], evenimentul a avut darul să impresioneze contemporanii, ecoul său depăşind graniţele provinciei, în aşa măsură încît un izvor al epocii îl înregistra drept una din nenorocirile notabile ale îndelungatei crize militare din aria sud-est europeană a Imperiului[3].

1.0.1. Probele materiale ale caracterului grav al distrugerii au fost aduse încă de la primele campanii de cercetări arheologice, în primul rînd şi în modul cel mai elocvent de elemente arhitectonice conţinute ca simplu material de construcţie în structurile noii incinte — impresionantă imagine răsturnată şi descompusă a oraşului anterior dezastrului. Exceptînd zonele adiacente incintei romano-bizantine, săpăturile perioadei V. Pârvan — S. Lambrino au coborît în puţine puncte pînă la nivelul secolului al III-lea[4], care a fost atins pe suprafeţe mai largi abia în explorările posterioare anului 1949. Existenţa unor urme de distrugere violentă, prin incendiu, puse în relaţie cu evenimentele de la mijlocul secolului al III-lea a fost afirmată pentru mai multe zone din cetate[5] şi, mai recent, în sectoarele extramurane în raport cu incinta secolelor III—VII e.n.[6].

1.0.2. Data exactă a atacului devastator al goţilor nu a putut fi încă fixată cu precizia dorită, deşi pînă în 1933 şansa referirii directe la eveniment a izvorului literar citat părea să asigure o datare în limitele nesperat de apropiate ale regenţei lui Maximus şi Balbinus: mai—iulie 238[7]. Acumularea progresivă a unor documente şi observaţii de natură diferită a dus totuşi la stabilirea unor repere apte să circumscrie tot mai strîns perioada producerii atacului. Principalele achiziţii înregistrate pînă în prezent în această privinţă trebuie considerate următoarele:

a. Eliminarea falsei certitudini a producerii distrugerii în anul 238 graţie riguroasei interpretări a lui S. Lambrino, care a demonstrat că informaţiile pasajului din SHA nu se referă la domnia lui Maximus şi Balbinus şi că *excidium Histriae* e de raportat la un moment de precizat, încadrat în răstimpul mai larg al crizei frontierei danubiene (*bellum scythicum*)[8]; tot lui S. Lambrino îi revine meritul de a fi reintrodus[9] în discuţie materialele numismatice, utilizînd continuitatea emisiunilor monetare ale Histriei sub Gordian ca o dovadă a permanenţei oraşului în anii respectivi[10].

b. Confirmarea demonstraţiei lui S. Lambrino, în urma atestării unei activităţi edilitare normale într-o Histrie încă nedistrusă în anul 240 de către un document epigrafic a cărui nouă lectură e datorată prof. D. M. Pippidi[11].

Mai recent a fost contestată ipoteza lui S. Lambrino, multă vreme acceptată, după care căderea Histriei ar fi avut loc între anii 248—251, mai probabil în 248[12]. Por-

* Elementele esenţiale ale acestui studiu au fost cuprinse în comunicarea susţinută la 4.IV.1974 la Institutul de arheologie din Bucureşti şi a cărei primă parte: *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei. I. Epoca romană (sec. I—III e.n.)* a fost publicată în numărul 2 din 1974 al acestei reviste, p 39—51. Ilustraţia grafică aparţine autorului.

[1] Referirile de acest fel, folosite în text, trimit la prima parte (I) — citată în nota preliminară — a acestui studiu şi la diferitele sale paragrafe.

[2] cf. Al. Suceveanu, *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobrogea aux IIe—IVe siècles à la lumière des fouilles d'Histria*, „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 364.

[3] SHA, *Vita Maximi et Balbini*, 16, 3: *Sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos; fuit et Scythici belli principium, fuit et Histriae excidium eo tempore, ut autem Dexippus dicit, Histricae civitatis*".

[4] S. Lambrino, *La destruction d'Histria et sa reconstruction au IIIe siècle ap.J.C.*, „RÉL", XI, 1933, p. 461: *„... une couche de cendres... les débris des anciennes constructions calcinées par une grande incendie"*.

[5] Em. Condurachi, *Histria I*, p. 58.

[6] Al. Suceveanu, *art. cit.*, p. 340—341; H. Nubar, *Sectorul bazilica extra muros (1960—1964)*, „MCA", IX, 1970, p. 196, 200.

[7] B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, I, Die Münzen von Dacien u. Moesien, I*, Berlin, 1898, p. 147; B. Rappaport, *Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin*, Berlin, 1899, p. 28; C. Moisil, *Antichităţi creştine din Istros*, „BCMI", II, 1909, 4, p. 165; V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, „BCMI", IV, 1911, p. 11; idem, *Histria VII*, „AARMSI", s. III, t. II, Mem. 1, 1923, p. 105, şi 132; idem, *Începuturile vieţii romane la Gurile Dunării*, Bucureşti, 1923, p. 76; idem, *Municipium Aurelium Durostorum*, „Riv. di filol. e di istruz. class", II, 1924, p. 322; S. Lambrino, *Cetatea Histria. Notiţă istorică şi descriptivă*, Bucureşti, 1931, p. 15; idem, *Histria romaine à la lumière des fouilles*, „RÉL", IX, 1931, p. 79.

[8] *La destruction d'Histria et sa reconstruction au IIIe siècle* ap. J.C., „RÉL", XI, 1933, p. 460; *„Disons avec attention l'Histoire Auguste et nous verrons que, s'il y a eu un désastre pareil à Histria, il ne doit pas se placer en 238... Que nous dit ce texte, en somme? Sous Maximus et Balbinus... a eu lieu une invasion des Carpes en Mésie. Ensuite sont mentionnés deux événements: le commencement de la guerre des Goths* (bellum Scythicum) *et la destruction d'Histria. Le premier est mis en relation étroite avec le précédent par* fuit et: *toujours* sub his *„a eu lieu aussi..."*. *Le troisième, celui qui nous intéresse, est relié de même par* fuit et *avec ce qui précède, mais les mots* eo tempore *tempèrent la précision de la date: „à cette epoque-là", ce qui fait intervenir un certain vague. L'écrivain a noté avec précision l'invasion des Carpes et a ajouté immédiatement le „commencement" de la guerre des Goths, qui semble avoir eu lieu sous les mêmes empereurs; mais le* bellum Scythicum *introduisait un fait qui a duré longtemps et sur ce fait est venue se greffer, dans sa pensée, la destruction d'Histria, qui a eu lieu „à la même époque", c'est-à-dire pendant le long* bellum Scythicum". Argumentarea nu ne pare, în nici un caz, mai evitantă (cf. Al. Suceveanu, *art. cit.*, p. 347, n. 49), decît la R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei* II, Bucureşti, 1968, p. 230, care o preia integral; cf. idem, *Histrum ingressi — Histriae excidium*, „St. CL." XI, 1969, p. 158—159.

[9] B. Rappaport, *op. cit.*, p. 28, n. 1, constatase deja neconcordanţa între activitatea monetară şi distrugerea din 238, dar continuase să păstreze această datare.

[10] *art. cit.*, p. 459 şi n. 4, 460.

[11] „SCIV", IV, 1953, p. 796—801; idem, *Histria I*, Bucureşti, 1954; idem, *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti 1958, p. 213—222; idem, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer u. römischer Zeit*, Berlin, 1962, p. 192—201; idem, *Contribuţii*[2], Bucureşti, 1967, p. 464—480.

[12] S. Lambrino, *art. cit.*, p. 462.

https://biblioteca-digitala.ro

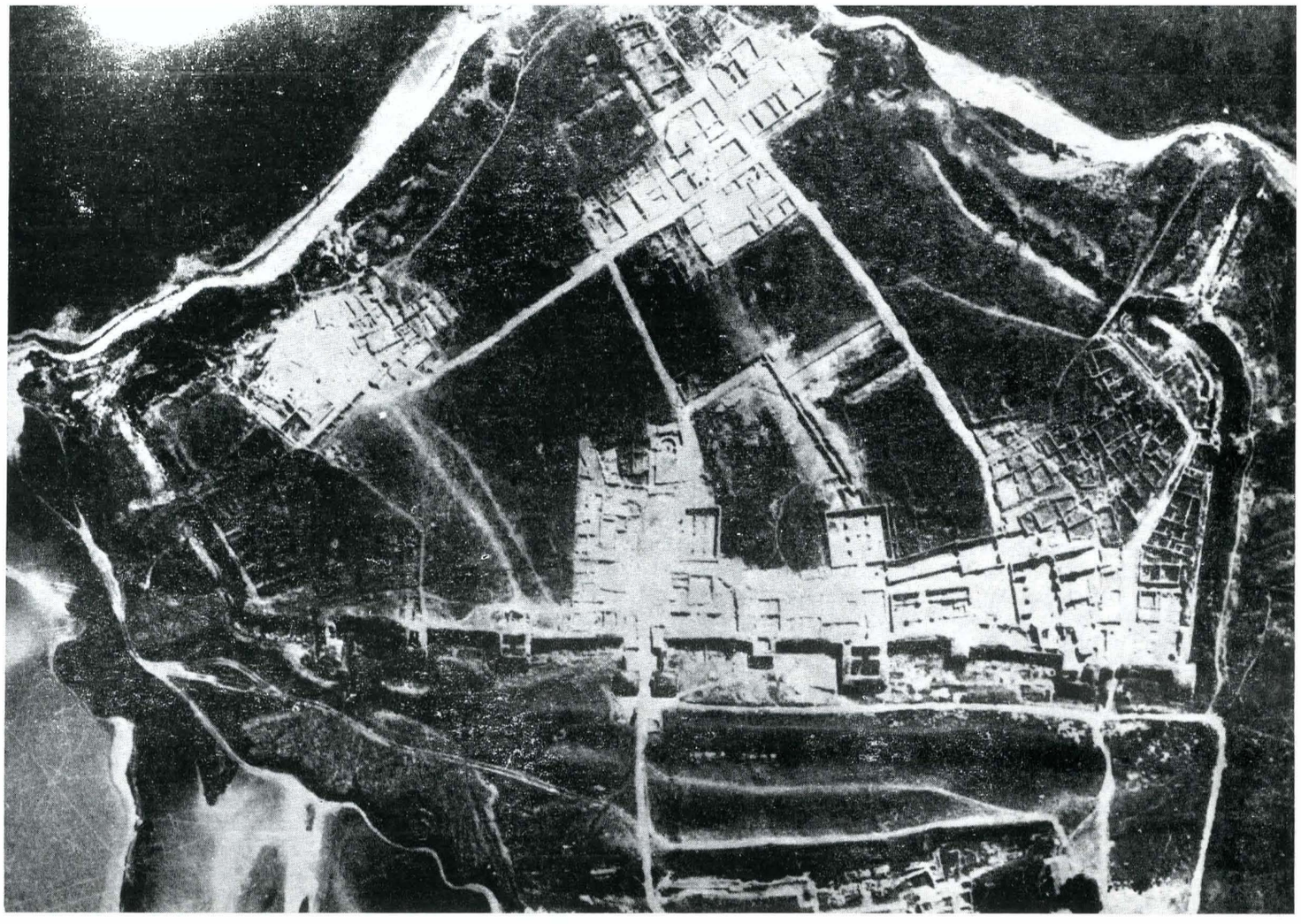

Fig. 1. Histria — cetatea romană tîrzie. Fotografie aeriană din septembrie 1969.

nind de la o rezervă metodologic justificată[13] şi de la o interpretare greu de susţinut a pasajului din Zosimus, I, 34[14], s-a produs o nouă ipoteză, care încearcă să coboare foarte mult datarea distrugerii[15] şi al cărei principal beneficiu stă în reacţia cercetărilor ulterioare în această chestiune:

c. Cele mai importante clarificări au fost aduse de recenzarea atentă a descoperirilor monetare efectuate la Histria şi de analiza amănunţită a fenomenelor de circulaţie bănească în perioada în discuţie, operate mai întîi de Gh. Poenaru Bordea[16] şi apoi de H. Nubar[17], şi care au scos în evidenţă o diminuare sensibilă corespunzînd intervalului Filip I — Gallienus şi o pauză totală a circulaţiei monetare între anii 249—253[18].

1.0.3. Momentul ridicării primelor fortificaţii după distrugere, avînd semnificaţia termenului iniţial al unei noi perioade în urbanistica Histriei, este încă supus incertitudinii. Conjecturile formulate pînă acum au trebuit să se întemeieze doar pe considerente general-istorice privind situaţia provinciei în ansamblu şi n-au putut face apel decît la puţin numeroasele monede descoperite în cetate, astfel că limitele perioadei vizate de diferitele ipoteze relative la efectuarea reconstrucţiei rămîn încă foarte largi: de la domnia lui Gallienus pînă la cea a lui Probus[19].

1.1.1. Din unghiul de interes al topografiei urbane, incinta cu care a fost dotat oraşul în anii următori dezastrului a cărui cronologie a fost discutată mai sus constituie un element esenţial, determinant nu numai pentru structurarea noului spaţiu urban ci şi pentru definirea comandamentelor — sau eventual, a concepţiei — care au prezidat la edificarea oraşului post-gotic. Doar jumătatea occidentală a

[13] cf. şi D.M. Pippidi, *Contribuţii*[2], p. 467.

[14] Contra acestei interpretări cf. Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 384, n. 50 şi Gh. Poenaru Bordea, *Numismatica şi distrugerea Histriei în secolul al III-lea e.n.* „SCN", V, 1971, p. 104—105.

[15] Emilia Doruţiu-Boilă, *Zur Frage der Zerstörung Histrias im 3. Jh. u. Z.*, „St. Cl.", VI, 1964, p. 247—259 (anii 258—269; poate 258, sau 268, sau 269). Acceptare parţială (distrugere după domnia lui Traianus Decius) la D.M. Pippidi, *art. cit.*, *Contribuţii*[2], p. 479 şi n. 52: „... *Histria n-a putut fi pustiită în 238... Astăzi, în lumina informaţiilor oferite de o serie de texte epigrafice descoperite între timp şi datînd din zilele lui Gordian, ale lui Filip şi chiar ale lui Decius, problema nu se mai pune*"; deşi toate aceste texte epigrafice provin din teritoriu, rezerva amintită *supra* n. 13, privind valoarea lor probatorie pentru soarta cetăţii însăşi nu le-a mai fost aplicată. Acceptare fără reţineri la R. Vulpe, în lucrările citate (*supra* n. 8) (optează pentru anul 267), care părăseşte propria sa ipoteză anterioară din *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 264 şi 270 (anii 249—251).

[16] *art. cit.*; cf. *idem* „Pontica", IV, 1971, p. 322 (între anii 245 şi 251, dacă nu cumva în 245/6).

[17] în *Histria III. Descoperirile monetare 1914—1970*, Bucureşti, 1973, p. 67—69.

[18] *Ibidem*, în special tabelul de la p. 68. Cercetările arheologice nu au adus încă precizări decisive în această problemă. Al. Suceveanu, *art. cit.*, p. 347, se opreşte la o datare mai largă: a doua parte a domniei lui Decius sau prima parte a domniei lui Gallienus.

[19] cf. V. Pârvan, *Raport... 1915*, p. 19; *idem*, *Inceputurile...*, p. 76; S. Lambrino, „RÉL", XI, 1933, p. 463 (între 267 şi domnia lui Probus); R. Vulpe, *HAD*, p. 273, (Gallienus); Em. Condurachi, *Histria I*, p. 58, şi „Dacia", N.S., I. 1957, p. 247 (Probus); Gr. Florescu, *Histria I*, p. 299 (latura de S-V deja în funcţie sub Probus); R. Vulpe, *DID*, II, p. 259, n. 175 şi 289 (Probus); Al. Suceveanu, „Dacia", N.S. XIII, 1969, p. 347—348. (Probus, poate chiar de la Aurelian).

https://biblioteca-digitala.ro

fortificațiilor e pînă în prezent direct cunoscută datorită stării de păstrare mai bune și concentrării statornice a interesului cercetărilor și a intervențiilor de restaurare. Rezultate cu totul deosebite pentru descifrarea structurii incintei aparțin studiului efectuat de Gr. Florescu[20] asupra tronsoanelor degajate de vechile săpături. Pe baza unei foarte atente analize exclusiv externe a incintei, vizînd însă variatele aspecte ale tehnicii constructive, el a determinat nu numai complexa succesiune de intervenții și refaceri înregistrate în elevația zidurilor, dar și existența unor faze în grosimea lor pentru majoritatea curtinelor cercetate[21]. Investigații mai recente[22], beneficiind și de posibilitatea unor sondaje în corpul zidăriei, au verificat aceste constatări și au furnizat un plus de informații care fac ca unele curtine ale incintei să fie astăzi foarte bine cunoscute. A reieșit în mod pregnant în urma acestor studii că, în forma actualmente vizibilă, incinta constituie un monument de o complexitate cu totul particulară fiind expresia ultimă, rezultanta unei multitudini de întăriri, reparații, adăugiri, deplasări de fundații sau chiar modificări de traseu operate din momentul ridicării ei în a doua jumătate a secolului al III-lea pînă la sfîrșitul funcționării ei, în cursul secolului al VII-lea. A apărut, implicit, evidența faptului că această formă finală nu mai poate fi considerată — ca în momentul descoperirii — zidul de incintă construit imediat după atacul gotic și se înclină a se atribui cu probabilitate acestui moment zidul mai subțire — postulat de Gr. Florescu și scos la lumină de cercetările mai noi — încorporat în faza mai tîrzie[23].

[20] *Histria I, Incinta cea mare a cetății*, p. 66—95, și „SCIV", IV, 1953, 3—4, p. 602—605.

[21] Cele mai semnificative observații în acest sens au fost făcute pentru latura de vest, la care lipsa de legătură constructivă a paramentului exterior al curtinelor cu cel al turnurilor, a dus la concluzia deplasării în afară a feței zidului, cu ocazia refacerilor, față de un plan original; cf. atari constatări pentru turnurile E, F, G, H, curtina i, *op. cit.*, p. 75—88.

[22] H. Nubar și arh. D. Theodorescu, „MCA", IX, 1970, p. 190—193.

[23] *ibidem*, p. 193, Gr. Florescu nu a ajuns însă la a stabili legătura și contemporaneitatea fazei inițiale a laturii de vest cu latura de sud-vest a incintei din a doua jumătate a secolului al III-lea, deoarece o considera pe aceasta din urmă mai extinsă spre vest, cf. *infra* nota 25.

1.1.2. Importante precizări privind topografia urbană a acestui moment și, într-un sens mai larg, modul de constituire a ariei intramurane romano-bizantine — probînd faptul că măcar pe această latură orașul tîrziu nu a avut de la început o înfățișare definitivă — s-au produs în săpăturile din cartierul meridional. A fost descoperit aici traseul zidului de apărare care pornea de la latura de sud a turnului I al incintei tîrzii spre est, în contingență directă cu clădirea termelor, abătîndu-se apoi spre sud-est pentru a urmări limita terenului mai înalt; potrivit observațiilor lui Gr. Florescu zidul era deja în funcție în vremea lui Probus[24]. Faptul că de la turnul I spre vest direcția acestui zid este continuată de un alt tronson, urmărit la nivel de fundații de-a lungul a cca 24 m, l-a dus pe Gr. Florescu la a-și reprezenta suprafața Histriei din a doua jumătate a secolului al III-lea ca fiind mai extinsă spre vest — pînă la o linie pe care nu o putea preciza[25] — în raport cu suprafața precis delimitată a orașului secolelor următoare (v. fig. 4). Am încercat să oferim o soluție acestei importante probleme de topografie, rămasă încă deschisă prin lipsa unor cercetări mai recente în zonă, atribuind fundațiile de la vest de turnul I unei incinte mai vechi, al cărei traseu a fost temporar refolosit pe porțiunea de la est de turnul amintit de incinta de la sfîrșitul secolului al III-lea (cf. I. 2, 3, 4). Dacă ipoteza lui Gr. Florescu în legătură cu o fortificație mai amplă spre vest poate fi considerată ca infirmată — așa cum pare să o asigure deja absența unor construcții cu caracter intraurban din această vreme în secțiunea din fața porții mari și pe toată suprafața investigată pentru degajarea zidului de apărare elenistic — și dacă totodată se va verifica datarea în aceeași vreme, propusă de descoperitori, pentru zidul mai subțire (faza A) încorporat în incinta tîrzie, am avea asigu-

[24] *Histria I*, p. 299—300.

[25] *Histria I*, p. 94, 142—143, 322: „*... zidul nostru continuă spre vest dincolo de incinta mare... urmărit mai departe, spre vest, zidul a fost găsit pe o distanță de 24,32 m socotiți de la curtina k... în acest punct săpăturile au încetat... e probabil însă că nu departe de acest punct zidul face colț, luînd direcția direct spre Nord*" ...; cf. Em. Condurachi, „Dacia", N.S., I, 1957, p. 247—249.

Fig. 2. Histria. Vedere aeriană din anii 1931—1935 (M. F. Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, 1938, p. 10, fig. 1)

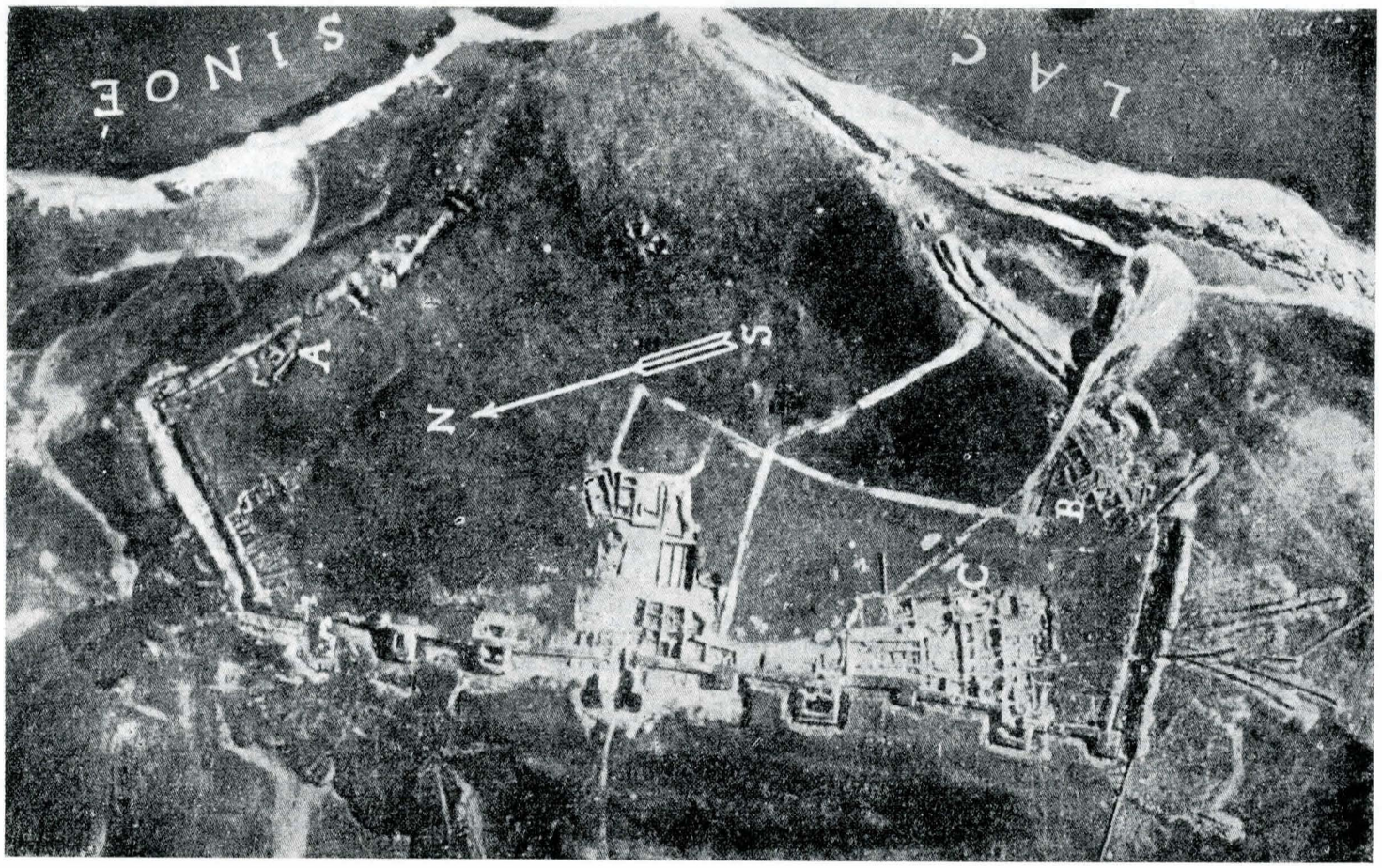

https://biblioteca-digitala.ro

rate încă de acum două limite, cea de sud-vest şi cea de vest, pentru întinderea oraşului în a doua jumătate a secolului al III-lea. Pentru toate celelalte laturi nici o certitudine nu este deocamdată îngăduită de stadiul cercetărilor şi nu se poate apela decît la reperele foarte larg orientative ale ultimei forme a oraşului. Dacă diferenţe posibile faţă de aceste repere nu sînt de exclus, este mult mai logic a presupune, pe baza constatărilor din cartierul de sud-vest al cetăţii, că suprafaţa oraşului a fost iniţial mai mică şi că a putut primi ulterior unele lărgiri, prin consolidarea unor fîşii de plajă, decît de a admite contrariul. Este de remarcat, de altfel, că Gr. Florescu nu a exclus posibilitatea ca o extindere similară celei din sud-vest să se fi produs şi pe latura de nord a oraşului[26].

1.1.3. Puţine lucruri pot fi spuse în momentul de faţă, cu prudenţa ipotezelor, despre aspectul Histriei în ultimele decenii ale secolului al III-lea (v. fig. 3). Un front quasirectiliniu de fortificaţie decupa spre vest doar extremitatea dinspre mare a oraşului distrus, iar pe latura meridională zidul urmărea conturul mai sinuos al terenului înălţat prin permanenţa construcţiilor anterioare, suprapunînd probabil traseul unei incinte mai vechi. Atît cît e cunoscută direct, prin intermediul sondajelor amintite, latura de vest prezintă din punct de vedere al manierei de construcţie nivelul tehnic cel mai scăzut între toate incintele de epocă romano-bizantină cercetate pînă acum pe teritoriul Dobrogei. Ridicată pe fundaţii sumare, consolidate printr-un pat de fusuri de coloane abia adîncite în dărîmăturile nivelate ale vechilor edificii, cu o secţiune de dimensiuni reduse, paramentul exterior e construit din blocuri reutilizate iar pietrele de şist, fragmentele de chirpic şi de cărămidă recuperate din dărîmături pentru a constitui emplectonul sînt legate nu cu mortar, ci cu argilă şi pămînt[27]. Măcar în punctul cercetat, şi această nouă incintă a suferit o distrugere însoţită de un violent incendiu şi urmată de o refacere folosind aceeaşi tehnică rudimentară[28]. În afara observaţiilor lui Gr. Florescu care atestă legătura constructivă a unor turnuri şi bastioane cu paramentul incintei incorporate[29] şi a presupunerii că în această vreme poarta centrală nu era dotată decît cu două turnuri laterale, dispuse în axul curtinelor, nu avem deocamdată nici o indicaţie pentru poziţia, forma şi dimensiunile dispozitivelor exterioare ale acestei laturi de rezistenţă a fortificaţiilor. Mult mai bine este cunoscută latura de sud-vest, al cărei traseu a fost precizat de-a lungul a cca. 115 m, stabilindu-se poziţia unei porţi secundare (1,50 m lăţime), a unui canal — indiciu revelator pentru cota nivelului de călcare interior — şi absenţa turnurilor exterioare în această parte[30]. Realizarea tehnică net superioară în raport cu cea constatată la curtinele de vest implică şi pentru această latură presupunerea unor faze în construcţia monumentului.

1.2.1. Pentru organizarea interioară nu dispunem decît de mai multe axe stradale conservate din trama oraşului distrus (cf. I. 2.2.1. — 2.2.5) şi care vor rămîne de altfel nişte constante ale întregii perioade romano-bizantine. În plus, este certă o stradă necesară circulaţiei la poarta atestată pe latura de sud-vest şi tot acum au trebuit să se constituie şi direcţiile de acces al vehiculelor către poarta principală; e de bănuit că din această vreme datează şi strada dintre intrare şi terme (19), care, deplasată spre est faţă de o stradă anterioară, cu aceeaşi orientare[31], constituie şi axul acestui nou cartier. Sondajele pe latura de nord a edificiului termal au descoperit existenţa unei străzi prevăzute cu canal de scurgere, atribuită acestei epoci[32] şi care funcţiona ca terminaţie vestică a străzii 7. În fine, o altă stradă (4) este atestată în cartierul de nord-est (D), cu singura menţiune a orientării, în linii mari est-vest, şi a zonei[33].

1.2.2. În privinţa construcţiilor nu avem indicii decît despre reutilizarea clădirii termelor (A), desigur cu modificările impuse de traseul suprapus al incintei[34], despre cîteva ziduri modeste la mică distanţă spre nord (B)[35] şi despre vestigiile unei clădiri limitrofe, la sud, a ultimei străzi menţionate[36].

1.3. Cercetările mai recente au dovedit continuarea locuirii în puncte care, deşi încă puţin numeroase, acoperă aproape întreaga arie a oraşului roman timpuriu rămasă acum *extra muros*. Au fost reamenajate în scopul unei locuiri în forme modeste structurile, rămase în picioare, ale edificiului H—I[37], ale termelor J[38], a căror funcţie e părăsită, şi ale unui edificiu (L)[39] de lîngă ruinele zidului de apărare roman. Nu putem şti încă dacă această locuire în afara zidurilor, atestată pe o suprafaţă destul de vastă, era continuă, care era densitatea ei şi dacă, şi în ce fel, era organizată. Deşi orientarea celor două mari edificii romane refolosite (H—I şi J) ar implica într-o oarecare măsură şi păstrarea direcţiei unora dintre străzile vechiului oraş măcar pentru unele suprafeţe, este de presupus reorganizarea altor spaţii în funcţie de trasarea unor direcţii de interes major în relaţie cu poziţia porţii principale a noii incinte.

1.4. Necropola, care către această vreme devine exclusiv plană, rămîne cantonată la aria platoului occidental. Nedescoperindu-se încă înmormîntări mai avansate spre est, s-a presupus că linia incintei romane dezafectate a continuat să-şi păstreze în a doua jumătate a secolului al III-lea semnificaţia de limită între necropolă şi zona de locuire *extra muros*[40].

1.5. În afara posibilităţii de a contura astfel repere topografice foarte largi pentru delimitarea marilor componente funcţionale — arie urbană, aşezare extramurană, necropolă — această perioadă din istoria Histriei rămîne încă foarte puţin cunoscută în ceea ce priveşte detaliile. Din punct de vedere urbanistic apare însă cu claritate, în primul rînd din descoperirile revelatoare făcute la zidul de incintă, absenţa oricărei concepţii, cît de puţin elaborate, la structurarea noilor cadre urbane, care au fost evident dictate de raţiuni exclusiv defensive. Reflectînd sub acest raport una din perioadele cele mai critice din îndelungata istorie urbană a Histriei, realizată sub semnul improvizaţiei, cu mijloace materiale extrem de modeste şi cu scopul vădit de depăşire a unei situaţii de emergenţă, această formulă urbană, care nu trebuia să fie decît o soluţie tranzitorie, îşi are importanţa ei, în măsura în care avea să rămînă totuşi determinantă pentru întreaga evoluţie ulterioară a oraşului.

1.6. Nefiind de exclus distrugeri şi refaceri subsecvente[41] în cursul acestei foarte dificile jumătăţi de secol — eventual chiar din primii ani[42] — momentul final al etapei în discuţie e tot atît de imprecis cunoscut ca şi cel de început. Pe baza analogiei cu situaţia general-istorică a provinciei şi a atestărilor din punctele de locuire din afara zidurilor — ceea ce, metodologic, nu implică totuşi un sincronism obligatoriu cu situaţiile din cetate — încheierea etapei a fost

[26] *op. cit.*, p. 66: *„numai în capătul de Sud — sigur — şi de Nord — probabil — ea* (incinta) *se mai întinde pe cîte o fîşie îngustă, cucerită asupra apei"*...; p. 67: cele două porţi secundare ale laturii de vest *„par însă a deservi în special fîşiile de teren ocupate şi cuprinse în incinta cetăţii pentru prima dată în această vreme"*.

[27] „MCA", IX, 1970, p. 191.

[28] *Ibidem.*

[29] *supra*, n. 21.

[30] Gr. Florescu, *Histria I*, p. 296—302, fig. 128—130; 322—324, v şi Planşa I, p. 64.

[31] *Histria I*, p. 108 şi urm.

[32] *Histria I*, p. 132.

[33] „SCIV" VI, 1955, 3—4, p. 529; D. M. Pippidi şi colaboratori, „MCA", V, 1959, p. 287—288; D.M. Pippidi, G. Bordenache, V. Eftimie, „MCA", VIII, 1962, p. 387—388; pentru datare p. 387 n. 2.

[34] Gr. Florescu, *Histria I*, p. 131.

[35] *Ibidem*, p. 119—121.

[36] *supra* n. 33.

[37] H. Nubar, „MCA", IX. 1970, p. 199—200; idem, *Contribuţii la topografia cetăţii Histria în epoca romano-bizantină. Consideraţii generale asupra necropolei din sectorul bazilicii* „extra muros", „SCIV", 22, 1971, 2, p. 200; 209—210, idem, în *Histria III*, p. 77 şi n. 281.

[38] Al. Suceveanu, „Dacia" N.S., XIII, 1969, p. 331—333; 340; idem, *Un mormînt din secolul XI e.n. la Histria*, „SCIV", 24, 1973, p. 495.

[39] Săpături M. Coja, comunicate la Sesiunea „Pontica" — Muzeul de arheologie din Constanţa — în octombrie 1970;, cf. „Dacia", N.S., X 1966, p. 391, nr. 57, D; XI, 1967, p. 364—365, nr. 54, 3; XII, 1968, p. 428—429, nr. 57, 3; XIII, 1969, p. 518—519, nr. 74. 4; XIV, 1970, p. 443—444, nr. 79, Z; cf. Al. Suceveanu, „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 341, nota 11.

[40] Al. Suceveanu, „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 341.

[41] Un astfel de eveniment e atestat de reparaţia surprinsă în elevaţia incintei, cf. *supra* n. 28.

[42] Posibilitate admisă de Gh. Poenaru-Bordea, „Pontica", IV, 1971, p. 322.

https://biblioteca-digitala.ro

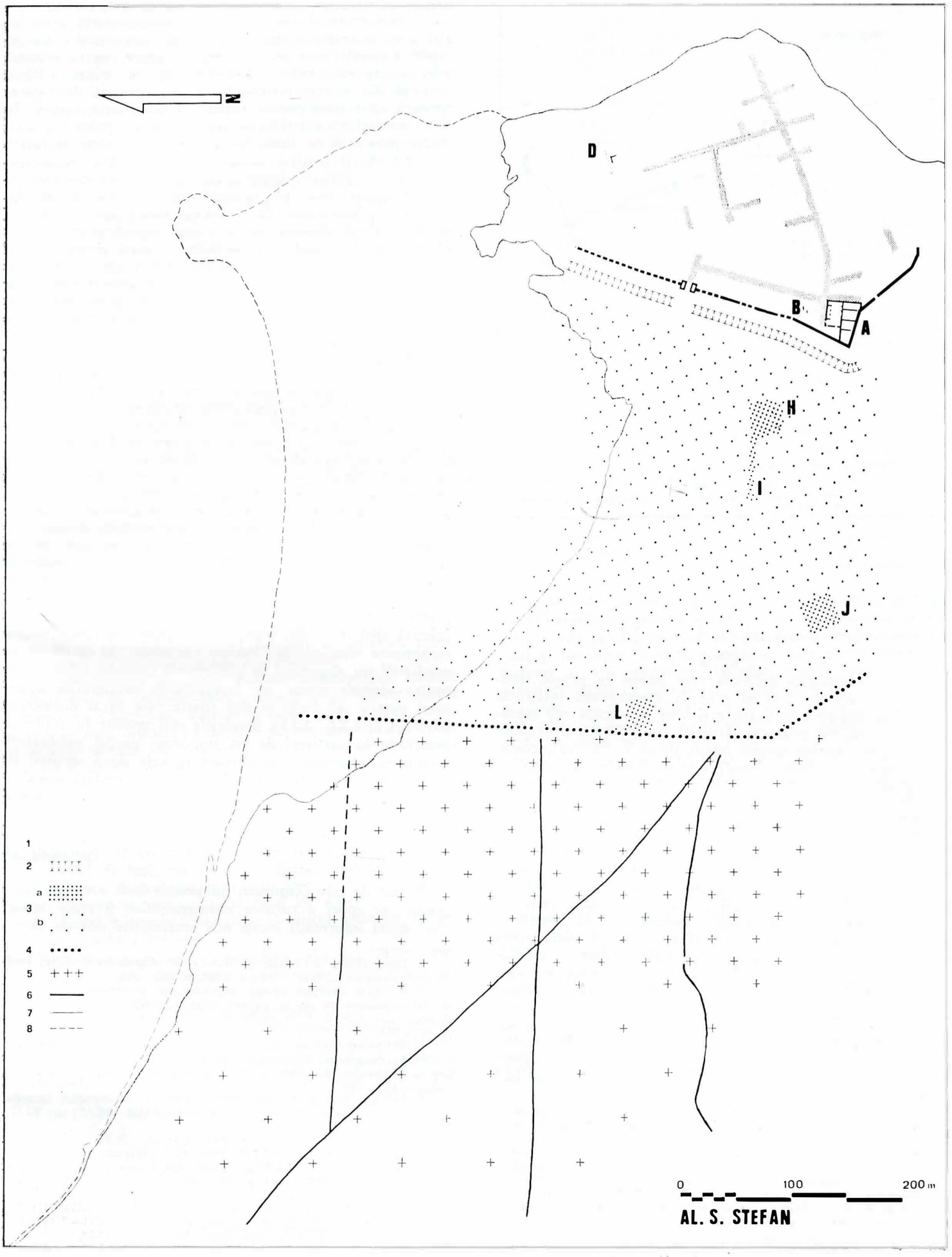

Fig. 3. Histria romano-bizantină — cca 250 — cca 300 e.n. 1 — trasee de străzi; 2 — şanţ defensiv probabil; 3 — locuire *extra muros:* a — zone explorate; b — extensiune probabilă; 4 — limite dintre locuire şi necropolă; 5 — arie afectată necropolei; 6 — drumuri de acces; 7 — limita actuală a uscatului; 8 — limita actuală a terenului inundabil.

https://biblioteca-digitala.ro

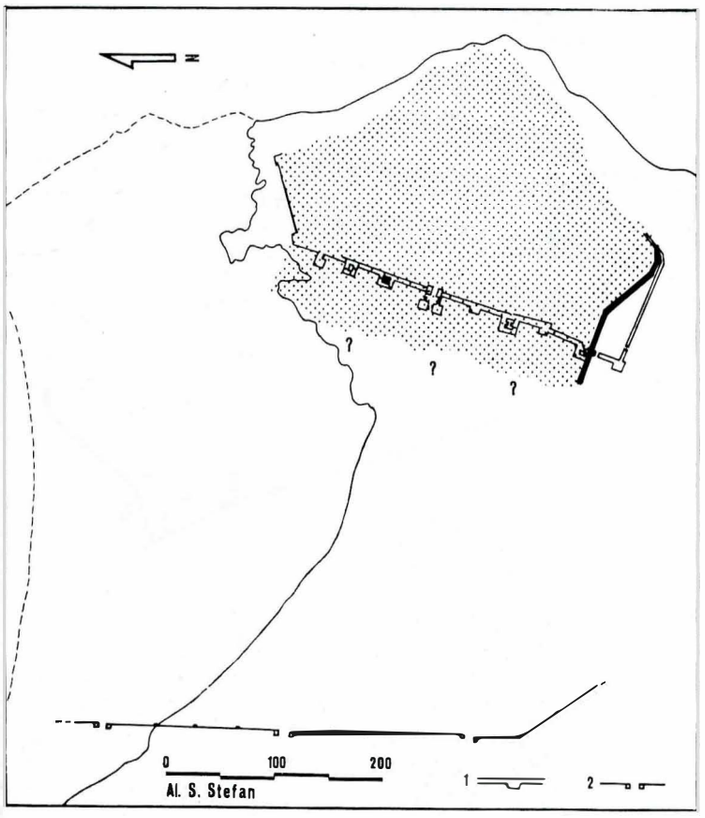

Fig. 4. Extensiunea ariei urbane a Histriei în a doua jumătate a sec. III. e.n. după ipoteza lui Gr. Florescu. 1 — incinta secolelor IV—VII e.n.; 2 — incinta romană timpurie.

pusă în legătură cu o distrugere produsă de atacurile carpo-sarmato-bastarno-gotice cunoscute pentru anii 280—295, înclinîndu-se pentru anul 295 e.n.[43].

* * *

2.0.1. Îndelungata perioadă care începe în pragul secolului al IV-lea şi continuă pînă la abandonarea cetăţii în secolul al VII-lea este şi cea mai bine cunoscută sub aspectul urbanistic-monumental, datorită continuităţii şi preponderenţei explorărilor asupra cetăţii, de la V. Pârvan încoace. Începînd cu cercetarea evocată a centurii defensive, săpături de amploare au scos la lumină suprafeţe importante din interiorul ei şi apoi zone tot mai largi din ariile afectate locuirii din afara zidurilor şi necropolelor şi au făcut ca pentru aceste secole Histria să fie centrul antic din România cu cele mai extinse complexe monumentale degajate. Datorită acestor acumulări, epoca romano-bizantină a Histriei este şi singura care a făcut posibile preocupări mai insistente de urbanism[44]. Încă din anii '50 a fost sesizată existenţa axelor unui caroiaj ortogonal funcţionînd în jumătatea orientală a cetăţii[45] şi au fost fixate jaloanele unei prime periodizări a fazelor edilitare principale[46]. Ulterior, studiile de această natură au vizat fie analiza unor unităţi urbanistice cu funcţii economice[47] sau sociale[48] distincte, fie reconstituiri de sinteză[49] privind urbanistica Histriei într-un moment important al cercetărilor, fie determinarea cronologiei şi caracterului ultimelor orizonturi constructive ale cetăţii[50]. Cercetări mai noi au precizat repere pentru evoluţia ariei extramurane, ridicînd probleme de sincronism cu fazele oraşului din anume perioade[51] sau au urmărit delimitarea topografică a unei parcele urbane şi cronologia zonei[52]. În fine, remarcăm cu satisfacţie apariţia foarte recentă a unui studiu paralel şi cu finalităţi apropiate încercării de faţă[53].

2.0.2. Acest progres remarcabil al degajării monumentelor şi al studiilor aplicate asupra lor justifică demersul pe care îl întreprindem de a schiţa imaginile succesive ale momentelor proeminente din evoluţia topografică a Histriei secolelor tîrzii. Pornind de la acelaşi suport exact al înregistrării aerofotografice şi utilizînd aceeaşi metodă ca şi pentru analiza perioadei anterioare (cf. I.1.0. — 1.1.) se obţin rezultate sugestive care sînt de considerat puncte de plecare pentru cercetări ulterioare şi ale căror limite sînt condiţionate de cantitatea şi valoarea documentaţiei cu care am putut opera.

Deşi pe planul restituit al Histriei structurile epocii romano-bizantine sînt cel mai bogat reprezentate şi conţin suficiente elemente de sprijin pentru o reconstituire a trăsăturilor esenţiale ale organizării spaţiului urban, încercările de a obţine precizări sporite, în special de natură cronologică — datare şi durată — se lovesc de obstacole obiective. În ce priveşte interiorul cetăţii informaţiile sînt inegale atît ca distribuţie pe zone cît şi ca repartizare pe epoci; perioada cea mai bine cunoscută este, desigur, aceea finală, dar şi pentru aceasta caracterul diferit al zonelor şi valoarea observaţiilor nu sînt întotdeauna comparabile şi nu îngăduie o determinare exactă a subfazelor. Pentru săpăturile de amploare mai mare din cartierul de sud-vest — coborîte pe alocuri pînă la nivelul secolului al III-lea[54] — şi cele din cartierul alăturat spre nord[55], pe baza cărora s-a stabilit prima cronologie a fazelor constructive ale Histriei tîrzii, folosită apoi şi în alte zone, au fost publicate foarte puţine documente stratigrafice. Pentru cartierele de vest[56] şi de nord-est[57] nu dispunem de planimetrii complete nici măcar pentru ultimele nivele, iar înregistrările stratigrafice lipsesc total pentru cel dintîi şi sînt foarte rare în al doilea caz (cf. I.2.1.2; 2.2.5; 2.2.7). Sondajele mai recente în adîncime practicate în cartierul de est sînt doar parţial publicate[58]. Preţioasele observaţii consemnate în cele două secţiuni de prospectare din centrul cetăţii[59] rămîn deocamdată singulare şi au încă nevoie, pe de o parte, de verificări în puncte mai numeroase pentru straturile mai profunde şi, pe de alta, de realizarea unor scări cronologice de detaliu, la acelaşi nivel de precizie, cît mai multe şi uniform repartizate pe restul teritoriului cetăţii.

Datele de care dispunem nu permit încă o redistribuire precisă pe epoci a tuturor monumentelor şi chiar atunci cînd există informaţii locale mai amănunţite sînt de obser-

[43] Al. Suceveanu, „Dacia", N.S. XIII, 1969, p. 340; 364; cu mai multă prudenţă H. Nubar, „SCIV", 22, 1971, 2, p. 200; idem, în *Histria III*, p. 71, n. 258, 259, Gr. Florescu, *Histria I*, p. 142—143, presupunea o distrugere *„poate pe la începutul secolului al IV-lea"*; pentru atacul de la 295 în Dobrogea cf. şi Gh. Poenaru-Bordea, „Pontica", IV", 1971, p. 322.

[44] Fără a uita cercetările privind epoca greacă, cf. D. Theodorescu, *Notes histriennes*, *„RA"*, N.S., I, 1970, p. 29—48. cu bibliografia anterioară.

[45] Em. Condurachi, *Histria I*, p. 63: *„Topografia noii cetăţi... este determinată cel puţin în aceste două sectoare* [de vest şi de sud-vest] *de incinta nou construită. De abia în urma ultimelor noastre cercetări s-a dovedit că în centrul, Estul şi Nord-Estul cetăţii, străzile şi monumentele au o altă orientare, Est-Vest şi Nord-Sud, legată de o tradiţie edilitară mai veche a oraşului"*; cf. I. Stoian, *Histria I*, p. 325; Gr. Florescu, *Histria I*, p. 356, cf. „SCIV", V, 1954, 1—2, p. 91.

[46] cf. Emil Condurachi, *Histria I*, p. 96—99; Gr. Florescu, *Histria I*, 99—162; 293—324; 350 sq.; Em. Condurachi, „Dacia", N.S., I. 1957, p. 245—263.

[47] Emil Condurachi, *Deux édifices publics d'Histria byzantine*, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον, vol. IV, Atena, 1967, p. 161—168.

[48] Idem, *Problema unor basilici creştine de la Histria şi Callatis*, „Pontica", IV, 1971, p. 173—188.

[49] Idem, *Histria à l'époque du Bas-Empire d'après les dernières fouilles archéologiques*, „Dacia", N.S., I. 1957, p. 245—263.

[50] A. Petre, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantines dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de n. è.*, „Dacia", N.S. VII, 1963, p. 317—353.

[51] Al. Suceveanu, *art. cit.*, „Dacia', N.S., XIII, 1969, p. 329—365.

[52] Al. Suceveanu, C. Scorpan, *Stratigrafia Histriei romane tîrzii în lumina săpăturilor din 1969 şi 1970 în sectorul central*, „Pontica" IV, 1971, p. 155—169.

[53] Anişoara Sion şi Al. Suceveanu, *Contribuţii stratigrafice la urbanistica Histriei romane (Secolele II—VI e.n.)*, „RMM—MIA", an. XLIII, 1974, nr. 1, p. 5—15.

[54] Gr. Florescu, *Histria I*, p. 293—324; cf. „SCIV", I, 1950, 1, p. 80—81; II, 1951, 1, p. 147—153; IV, 1953; 1—2, p. 92—94.

[55] „SCIV", V, 1954, 1—2, p. 79—87; Gr. Florescu, D. Tudor, I. I. Russu, „SCIV", VI, 1955, 3—4, p. 526—529.

[56] *Histria I*, p. 106—154.

[57] „SCIV", I, 1950, 1, p. 134—138; III, 1952, p. 238—243; IV, 1953, 1—2, p. 95—99; D. M. Pippidi, *Histria I*, p. 231—278; idem, „SCIV", VI, 1955, 3—4, p. 529—530; „MCA", IV, 1957, p. 10—16; V, 1959, p. 283—288; D. M. Pippidi, G. Bordenache, V. Eftimie, „M.C.A.", VI, 1959, p. 265—274; D. M. Pippidi, G. Bordenache, V. Eftimie, „M.C.A.", VII, 1961, p. 229—234; D. M. Pippidi, G. Bordenache, V. Eftimie, „M.C.A.", VIII, 1962, p. 383—389; „M.C.A.", IX, 1970, p. 178—186.

[58] I. Stoian, M. Simpetru, „MCA", IX, 1970, p. 186—190.

[59] Al. Suceveanu, C. Scorpan, „Pontica", IV, 1971, p. 155—169.

https://biblioteca-digitala.ro

vat unele rezerve metodologice obligatorii la judecarea fazelor unui ansamblu urban, pentru care sînt necesare numeroase determinări în toate zonele funcţionale. Încheieri valabile nu pot fi date decît de o sumă statistică a observaţiilor punctuale, aptă să elimine accidentele şi variaţiile locale şi să degajeze fazele de activitate constructivă într-adevăr reprezentative pentru întreg ansamblul urban. Sînt de avut în vedere decalaje notabile, care ţin de funcţia şi de realizarea strict materială a diferitelor unităţi urbanistice: este evident că modestele construcţii din cartierele de sud, de pildă, aveau — chiar în condiţii normale — un ritm de reconstrucţie mult mai rapid decît marile edificii publice, îngrijit clădite şi întreţinute timp îndelungat. Exemplul-limită al termelor de est, care, cu toate refacerile şi modificările înregistrate, traversează aproape întreaga istorie romană şi romană-bizantină a Histriei, e de extins în măsuri diferite şi la alte monumente de interes public. Pe de altă parte — cu excepţia laturii meridionale şi a unor porţiuni, mai limitate şi privind numai nivelele superioare, ale laturii de vest — numeroasele etape detectate în structura incintei, lipsite de respectivele determinări stratigrafice şi incadrabile doar unei cronologii relative de raportat la nişte *termini* fie foarte vagi, fie îndepărtaţi, nu pot fi corelate deocamdată cu fazele interiorului cetăţii. Nici zona din afara zidurilor, pentru care unele certitudini sînt de dată recentă, nu a fost încă acoperită în mod uniform de cercetări suficient de numeroase şi diferitele elemente cunoscute nu pot fi întotdeauna sincronizate cu precizia dorită între ele[60] sau cu evoluţia cetăţii.

În aceste condiţii, analiza pe care ne-o propunem, fără a fi prematură, e obligată să rămînă la aspecte mai generale şi nu poate face apel la delimitări cronologice foarte fine. De asemenea, în elaborarea imaginilor topografice succesive ale ansamblului histrian ne-am oprit la acele perioade în care s-au produs schimbări remarcabile şi în utilizarea zonelor extramurane, schimbări care reflectă, în acelaşi timp expresiv şi sensibil, atît condiţiile istorice specifice regiunii şi epocii cît şi — într-o măsură oarecare — aspectele corespunzătoare ale evoluţiei urbane intramurane.

2.1.1. Perioada de mari eforturi constructive atestate pretutindeni în centrele urbane din Scythia Minor pentru vremea lui Diocletian, Liciniu şi Constantin a fost considerată în mod unanim ca decisivă pentru structurarea coordonatelor urbane ale Histriei romano-bizantine. În aceste decenii e plasată — fără a se putea separa ceea ce aparţine anilor tetrarhiei de realizările perioadei constantiniene — şi definitivarea fortificaţiilor de zid ale cetăţii de pe latura de vest prin consolidarea nucleului anterior în construcţia mai solidă, reprezentată de aşa-numita fază B, care a dat în linii mari forma originară a acestei laturi. Important pentru studiul de faţă, tot în aceste decenii s-a definitivat şi traseul laturii de sud-vest prin extinderea spre sud şi, poate, printr-un proces similar, şi al celei de nord[61], în aşa fel încît acestui moment îi aparţine stabilirea limitelor definitive ale oraşului către vest.

2.1.2. Restul incintei, neinvestigat din nou după 1949, este astăzi practic necunoscut deşi a fost în cea mai mare parte urmărit încă din vremea lui V. Pârvan şi S. Lambrino (cf. I. 0.1 — 0.2). Exceptînd informaţia că laturile dinspre mare, pe alocuri foarte grav distruse[62], erau lipsite de turnuri şi bastioane exterioare[63] şi cele două planuri schematice fără intenţie de valoare grafică sau metrică[64] (v. fig. 6), singurul document de referinţă pentru această perioadă rămîne preţioasa fotografie aeriană a cetăţii romano-bizantine publicată în 1938[65], dar care a fost realizată înaintea verii anului 1935[66] (v. fig. 2).

Studiul paralel al acestui document şi al înregistrărilor aerofotografice recente ne-a îngăduit urmărirea şi fixarea în plan a majorităţii curtinelor din partea mării. Pentru latura de nord-est a fost precizată curtina a^1 a cărei incidenţă pe curtina a este mai mare cu cîteva grade decît unghiul drept şi a cărei desfăşurare rectilinie spre sud-sud-est atinge cca. 80 m (v. fig. 5). Latura următoare a^2, tot liniară, are o uşoară abatere spre est şi legătura cu precedenta nu e directă, extremităţile lor fiind distante la cîţiva metri; această frîngere de traseu a făcut necesare patru tranşee de căutare, vizibile pe fotografiile aeriene, dispuse perpendicular pe linia bănuită. De la a doua tranşee spre sud săpătura a fost reluată pe firul zidului laturii regăsite, a cărei lungime totală nu poate depăşi 50 m. Următoarea porţiune a^3 nu a fost niciodată săpată, dar poziţia ei poate fi restituită cu precizie datorită urmei mai deschise, uşor de distins pe fotografia de acum patru decenii, care e desigur urma şanţului de demantelare din ultimele secole. Latura a^3 descrie o nouă deviere spre est şi se pierde după cca. 45 m în ruptura de la malul lacului. Pe latura de sud-est, parţial degajată din nou de săpăturile mai recente, pot fi distinse datorită şanţurilor care urmăreau faţa exterioară a zidului[67] următoarele segmente: **n** (cca 30 m) care e articulat la cele alăturate prin două laturi scurte de cca 10 m, **m** şi **o**, care rezolvau, respectiv, o schimbare pronunţată de direcţie şi o deplasare de traseu; **p** (cca 55 m) avînd aceeaşi orientare ca şi **n**; **r** (cca 30 m) descriind o flexiune spre est şi **s**, urmărit de-a lungul a cca 30 m de vechile săpături şi prezentînd o revenire la orientarea tronsoanelor **n** şi **p**. Se ajunge în acest fel pînă la punctul unde traseul incintei a fost verificat recent[68] şi rămîn neasigurate doar laturile extremităţii orientale a cartierului rezidenţial, fără a putea şti care era forma cetăţii şi modul de închidere al fortificaţiei în acest loc, dată fiind posibilitatea unei modificări a terenului datorate eroziunii în epoca postantică[69].

2.1.3. Astfel precizată şi considerată în sine, forma generală a cetăţii are un aspect organizat care-i este conferit în primul rînd de structura laturii occidentale — principalul front defensiv al incintei; cu un traseu aproape liniar extins pe cca 320 m, dar mărunt compartimentat de cele 10 turnuri şi bastioane, aceasta constituie într-adevăr elementul director al noii organizări. În plus, poziţia cvasicentrală a porţii principale şi dispunerea relativ simetrică a celor două porţi secundare, a curtinelor de flanc a şi 1 şi, în linii mari, a laturilor de nord-est şi de sud-est dau ansamblului o aparenţă de simetrie şi impresia existenţei unui ax central est-vest, determinant nu numai pentru elementele incintei, dar şi pentru organizarea interioară. Impresia a nereală şi nu funcţionează la rigoare decît pentru componentele laturii de vest, deoarece pentru aproape două treimi din suprafaţa oraşului e atestat un sistem de orientări cu totul diferit. După cum am mai sugerat-o (cf. I.2.2.9), precizarea traseelor exacte ale curtinelor pînă acum mai puţin cunoscute ne-a permis o soluţie a raportului de determinare incintă — structură urbană într-un mod pe care-l credem conform realităţii. Observaţia că laturile de nord-vest, de nord-est şi, în linii mari, întreaga latură de sud-est se integrează orientării tramei stradale de origine romană conservate după cezura gotică face legitimă presupunerea că în acest caz structura oraşului a determinat traseul incintei. Dimpotrivă, curtinele de vest şi sud-vest, care introduc elemente de orientare noi, sînt determinante pentru organizarea cartierelor din proximitatea imediată. În acest mod se delimitează două zone distincte a căror linie de demarcaţie poate fi localizată, aşa cum vom vedea, pe limita spre vest a platformei înalte a oraşului, la cca 40—50 m distanţă de incintă,

[60] *infra* n. 107.

[61] *supra* n. 26.

[62] V. Pârvan, *Raport provizoriu asupra primei campanii de săpături la Histria*, „ACMI", 1914 [1915], p. 119.

[63] S. Lambrino, *Cetatea Histria*, 1931, p. 18.

[64] V. Pârvan, *Histria IV*, „AARMSI", XXXVIII, 1916, plan *contra* p. 704; S. Lambrino, *Fouilles d'Histria*, „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 381, fig. 1.

[65] Marcelle F. Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, Bucureşti, 1938, p. 10, fig. 1.

[66] Nu ni se oferă nici o indicaţie în această privinţă, dar la data efectuării fotografiei aeriene nu fusese încă cercetat spaţiul dintre incinta romano-bizantină şi valul I, a cărui explorare ştim că s-a produs în campania 1935, cf. R. Vulpe, „Analele Dobrogei", XVI, 1935, p. 185.

[67] Pentru justificarea acestei maniere de investigare, cf. V. Pârvan, *Raport 1914* ... „ACMI", 1914 [1915], p. 117 („... *întrebuinţînd consequent metoda strict economică din toate săpăturile noastre de pînă acum, adică de a nu se căra zadarnic nici un vagonet de pămînt ci de a socoti întîi pre cît posibil exact pe deasupra ruinelor acoperite mersul tranşeelor, aşa ca să treacă cît mai aproape de restul antic* ...").

[68] Î. Stoian, M. Sîmpetru, „MCA", IX, 1970, p. 188—189, fig. 7, fig. 9/2—3..

[69] În această privinţă e interesant a se nota sensibila retragere spre vest a limitei uscatului, produsă în epocă recentă, între momentul fotografiei aeriene din anii '30 (fig. 2) şi septembrie 1969 (fig. 1).

https://biblioteca-digitala.ro

iar spre sud-vest pe traseul incintei din secolul III. Independent de aceste considerații, noua incintă crea obligativitatea unor amenajări de valoare locală sau mai largă; astfel apariția celei de-a doua porți practicabile pentru vehicule, la sud de turnul **I**, a trebuit să aducă o readaptare în consecință a rețelei de artere carosabile, după cum cele două porți pentru pietoni deocamdată cunoscute și cele de presupus pentru celelalte laturi, precum și un acces probabil la instalații portuare oricît de modeste au implicat constituirea unor direcții de circulație periferice mai importante. Aceeași valoare a avut-o și amplasarea punctelor legate de utilizarea incintei — intrările în turnurile cu cameră interioară și scările pentru platforma de rondă — din care sînt cunoscute pînă acum trei.

În concluzie, organizarea urbană interioară a Histriei inițiată la începutul secolului al IV-lea nu poate fi considerată rezultatul unei concepții urbanistice creatoare, ci este efectul unei soluții de compromis între necesitățile unei formule defensive noi și conservarea unei scheme de sistematizare mai vechi.

2.2. Indiferent de modul în care pot fi evaluate din punct de vedere urbanistic general, eforturile edilitare care inaugurează secolul al IV-lea sînt decisive pentru structurarea interiorului orașului în noua sa formă și importanța lor depășește epoca în discuție, în măsura în care osatura creată acum rămîne aceea a întregii perioade romano-bizantine. Dacă cea mai mare parte a orașului își păstrează axele de circulație și compartimentare anterioare (v. *supra* 1.2.1.), proprii deceniilor tetrarho-constantiniene sînt în primul rînd soluțiile adoptate în zonele periferice pentru racordarea funcțională a rețelei de străzi vechi cu punctele de interes comandate de fortificații.

2.2.1. Trasată, desigur, încă din momentul refacerii, acum se definitivează desfășurarea arterei pentru pietoni și vehicule în relație cu accesul principal al incintei. Imediat la est de poartă se constituie un spațiu degajat — avînd în forma cunoscută acum aspectul unei piețe restrînse de construcțiile tîrzii — care în fapt rezulta dintr-o alăturare de intersecții. Fără a ști încă în ce fel se făcea legătura cu strada 5 și cele plasate la nord de ea, lucrurile apar mai clar, în urma săpăturilor, în privința străzii **6**, care e intersectată de noua arteră aproape în axul porții. Din acest punct spre vest atît strada veche cît și canalul ei sînt dezafectate[70] și suprafața e ocupată de clădiri care se aliniază la noile axe ale zonei.

2.2.2. Strada **19** își precizează poziția în funcție de menajarea spațiului necesar pentru o serie de construcții între ea și incintă și e probabil că în această fază făcea legătura directă, pe la est de clădirea termelor, cu cartierul de sud.

2.2.3. După observațiile lui Gr. Florescu, strada de lîngă zidul de nord al termelor era încă în funcție la începutul secolului al IV-lea[71] și în acest fel se asigura o intersecție directă între strada **19** și strada **7**.

2.2.4. Zona de sud a orașului, acum amplificată, e dotată cu o arteră majoră determinată de constituirea celei de-a doua porți[72] lîngă turnul I; urmînd traseul incintei abia dezafectate, această stradă făcea posibil accesul direct al vehiculelor în jumătatea sudică a orașului și, foarte probabil, la port.

2.2.5. Strada **4**, din cartierul de nord-est, ultima la care ne putem referi, continuă să funcționeze[73] (cf. *infra*. 2.3.5. b și fig. 7).

2.3. Exceptînd marele edificiu termal, care înregistrează o nouă refacere și modificări de plan în interior și pe latura meridională[74], clădirile care pot fi atribuite cu oarecare siguranță acestei vremi sînt puține.

2.3.1. Cea dintîi este construcția de plan basilical (**6**) de proporții mai mari (16,65×11,80 m), instalată în zona remaniată din spatele porții mari, cu fațada și intrarea spre strada principală, iar limita de sud constituind primul reper al aliniamentului laturii nordice a străzii **19**. Datarea timpurie care i-a fost atribuită e sprijinită și de nivelul de călcare interior, păstrat la o cotă inferioară în raport cu nivelul pavajului mai recent al străzilor învecinate[75]. Descoperirea de către V. Pârvan a unor fragmente de *cancelli* de marmură decorate cu crucea bizantină în dărîmăturile din interiorul basilicii[76] a ridicat problema funcționării ei ca edificiu de cult creștin, posibilitate în genere acceptată măcar pentru o anumită perioadă a existenței sale[77].

2.3.2. Din păcate, pentru cea mai mare parte a cartierului de vest determinările cronologice nu pot fi făcute decît în limite de aproximație foarte largi atîta vreme cît lipsesc observațiile vechilor săpături, care au anulat suprapunerile din acest cartier pînă la adîncimi diferite. Analiza monumentelor lăsate *in situ* a arătat că pe alocuri s-a coborît pînă la clădirile pre-gotice, multe dintre construcții ca și nivelul și forma actualmente vizibilă a străzii **19** fiind atribuite ultimelor faze ale orașului[78].

2.3.3. Doar pentru marele edificiu basilical **18** au fost observate unele indicii care fac posibilă datarea primei sale faze de construcție — din care s-au păstrat două panouri de zidărie în colțul de nord-vest — în perioada care ne interesează acum. Faptul că zidul de vest al basilicii, aparținînd unei reparații mai recente, este el însuși anterior formei finale a curtinei f a incintei, căreia îi servește ca parament interior, conferă de altfel o cronologie înaltă ambelor faze ale edificiului[79].

2.3.4. O ipoteză recentă încearcă să plaseze tot în secolul IV momentul de construcție al basilicii **17** cît și al complexului **19**, învecinat spre sud. Ipoteza[80] se întemeiază pe presupunerea că proiecția ideală a unui nivel datat în prima jumătate a secolului VI, constatat la mică distanță spre est — legăturile stratigrafice directe fiind actualmente tăiate de vechea săpătură — ar fi putut suprapune ruinele basilicii demantelate pînă la o cotă inferioară nivelului menționat. Sub rezerva unor viitoare verificări incontestabile, sîntem înclinați să păstrăm datarea mai tîrzie propusă de Gr. Florescu. Două argumente ni se par importante: a) basilica **17** e așezată imediat sub panta platformei stîncoase[81] care a determinat o înălțime mai mare a cartierelor din centrul și estul orașului față de cea a zonelor de la vest, sud și nord, ceea ce implică posibilitatea organizării acestei pante în terase coborîtoare de la est spre vest și existența unor nivele de călcare, care, deși contemporane, nu sînt dispuse în același plan orizontal, ci la cote diferite; b) constatarea în sondajul profund practicat în nava laterală din dreapta a faptului că locul amplasării basilicii a rămas multă vreme liber de construcții, inclusiv în perioada de după atacul gotic[82], ceea ce explică, pe de o parte, diferența sporită de nivel între clădirile de pe stîncă și aria de la vest, al cărei ritm de înălțare a fost relativ scăzut, datorită pauzelor de activitate constructivă și a absenței depunerilor corespunzătoare iar, pe de altă parte, justifică opțiunea pentru un moment mai tîrziu de construcție a basilicii. În același mod vedem și datarea complexului comercial de la sud (**19**), pe care-l considerăm, de altfel, posterior basilicii.

2.3.5. Informațiile cuprinse în rapoartele pînă acum publicate fac cunoscută existența în cartierul de nord-est a două clădiri datate ambele în secolul al IV-lea. Deși din

[70] cf. C. Preda, „SCIV", VI, 1955, 3—4, p. 538 și fig. 16, p. 539.
[71] *Histria I*, p. 132.
[72] *Ibidem*, p. 293—324.
[73] cf. *supra*, n. 33.
[74] Gr. Florescu, *Histria I*, p. 131, 141—142.
[75] *Ibidem*, p. 110—111.
[76] V. Pârvan, *Raport 1914*, „ACMI", 1914 (1915), p. 120; cf. S. Lambrino, *Memoriu de titluri și lucrări*, București, 1931, p. 5.
[77] V. Pârvan, *loc. cit.*, R. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobroudscha*, București, 1918, p. 162—163; I. Barnea, *Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de la Dobroudja*, „Dacia", XI—XII, 1945—1947, p. 228— și fig. 14, p. 233; idem, *DID*, II, 1968, p. 472; Gr. Florescu, *loc. cit.*, neagă caracterul creștin al clădirii.
[78] Indicații prețioase pentru cota nivelelor îndepărtate sînt furnizate de canalele de scurgere conservate în grosimea incintei. Pentru corelarea lor cu fazele urbanistice cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 94; 78—79; 82; 92, 106.
[79] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 116—122.
[80] Al. Suceveanu, C. Scorpan, „Pontica", IV, 1971, p. 164, n. 15; A. Sion, Al. Suceveanu, „RMM—MIA", XLIII, 1974, 1, p. 11 și n. 27.
[81] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 115.
[82] *Ibidem*, p. 115: *„Sub nivelul actualei basilici au apărut urme evidente de arsură și un strat gros de scoici și nisip marin așezat pentru nivelarea necesară clădirii monumentului. Reiese de asemena că, pentru o bună bucată de vreme, acest loc situat pe contrapanta stîncii pe care se retrăsese orașul în ultima sa fază, a fost multă vreme gol de orice edificiu, în orice caz în perioada care a urmat imediat după dezastrul din 248"*. Aceste constatări privind absența construcțiilor constituie un argument prețios pentru localizarea în această zonă a pieții publice a orașului preroman și roman-timpuriu (cf. I. 2. 3. 4).

https://biblioteca-digitala.ro

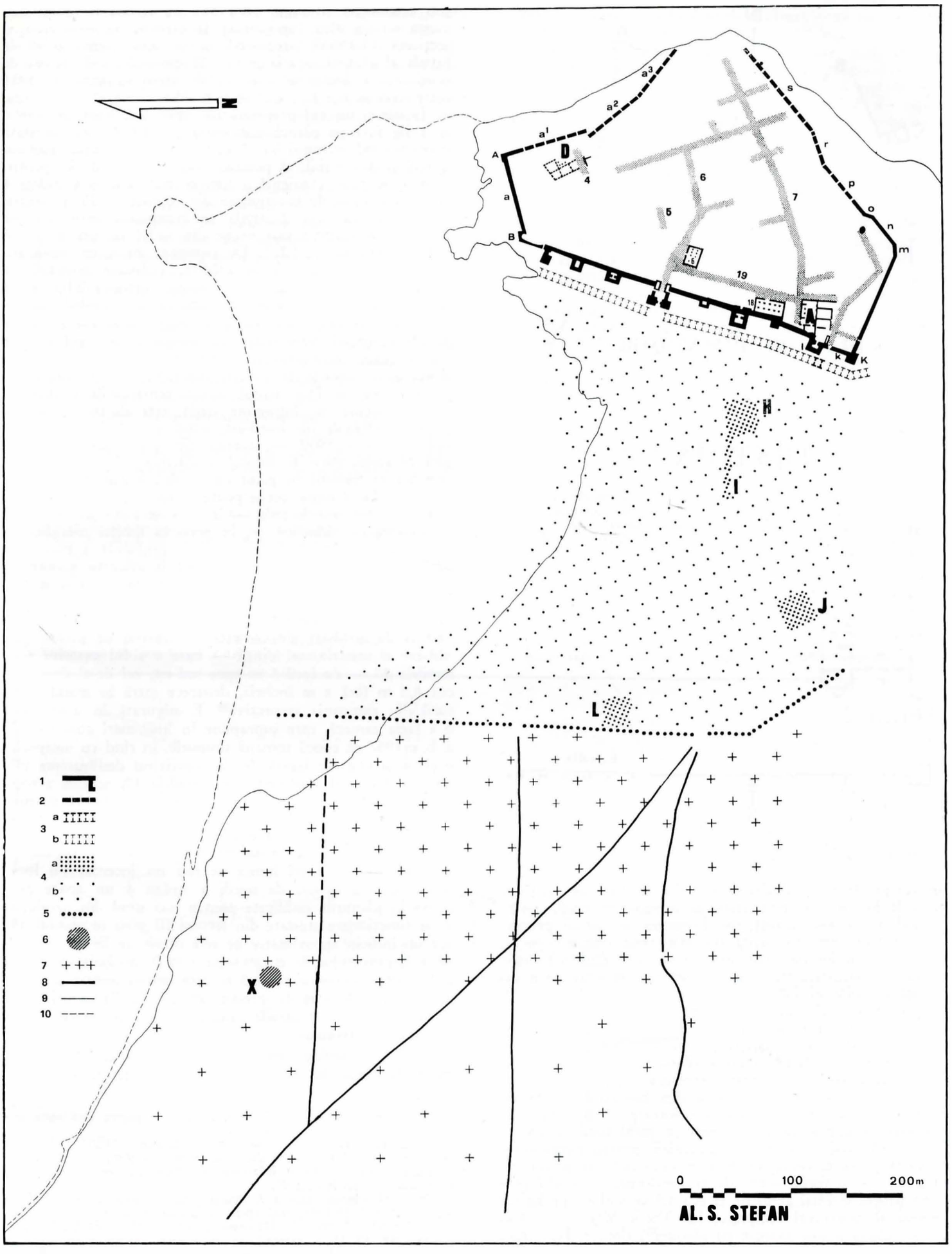

Fig. 5. Histria romano-bizantină — cca 300 — cca 375 e.n. 1, 2, — incinta secolelor IV—VII — dispunere inaugurată la începutul sec. IV e.n.; 2 — traseu localizat prin foto-interpretare, 3 — şanţ defensiv; a — traseu asigurat; b — traseu probabil; 4 — locuire *extra muros:* a — zone explorate; b — extensiune probabilă; 5 — limita între locuirea exterioară şi necropolă; 6 — construcţie cu monede de la Licinius; 7 — arie afectată necropolei; 8 — drumuri de acces; 9 — limita actuală a uscatului; 10 — limita actuală a terenului inundabil.

https://biblioteca-digitala.ro

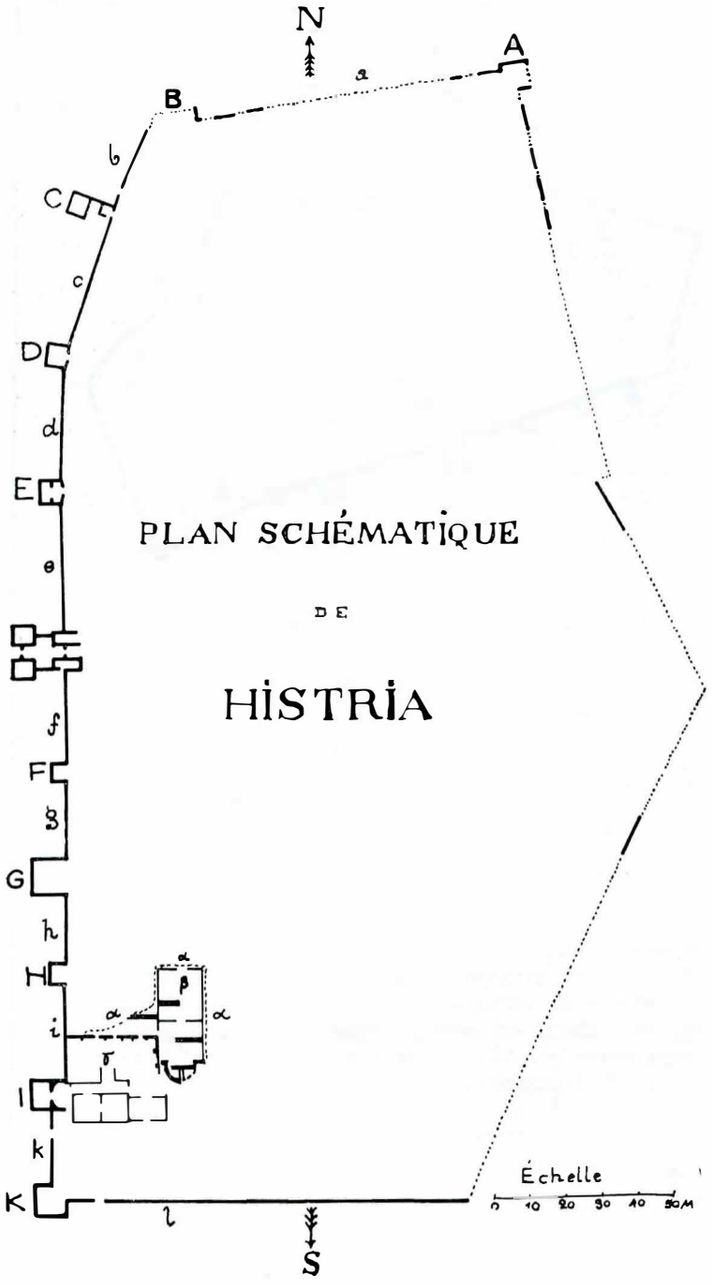

Fig. 6. Plan sumar al săpăturilor din 1926 (S. Lambrino, „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 381).

încercarea de reconstituire a poziției acestora ar reieși că resturile lor au fost constatate pe o zonă restrînsă, presupunînd un contact direct, nu dispunem de detalii privind felul în care coexistau și cu atît mai puțin despre aspectul general și modul de organizare a orizontului urbanistic căruia îi aparțineau, traversat în sectorul respectiv pe o suprafață notabilă (cf. I.2.1.2).

2.3.5.a. E vorba în primul rînd de vestigiile unei mari clădiri a cărei construcție inițială a fost plasată în a doua jumătate a secolului al III-lea și care continuă să existe, cu diferite remanieri, și în cursul secolului următor. Din publicarea preliminară se pot reține execuția îngrijită, în special a fațadei de nord-vest, realizată din blocuri regulate de calcar — în care era amenajată și o intrare —, și dispunerea interioară a unora dintre încăperi în jurul unui coridor[83]. În lipsa planului de ansamblu al clădirii, poziția elementelor amintite poate fi restituită doar în chip indirect și aproximativ: 1 — o fotografie[84], de la nord-vest, a fațadei plasează pragul intrării amintite la cca 1,5 m sud-est de blocul central al arhitravei templului lui Theos Megas, al cărui loc de găsire a fost marcat pe planuri[85], deci în linii mari sub intersecția străzii 9 (B/1954) cu strada 4; 2 — secvența stratigrafică înregistrată la capătul de nord-vest al secțiunii VI-1956[86] precizează că în acest punct zidul de fațadă al clădirii se afla la cca 20 cm sud-est de latura de nord-vest a încăperii trapezoidale tîrzii degajate în 1954 între străzile 9 și 10 (A/1954 și B/1954, v. fig. 7); 3 — zidul de fațadă și un zid perpendicular spre sud, legat de acesta, apar figurate pe planul campaniei din 1957[87], în suprafața corespunzînd secțiunii VI-1956. Observația e importantă nu numai pentru stabilirea poziției clădirii, dar mai ales pentru fixarea pe plan a orientării limitei meridionale a străzii 4 pentru perioada de funcționare din secolele III-IV și pentru constatarea că această stradă se încadrează sistemului de orientări de tradiție mai veche din sudul sectorului și din restul cetății (cf. I. 2.2.7). De asemenea, în urma localizării aproximative a intrării în clădire, e foarte probabil ca zidul al doilea descoperit de-a lungul secțiunii VI-1956 să fie latura de vest a coridorului amintit în raportul citat.

2.3.5.b. A doua construcție atribuită secolului al IV-lea de către autorii cercetărilor din cartierul de nord-est este marea „casă constantiniană", determinată ca atare pe temeiul unor monede descoperite sub pavajul unuia din compartimentele ei. Din planul acestei remarcabile clădiri nu sînt cunoscute în întregime decît trei dintre încăperile aripii occidentale (de nord-est, nord-vest—O/1952 — și de sud-vest — ω /1952 —, aceasta din urmă păstrînd vestigiile nivelului datat în secolul în discuție), și parțial, curtea centrală cu peristil în jurul căreia sînt organizate celelalte elemente. Dacă nimic nu se poate bănui despre latura orientală a acestei faze inițiale — în care se folosește mortarul în construcția zidurilor —, în privința limitei meridionale există unele indicii pentru o soluție probabilă a extinderii edificiului în această parte, care pot fi utilizate înainte de apariția raportului definitiv asupra cercetărilor din sector. Ne referim la planul publicat pentru campania de săpături din 1952, care înregistrează continuarea zidurilor de sud-vest și de nord-est ale camerei ω dincolo de peretele de sud-est al acesteia, cel dintîi — care e zidul exterior spre stradela 10 — cu încă 6 m spre sud-est, cel de-al doilea cu cca 8,5 m fără a se încheia, deoarece intră în malul săpăturii din campania respectivă[88]. E asigurată în acest mod o a treia cameră, care suprapune în linii mari construcțiile a, b, c/1957 de epocă romană timpurie, în rînd cu încăperile o și ω și organic legată de ele; precizînd desfășurarea clădirii pe limita de sud-vest, spre stradela 10, această a treia cameră implică însă o serie de încăperi și pe latura de sud-est. Pe de altă parte, cei minimum 8,5 m cu care avansează camera spre sud-est o aduc pînă la strada 4 și devine astfel sigur că fațada de sud-est a edificiului era dispusă pe această stradă, a cărei limită de sud am încercat s-o localizăm. Latura opusă, de nord, a străzii 4 nu apare precizată în planurile publicate pentru nici unul din nivelurile ei de funcționare atestate din secolul III pînă în secolul VI, dar un indiciu aproximativ ne este oferit de limita de sud-est a fragmentului de construcție z/1957, atribuită secolului al V-lea[89]; lățimea de cca 4,5 m care rezultă pentru strada 4 în încercarea noastră de reconstituire (v. fig. 7) nu e insolită la Histria pentru o stradă despre care ni se spune că era prevăzută cu trotuare.

2.3.5.c. În același cartier, în secolul IV e datat un fragment de canal de scurgere[90] aflat lîngă latura de sud a

[83] D. M. Pippidi, G. Bordenache, V. Eftimie, „MCA", VIII, 1962, p. 387—388.

[84] *Ibidem*, fig. 3, p. 387.

[85] D. M. Pippidi, G. Bordenache, V. Eftimie, „MCA", VI, 1959, p. 265—274, Pl. II, blocul cu nr. 2 de la vest; cf. și „MCA", VIII, 1962, Pl. II, *contra* p. 384.

[86] „MCA", V, 1959,p. 285—288, Pl. IV—b; pentru localizarea secțiunii cf. Pl. II; comentariu la p. 288.

[87] D. M. Pippidi, G. Bordenache, V. Eftimie, „MCA", VI, 1959, pl. II *contra* p. 268, zidurile sînt reprezentate pe plan, fără comentarii în textul raportului. Unele informații se găsesc în raportul campaniei 1956, citat mai sus la nota 86.

[88] D. M. Pippidi, *Histria I*, Planșa XXIX *contra* p. 236. Zidul de lîngă stradela 9 (A/1954) mai apare pe planuri pînă la campaniile din 1955 („MCA", IV, 1957, Pl. III *contra* p. 12) și 1956 („MCA", V, 1959, p. 284—288, Pl. II — extremitatea de sud-est). Pentru extremitatea de sud a camerei ω cf. „SCIV", IV, 1953, 1—2, p. 95 și D.M. Pippidi, *Histria I*, p. 273; pentru datarea edificiului cf. „SCIV", II, 1951, 1, p. 137; III, 1952, p. 242—243; IV, 1953, 1—2, p. 96; VI, 1955, 3—4, p. 529; D. M. Pippidi, *Histria I*, p. 271—272.

[89] D. M. Pippidi, G. Bordenache, V. Eftimie, „MCA", VI, 1959, p. 273—274 și Pl. II, Pentru strada 4, cf. *supra* nota 33.

[90] „MCA", IV, 1957, p. 16; fig. 3, p. 14 și Pl. II.

https://biblioteca-digitala.ro

altarului lui Zeus Polieus. Presupunem de asemenea, fără putința unor precizări de detaliu, că unele din zidurile întîlnite sub nivelul camerelor tîrzii săpate în 1955 și demontate în anii următori, pe baza cărora se constată continuitatea neîntreruptă a construcției urbane în acest sector[91], au trebuit să fie clădite sau să funcționeze în acest secol al IV-lea, și avem în vedere zidurile cu mortar care au o orientare comună cu axele urbane de origine mai veche[92].

2.3.6. În cartierul de sud-vest, datorat în ansamblu amplificării operate la începutul perioadei pe care o analizăm, urmele materiale ale fazei inițiale sînt puțin numeroase[93], în urma intervențiilor în adîncime ale construcțiilor mai recente, în special a celor din ultimele nivele păstrate. Nu putem adera la tentativa de schimbare a scării cronologice stabilite de Gr. Florescu pentru acest cartier pe care o propun A. Sion și Al. Suceveanu[94]. După această nouă opinie se consideră că: 1 — nivelul secolului al VI-lea din acest cartier a trebuit să existe la o cotă mai ridicată, corespunzătoare celei din cartierul învecinat de la nord-est, în care stratul din secolele VI-VII a fost bine individualizat; 2 — monumentele conservate, datate în majoritate în secolul VI, ar fi de atribuit, cele mai multe, fazei de secol IV, pînă acum diminuată în importanță, deși nu e negată existența unor clădiri din secolul VI; 3 — fragmentele de structuri pînă acum datate în secolul IV ar aparține, deci, perioadei premergătoare distrugerii gotice și, în consecință, singurul răstimp în care zona în discuție a rămas *extra muros* se limitează la a doua jumătate a secolului al III-lea.

Neexcluzînd posibilitatea unor utilizări timpurii, pregotice, ale terenului — și amintim în acest sens constatarea unui pavaj cu o rețea de canale subterane la sud de terme, datate în prima jumătate a secolului al III-lea[95] — raționamentul ne pare dificil de apărat pentru că avem convingerea că principiul de raportare obligatorie a cotelor unor monumente contemporane la același plan orizontal nu este, în genere, operant nici chiar pentru ansambluri așezate în teren plat și nici pentru suprafețe restrînse. Pentru Histria post-gotică, a cărei edificare pornește de la o suprafață de presupus foarte inegală prin configurația inițială a substratului geologic și prin acumularea diferită a depunerilor de epocă greacă și romană timpurie, criteriul orizontalității absolute a straturilor e de neconceput și exemplele contrare sînt prea numeroase[96]. Nu vedem nici modul în care poate fi explicată presupusa dispariție a stratului de secol VI, bănuit a se fi aflat la o înălțime mult mai mare decît cea prezentă[97]. Pe de altă parte, așa cum e prezentat în publicații — chiar în absența unei documentații complete — aspectul continuu al ultimului nivel organizat, suprapus pe alocuri de bordeele ultimei faze de ocupare, concordă întru totul cu înfățișarea depunerilor finale din cartierele înalte. În fine, mobilierul și elementele de datare găsite *in situ* în puncte destul de uniform distribuite în cuprinsul cartieru-

[91] „MCA", IV, 1957, p. 11; „MCA", VI, 1959, p. 271; 273: *„Din nefericire, aceste descoperiri făcute sub nivelul încăperilor amintite nu s-au putut lega de planul unor locuințe, rămînînd numai cu valoarea de mărturii ale unei permanențe de viață în acest sector"*.

[92] „MCA", IV, 1957, p. 13 și pl. III.

[93] cf. Gr. Florescu, *Histria I*, p. 302.

[94] *Art. cit.*, „RMM—MIA", XLIII, 1974, 1, p. 8.

[95] *Histria I*, p. 301.

[96] E suficient a aminti declivitatea pronunțată a străzilor 6 și 7.

[97] Suprafața depunerilor din cartierul de sud-vest se afla la o cotă sensibil inferioară restului cetății înainte de începerea săpăturilor din 1949 în această zonă; cf. mărturia explicită în acest sens a lui Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 293; *„Suprafața de la Sud de terme cuprinsă între curtina k și curtina l (pe plan sectorul VII) prezenta unele caractere care ne dau speranța că, fiind cercetată, am putea ajunge la unele rezultate importante din punct de vedere arheologic și istoric pentru cetatea noastră. În primul rînd această suprafață e la un nivel cu mult mai*

Fig. 7. Încercare de restituire a planimetriei cartierului nord-oriental („Sector T"). 1 — clădire din sec. III—IV e.n.; 2 — clădire atribuită sec. V e.n.; 3 — construcții din sec. VI—VII e.n.; 4 — structuri din sec. VI—VII e.n. cu o primă fază atribuită sec. IV e.n.; 5 — poziția templului A.

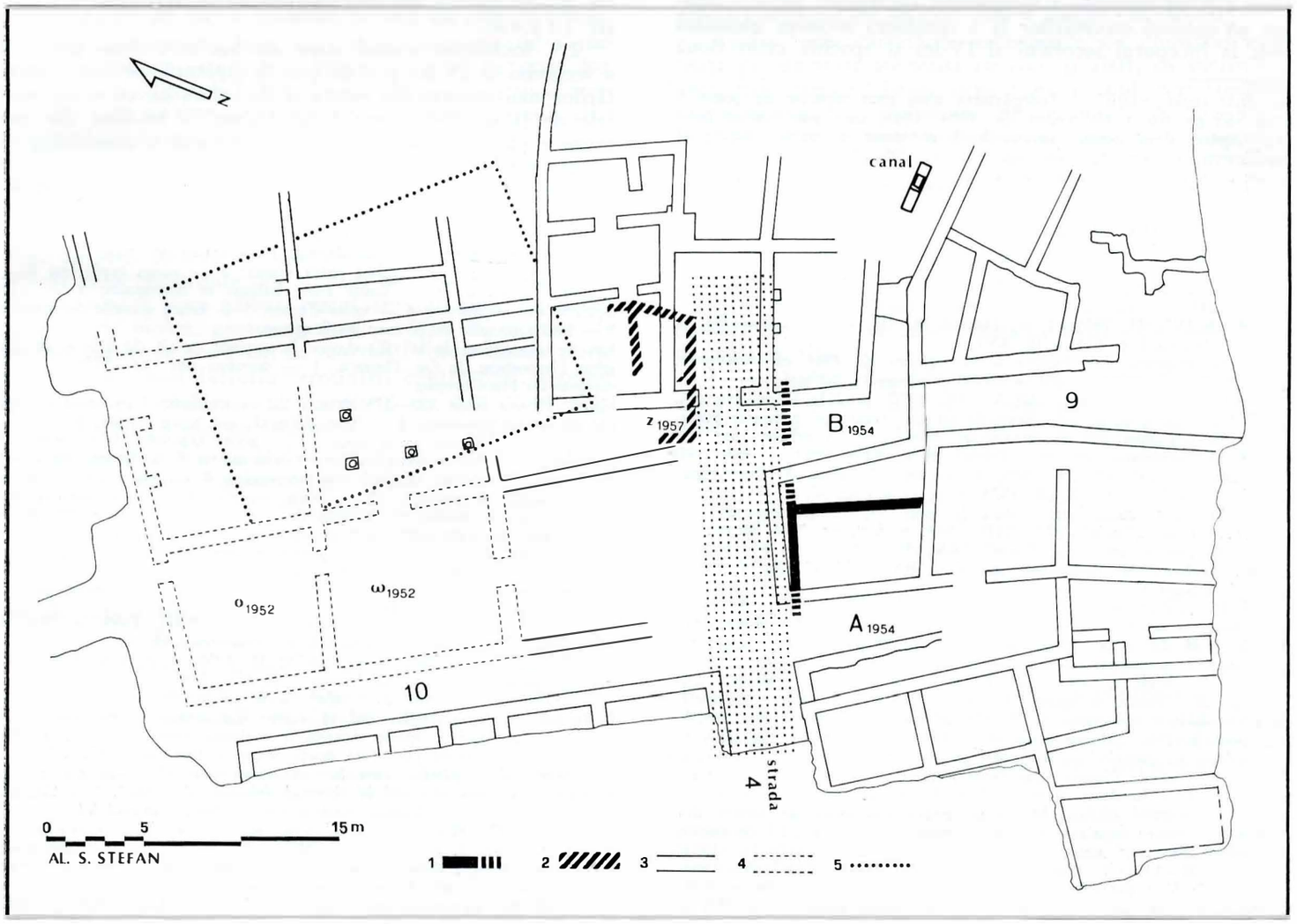

https://biblioteca-digitala.ro

lui[98], fac dificilă contestarea şi rectificarea vechii datări; o fază iniţială mai timpurie poate fi presupusă fără a fi necesară decalarea cu două secole a întregii cronologii a cartierului.

2.4.1. Aria *extra muros* comportă ca prim element topografic existenţa unui şanţ de apărare constatat în faţa turnului I[99]. Separat de incintă de o bermă largă de 5 m, avea în acest punct o deschidere superioară de 7,5 m şi o adîncime de 1,5 m. Au fost distinse două faze de folosire în raport cu două nivele de călcare (diferenţă de înălţime 0,7 m) în faţa incintei; nedispunînd de secţiunile stratigrafice, e greu de precizat proiecţia lor pe incintă, dar e permisă totodată ipoteza ca prima cotă a bermei ar fi, eventual, de pus în relaţie cu faza din a doua jumătate a secolului al III-lea a zidului de apărare. Traseul acestui şanţ e de presupus pentru întregul front de vest şi, poate, şi pentru începuturile laturilor retrase de flanc; în faţa porţii mari era sigur întrerupt de o platformă de acces[100] şi poate va fi fost verificat în sondajul din faţa bastionului F, ale cărui rezultate au fost doar succint amintite[101].

2.4.2. Două şanţuri paralele, avînd 10 m între ele, au fost atestate la o distanţă mai mare de incintă (cca 80 m), adîncite în ruinele edificiului H[102] şi punînd capăt locuirii reluate în această zonă. Amenajarea lor a fost plasată de descoperitor cel mai devreme la începutul secolului al IV-lea, fără a se dispune de elemente concludente pentru precizarea duratei funcţionării şi a momentului dezafectării şi umplerii lor.

2.5.1. Locuirea din afara zidurilor pare să păstreze ca limită tradiţională traseul incintei romane timpurii, ea fiind cert probată pînă în a doua jumătate a secolului în săpăturile de amploare mai mare din punctele J[103] şi L[104], ambele sensibil avansate spre vest.

2.5.2. La concluzii divergente a dat naştere însă interpretarea datelor obţinute în sectorul „basilicii *extra muros*", în primul rînd a cîtorva înmormîntări la care monede de la Diocletian şi Constantin au fost considerate a fi aparţinut defuncţilor şi nu pămîntului de umplutură al gropii[105]. Datarea atît de timpurie a începutului necropolei plane a obligat pe autorul cercetărilor la a considera locuirea încheiată deja la începutul secolului al IV-lea şi apariţia celor două şanţuri posibilă încă din această vreme[106]. Explicaţia acestei anomalii cronologice pentru o zonă mult mai apropiată de oraşul fortificat nu e uşor de formulat în stadiul actual al cercetărilor şi validitatea datării mormintelor amintite a fost pusă la îndoială[107] în favoarea unei evoluţii unitare a întregii arii a locuirii *extra muros*.

2.5.3. Resturi ale unei construcţii de piatră cu mortar, datată prin monede de la Liciniu, au fost constatate pe platoul occidental, la o distanţă apreciabilă de marginea locuirii extramurane (X)[108].

2.6. Ca şi în perioada anterioară, necropolei îi rămîne afectată suprafaţa de multă vreme abandonată a platoului occidental.

2.7. Am lăsat la urmă, ca fiind deocamdată greu de soluţionat, problema unor eventuale fortificaţii suplimentare în această vreme. Dacă valul exterior III a fost în mod unanim considerat ca o construcţie foarte tîrzie, valul I, şi, uneori, chiar cel median au făcut obiectul unor presupuneri contradictorii; Gr. Florescu le-a considerat la un anumit moment o realizare contemporană cu edificarea incintei şi amenajarea, la începutul secolului al IV-lea, a şanţului din faţa ei, cu al cărui pămînt ar fi fost ridicat valul I[109]. Dimpotrivă, observaţiile din secţiunea din faţa porţii mari indică o dată posterioară secolului IV, dat fiind că platforma de acces atribuită acestei vremi e suprapusă ulterior de valul în discuţie[110]. Pînă la verificări stratigrafice concludente preferăm ultima interpretare, care ar prezenta şi avantajul de a elimina un obstacol suplimentar între oraş şi cartierele din afară.

2.8. O incertitudine sporită avem a constata şi în privinţa existenţei sau a formelor de realizare a unei fortificaţii proprii a locuirii extramurane. Deşi principial e de presupus necesitatea unei atari apărări, datele de săpătură sînt încă insuficiente pentru a întrevedea măcar maniera de refolosire în secolul IV a resturilor incintei romane timpurii, reutilizare care ni se pare asigurată pentru o etapă ulterioară. Singurul lucru de reţinut e permanenţa şi în secolul IV a tradiţiei punctelor de acces ale incintei secolelor II—III pentru intrarea drumurilor în aşezarea periferică (cf. I.1.2.4.d).

2.9. Încheierea acestei etape are loc în a doua jumătate a secolului al IV-lea şi e de pus în legătură, pe baza cercetărilor mai recente din cetate şi din afara ei, cu evenimentele de la sfîrşitul domniei lui Valens[111]; locuirea din exterior e părăsită şi înmormîntările încep să se producă pînă în faţa zidurilor.

---

jos decît restul cetăţii" ... Îndepărtarea unui strat superior nu poate fi pusă nici pe seama săpăturilor din 1914—1943, care s-au limitat la o fîşie îngustă de-a lungul curtinei k, între terme şi colţul interior al fortificaţiei, cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 295—296, şi planul *contra* p. 64; cf. şi fotografia aeriană de la fig. 2.

[98] Gr. Florescu, *Histria I*, p. 305 (clădirea I — monede de la Justinian, Justin şi Sofia, Mauriciu), p. 307 (clădirea II — monede de la Constantin cel Mare, Justinian, Mauriciu Tiberiu); p. 308 (clădirea III — monedă de la Justin şi Sofia); p. 319 (bordei cu monedă de la Phocas).

[99] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 95; Em. Condurachi, „Dacia", NS, I, 1957, p. 249.

[100] „SCIV", II, 1951, 1, p. 146, şi Pl. III, cf. V. Canarache, S. Dimitriu, *Histria I*, p. 171, şi Pl. XVI.

[101] D. Popescu, *Les fouilles archéologiques de 1965 en Roumanie*, „Dacia", N.S., X, 1966, p. 391, nr. 57/B (săpături H. Nubar).

[102] H. Nubar, *art. cit.*, „MCA", IX, 1970, p. 201; idem, *art. cit.*, „SCIV" 22, 1971, 2, p. 200. Şanţurile nu sînt fixate pe planurile publicate şi nu dispunem nici de înregistrări stratigrafice în privinţa lor.

[103] Al. Suceveanu, *art. cit.*, „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 331; 332, Idem *art. cit.*, „SCIV", 24, 1973, 3, p. 495; A. Sion, Al. Suceveanu, *art. cit.*, „RMM—MIA", XLIII, 1974, 1, p. 11 şi nota 30.

[104] M. Coja, comunicarea citată la nota 39; cf. D. Popescu, *Les fouilles ... 1968*, „Dacia", N.S. XIII, 1969, p. 518, nr. 74/4 Secteur Z; cf. Al. Suceveanu, *art. cit.*, „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 341, şi nota 11; cf. A. Sion, Al. Suceveanu, *art cit.*, „RMM—MIA", XLIII, 1974, 1, p. 11, şi nota 30.

[105] H. Nubar, *art. cit.*, „SCIV", 22, 1971, 2, p. 207; „*Ar putea fi atribuite ca aparţinînd scheletelor respective monedele din mormintele: M. 10 ... M. 11 ... M. 12 ... M. 14 ... M. 32 ...*", *p. 207:* „*... cele mai timpurii morminte aparţin începutului secolului al IV-lea conform tipurilor de fibule şi monedelor descoperite*"; cf. *idem*, „MCA", IX, 1970, p. 200. Pentru o opinie mai veche a aceluiaşi autor cf. *Aspetti della circolazione monetaria di Histria nell'epoca romana*, „Dacia", N.S., VII, 1963, p. 256; „*Gli scavi del 1961—1963 hanno permesso di stabilire l'abbandono dei quartieri ad ovest del grande muro di cinta dopo la metà del sec. IV, quando l'intera zona viene adibita a necropoli*" ... O datare pînă în a doua jumătate a secolului al IV-lea atît pentru extremitatea orientală a marelui edificiu H cît şi pentru alte urme de locuire din zona săpată pentru degajarea incintei hellenistice a fost propusă de autorii cercetărilor din acest sector. cf. „SCIV", III, 1952, p. 247; IV, 1953, 1—2, p. 106—110; V. Canarache, *Histria I*, 284; „SCIV", V, 1954, 1—2, p. 77; V. Canarache, C. Preda, „SCIV", VI, 1955, 3—4, p. 523; C. Preda, A. Doicescu, *Zidul de apărare din epoca elenistică*, în *Histria II*, 1966, p. 322, 330—331.

[106] *Loc. cit., supra*, nota 102.

[107] Al. Suceveanu, *art. cit.*, „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 342, şi nota 28; cf. şi H. Nubar, *Histria III*, p. 77 şi nota 281.

[108] „SCIV", I, 1950, 1, p. 75—76; II, 1951, 1, p. 128—129; 131; Em. Condurachi, S. Dumitriu, *Histria I*, p. 207—209.

[109] *Histria I*, p. 95: „*... valul ridicat cu pămînt scos din şanţ ... E probabil ca şi al doilea val să dateze din aceeaşi vreme, secolul al IV-lea*". Cf. totuşi o opinie diferită a aceluiaşi autor, *op. cit.*, p. 99: „*... această platformă* [din faţa porţii mari] *a fost mai tîrziu acoperită de primul val de pămînt, care în cursul secolului al VI-lea e.n. a fost adăugat ca un nou obstacol în sistemul defensiv al cetăţii*". Em. Condurachi, *Histria I*, p. 61, datează toate cele trei valuri în secolul VI.

[110] „SCIV", II, 1951, 1, p. 146, şi Pl. IV, V. Canarache, S. Dimitriu, *Histria I*, p. 171, şi pl. XVI: „*O monedă de la Justinian şi resturi de ceramică tîrzie ... au fost găsite în valul I şi II ... aceste valuri au fost construite la jumătatea secolului al VI-lea*".

[111] cf. Al. Suceveanu, *art. cit.*, „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 364; H. Nubar, *Histria III*, p. 76.

Fig. 1: Histria — la cité du Bas-Empire. Vue aérienne de septembre 1969.
Fig. 2: Vue aérienne des années 1931—1935.
Fig. 3: Histria entre 250—300 de n.è. 1 — tracés des rues; 2 — fossé défensif probable; 3 — habitat *extra muros:* a — zones explorées; b — extension probable; 4 — limite entre habitat et nécropoles; 5 — zone destinée aux nécropoles; 6 — voies d'accès; 7 — limite actuelle du terrain; 8 — limite actuelle de la zone marécageuse.
Fig. 4: L'extension de la ville durant la seconde moitié du IIIe s. de n.è. selon l'hypothèse de Gr. Florescu. 1 — enceinte des IVe—VIIe s.; 2 — enceinte du Haut-Empire.
Fig. 5: Histria entre 300—375 de n.è. 1,2 — enceinte; 2 — tracé restitué par photo-interprétation; 3 — fossé défensif: a— tracé certain; b — tracé probable; 4 — habitat *extra muros:* a — zones explorées; b — extension probable; 5 — limite entre habitat et nécropoles; 6 — bâtisse du début du IVe s.; 7 — zone destinée aux nécropoles; 8 — voies d'accès; 9 — limite actuelle du terrain; 10 — limite actuelle de la zone marécageuse.
Fig. 7: Essai de restitution du plan du quartier NE. („Secteur T"). 1 — construction des IIIe—IVe s.; 2 — construction attribué au Ve s.; 3 — structures des VIe—VIIe s.; 4 — structures des VIe—VIIe s. à une première phase attribuée au IVe s.; 5 — emplacement du temple A.

https://biblioteca-digitala.ro

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE LA BISERICA LUI ŞTEFAN CEL MARE DIN RĂZBOIENI *

GH. I. CANTACUZINO

Cunoscuta inscripţie pusă de Ştefan cel Mare bisericii ridicate la Războieni consemnează un moment important în istoria Moldovei: acela cînd — în 1476 — *„s-a ridicat puternicul Mehmet împăratul turcesc cu toate puterile sale răsăritene, . . . Şi au venit să prade şi să ia ţara Moldovei"* . . . În marea bătălie purtată în ziua de 26 iulie, la locul numit Pîrîul Alb, *„au fost înfrînţi creştinii de păgîni. Şi au căzut acolo mulţime mare de ostaşi ai Moldovei . . ." „De aceea a binevoit Io Ştefan voievod cu buna sa voinţă a zidi această biserică . . . pentru amintirea şi întru pomenirea tuturor drept credincioşilor creştini care s-au prăpădit aici. În anul 7004* (1496), *iar al domniei sale anul 40 curgător, în luna noiembrie 18"* [1]. Cuvintele inscripţiei precizează caracterul comemorativ al ctitoriei, menită să eternizeze amintirea ostaşilor căzuţi în lupta purtată în apropiere, cu două decenii mai înainte.

Data construcţiei acestui lăcaş este precis menţionată în pisanie. Diferitele transformări sau adaosuri, care au alterat întrucîtva înfăţişarea iniţială a monumentului, erau uşor sezisabile prin cercetarea zidurilor sale, în cadrul restaurării începute. Cercetările arheologice efectuate în august 1973, în legătură cu această restaurare, au avut de aceea mai ales un caracter de control. Ele au fost concentrate în întregime în interiorul bisericii şi au putut aduce o serie de amănunte inedite privind ridicarea ei.

Săpăturile au constat dintr-o secţiune lată de 1 m, la sud de axul longitudinal al bisericii, străbătînd pronaosul, naosul şi partea de est a altarului, la care s-a adăugat o casetă în partea de sud a naosului, la vest de axul ferestrei.

S-a putut constata, în pronaos şi în partea de sud a naosului, că biserica este prima clădire ridicată pe acest loc, constructorii ei pornind de la partea superioară a unui strat de circa 0,20 m de humus cenuşiu cu nuanţe castanii aflat deasupra pămîntului viu. Nivelul de construcţie este marcat de urme de piatră spartă. În cursul lucrărilor de construcţie, pe măsura ridicării zidurilor, s-a recurs în interior la nivelări succesive pînă la nivelul de călcare marcat de pragurile de piatră ale ancadramentelor intrărilor în pronaos şi naos, aflate cu peste 0,70 m mai sus în raport cu cel exterior. Nivelările erau constituite din straturi de pămînt castaniu de diferite nuanţe (spre gălbui, roşcat sau cenuşiu), pigmentat cu urme de moloz, groase de 0,20 — 0,30 m, separate de straturi subţiri de cca 2 cm de mortar. Primele dintre aceste nivelări s-au făcut înaintea terminării construcţiei. Gropile unor pari de schelă, avînd diametrul de 0,20—0,40 mm, gropi umplute cu pămînt amestecat cu moloz şi piatră spartă şi situate la intervale de 3,10—3,50 m între ele şi la 1,80—1,90 m de zidurile bisericii, sînt vizibile în dreptul axului longitudinal al edificiului, străbătînd straturile inferioare de nivelare şi fiind acoperite doar de ultimele straturi de nivelare[2] groase de 0,20—0,30 m.

În naos şi altar s-au putut observa anumite particularităţi ale ridicării acestei biserici. În lungul suprafeţei rezervate altarului şi naosului fusese săpată anterior o groapă lungă de circa 10,50 m lată de circa 3,50 m şi adîncă de 1—1,20 m. Limita vestică a acestei gropi nu depăşeşte limita vestică a naosului[3]. Pe fundul acestei gropi au fost depuse fără vreo ordine, în diferite direcţii, oseminte reînhumate, într-un strat a cărui grosime ajunge la 0,35—0,40 m; deasupra osemintelor a fost aşternut un strat de pămînt gălbui castaniu, strat în care au fost găsite şi cîteva oase, astupînd groapa pînă la nivelul înconjurător. Deasupra stratului menţionat se află un strat subţire, aproape continuu, de arsură. El este străbătut de un par, gros de circa 0,20—0,30 m, înfipt foarte adînc; apropierea acestuia de fundaţia zidului de vest al naosului (marginea la 0,30—0,35 m) şi poziţia stratigrafică anterioară construcţiei şi primului strat de nivelare, arată că nu este vorba de resturile unui stîlp de schelă ci, probabil, de o amenajare legată de lucrări premergătoare construcţiei.

În partea de est a naosului, de la o distanţă de circa 2 m de tîmplă, s-au putut observa resturile unei alte gropi ce porneşte de deasupra urmelor de arsură de peste pămîntul ce acoperă stratul gros de oseminte reînhumate; această groapă, adîncă de numai 0,50 m avea pe fund, deasupra unor resturi de scîndură, alte oase reînhumate, aşezate de asemenea fără vreo ordine. Există aşadar în această zonă două straturi distincte de oseminte reînhumate.

Zidurile lăcaşului sînt ulterioare acestor straturi. Între rosturile pietrelor din fundaţie se află şi cîteva fragmente de oase. Că biserica este ulterioară atît faţă de groapa mare cu oseminte, cît şi faţă de stratul osemintelor de deasupra este evident şi stratigrafic. Şi în naos ca şi în pronaos, deasupra nivelului de construcţie, se află straturi de pămînt de nivelare separate de straturi foarte subţiri de mortar.

Aşadar, prin cercetările arheologice s-a constatat existenţa pe suprafaţa acoperită de naos şi altar, cu excepţia a două fîşii laterale late de circa 1 m, a unui strat compact conţinînd oseminte reînhumate, depuse înainte de construcţia bisericii. Între acoperirea gropii cu oseminte şi începerea lucrărilor de construcţie s-a scurs un anumit interval de timp, nu neapărat prea îndelungat, în cursul căruia s-a produs stratul subţire de arsură amintit. Ridicarea lăcaşului a fost precedată îndeaproape de depunerea osemintelor în groapa de dimensiuni mai mici şi mai puţin adîncă, deasupra unor scînduri.

Biserica din Războieni apare astfel ca un adevărat monument memorial al celor căzuţi în bătălia din iulie 1476, de la Valea Albă.

În cronica lui Grigore Ureche se consemnează: *„Mai apoi, după ieşirea neprietenilor şi a vrăjmaşilor din ţară, dacă au strînsu Ştefan vodă trupurile morţilor, movilă de cei morţi au făcutu şi pre urmă s-au ziditu deasupra oasilor o biserică, unde trăieşte şi astăzi întru pomenirea sufletelor"*[4]. Relatarea cronicarului, care reprezintă fie reluarea conţinutului unei cronici dispărute, fie consemnarea unei tradiţii încă vii, se dovedeşte a fi fundamentată pe o situaţie reală. Observaţiile prilejuite de cercetările arheologice aduc mai multe amănunte în această privinţă, lăsînd totuşi şi unele locuri supoziţiilor.

Pasajul din cronică privitor la construcţia bisericii, chiar dacă urmează imediat după relatarea bătăliei din 26 iulie 1476, înaintea povestirii desfăşurării în continuare a campaniei, se referă însă la evenimente petrecute mai tîrziu. Din el nu trebuie dedus că ar fi fost vorba de înălţarea lăcaşului chiar pe locul luptei, deasupra mormintelor celor

* Articolul reproduce textul comunicării: „Biserica lui Ştefan cel Mare din Războieni — monument comemorativ", susţinută la Sesiunea anuală de comunicări a DPCN, mai 1974.

[1] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 143.

[2] Deasupra acestor ultime straturi se afla înaintea lucrărilor de restaurare o podea de lemn. Nu se cunoaşte aspectul pardoselii iniţiale; ţinînd seama de poziţia pragului intrării în naos, vechiul nivel nu putea fi mult diferit de cel actual.

[3] După cum am mai arătat, stratul de oseminte reînhumate lipseşte în pronaos. În extremitatea vestică a acestui compartiment, în partea de sud a secţiunii, a apărut marginea gropii unui mormînt tîrziu, în care fuseseră antrenate fragmente ceramice smălţuite caracteristice sec. XVIII—XIX.

[4] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, ediţia II, Bucureşti, 1958, p. 104.

https://biblioteca-digitala.ro

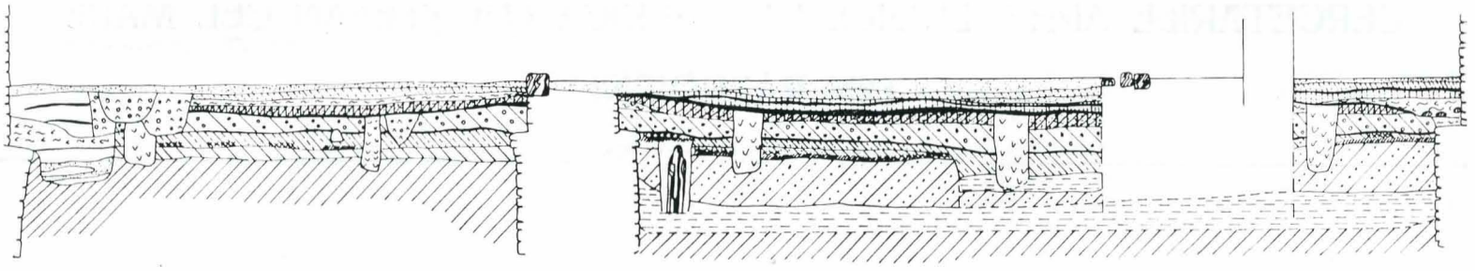

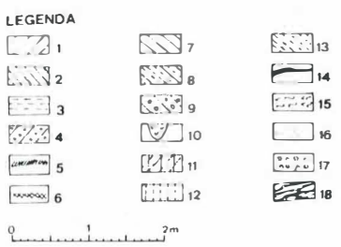

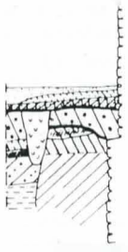

Fig. 1 Planul bisericii din Războieni cu traseul secțiunilor arheologice.

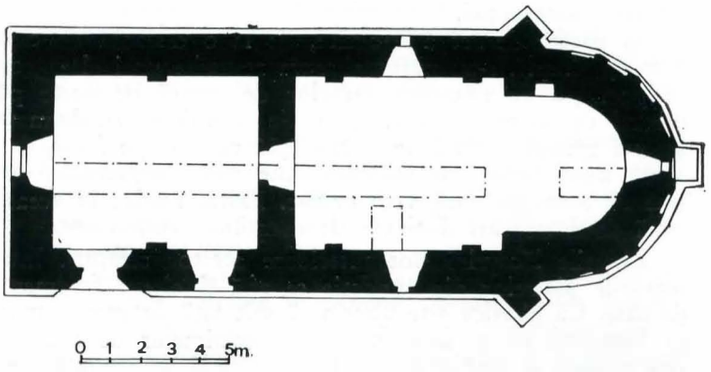

Fig. 2. Secțiunea longitudinală din naos, vedere dinspre vest.
1 — pămînt galben viu; 2 — pămînt castaniu-cenușiu; 3 — strat cu oseminte reînhumate; 4 — pămînt gălbui-castaniu; 5 — arsură; 6 — cărbune; 7 — pămînt cenușiu-gălbui; 8 — pămînt castaniu-gălbui pigmentat cu cărbune și urme de cărămidă; la baza stratului, resturi de piatră spartă; 9 — pămînt castaniu-roșcat puțin pigmentat cu urme de moloz; 10 — groapă par schelă; 11 — pămînt cenușiu-castaniu compact, ușor pigmentat cu urme de moloz; 12 — pămînt cenușiu deschis compact; 13 — pămînt cenușiu granulos cu urme de moloz; 14 — mortar; 15 — moloz, cărămidă spartă; 16 — nisip, umplutură sub podea scînduri; 17 umplutură din gropi tîrzii; 18 — lemn.

căzuți, ci de o acțiune de reînhumare, urmată de edificarea lăcașului. Cercetările arheologice au arătat că aceasta este interpretarea care trebuie dată textului cronicarului. Osemintele dezgropate după o perioadă destul de îndelungată (fapt evident și din starea lor de conservare) au fost adunate și reînhumate într-o groapă de mari dimensiuni, săpată pe locul unde urma să fie ridicată biserica. Oasele au fost așezate în general fără vreo ordine. De remarcat, în porțiunea cercetată, lipsa craniilor; probabil că ele au fost depuse într-o zonă neatinsă de săpături (eventual în dreptul mesei altarului sau la vest de aceasta).

Cunoscînd data ridicării bisericii — 1496, la 20 de ani după lupta pe care o comemora — trebuie să ne întrebăm cînd a fost efectuată reînhumarea osemintelor. Am arătat că ele au fost acoperite cu pămînt lipsit de orice urmă de activitate omenească, așadar înaintea începerii lucrărilor de construcție; stratul de arsură aflat deasupra stratului de umplutură a gropii indică scurgerea unei oarecari perioade de timp (nu neapărat prea îndelungată) de la reînhumare pînă la edificarea lăcașului. Se poate presupune că reînhumarea a precedat cu puțin începutul lucrărilor de construcție, stratul de arsură putîndu-se datora unor activități premergătoare acestora. Un alt semn de întrebare poate fi pus de stratul superior de oseminte, avînd dedesubt scînduri. Dacă nu trebuie exclusă eventualitatea, mai simplă, că ar fi vorba de oseminte exhumate mai tîrziu, poziția lor centrală și condițiile în care sînt așezate îndreptățesc ipoteza că ele ar putea reprezenta rămășițele unor personaje mai însemnate sau cu un rol mai important în bătălie.

Prin caracteristicile care au fost prezentate, biserica din Războieni ocupă un loc aparte nu numai între numeroasele ctitorii ale lui Ștefan cel Mare, dar și în general între edificiile de cult din țările române. Nici pînă la ridicarea ei nici după aceasta, nu există un exemplu similar de lăcaș ridicat *„pentru amintirea și întru pomenirea"* eroilor căzuți într-o bătălie, care să adăpostească osemintele acestora. Unele exemple, dintr-o perioadă mai tîrzie, de cruci puse pe locul unde au fost îngropați cei uciși într-o luptă — crucea lui Leon vodă de lîngă biserica Slobozia din București (1631) și crucea ostașilor lui Matei Basarab de la Fundeni (1632)[5] sau crucea lui Ferenț de la marginea Iașilor (1717)[6] — reprezintă numai cruci comemorative așezate deasupra unor morminte comune, situație diferită de cea a bisericii care ne preocupă.

Locul în care au fost depuse, la Războieni, osemintele reînhumate — în altar și în partea mediană a naosului — reprezintă în orice caz un loc de excepție pentru înmormîntări, în care doar în anumite cazuri se puteau depune osemintele unor figuri eclesiastice mai venerate. Putem considera că ideea care a condus la ridicarea bisericii din Războieni deasupra osemintelor depuse în altar și naos, reprezintă o continuare a obiceiului existent încă din perioada paleocreștină a edificării altarului unor lăcașuri de cult deasupra criptei care adăpostea mormintele unor martiri; probabil în concepția lui Ștefan cel Mare cei care își dăduseră viața luptînd împotriva „păgînilor" erau asemuiți martirilor din perioada de început a creștinismului.

Caracterul de unicitate al ctitoriei lui Ștefan cel Mare, de la Războieni a fost scos în evidență de cercetările arheologice; cunoașterea lui reliefează mai bine unele momente ale domniei marelui voievod. Faptul că tocmai bătălia de la Valea Albă a prilejuit ridicarea unui astfel de monument comemorativ arată însemnătatea pe care a avut-o o luptă care, deși reprezentase un insucces, contribuise la obținerea izbînzii finale în războiul care putea fi considerat drept cel mai greu din istoria Moldovei, încheiat cu retragerea armatelor invadatoare conduse de cuceritorul Constantinopolului. Bătălia de la 26 iulie 1476 rămîne memorabilă datorită gravității pierderilor de vieți, *„mulțime mare de ostași ai Moldovei"*. Dacă în privința numărului exact al participanților la luptă și al celor căzuți, informațiile nu concordă întru totul, cantitatea impresionantă a osemintelor reînhumate în biserică reprezintă o dovadă a numărului mare al celor pieriți. Între aceștia se aflau mulți din *„boierii cei mari"* și *„vitejii cei buni"*[7], dintre cei mai apropiați de domn.

Ctitorind biserica din Războieni, Ștefan cel Mare a adus un suprem omagiu memoriei celor care se jertfiseră pentru apărarea pămîntului natal.

---

[5] N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961, p. 334.

[6] V. Drăghiceanu, *Cetățuia din Iași. Studiu arheologic*, în „BCMI", an VI, f. 24, 1913, p. 154—157, fig. 8—12.

[7] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 104.

https://biblioteca-digitala.ro

RESTAURAREA BISERICII DIN RĂZBOIENI, JUD. NEAMŢ*

Arh. ŞTEFAN BALŞ

Acum cinci sute de ani, în 1476, avea loc la Valea Albă sîngeroasa luptă dintre moldoveni şi oştile sultanului Mahomed al II-lea, în care **„au căzut mulţime mare de ostaşi şi moldoveni"**. Douăzeci de ani mai tîrziu, Ştefan cel Mare înalţa în amintirea lor, la Războieni lîngă locul bătăliei, o biserică mausoleu înzestrată cu o frumoasă pisanie ce constituie un model de relatare obiectivă a faptelor petrecute[1].

De atunci şi pînă în zilele noastre, clădirea a suferit numeroase transformări care i-au modificat înfăţişarea iniţială, iar în ultimii ani, în urma desfiinţării mănăstirii ce mai funcţiona acolo, ajunsese într-o stare de accentuată degradare încît a fost necesară punerea ei în restaurare.

La data începerii lucrărilor, în 1973, ea se prezenta în obişnuita situaţie a majorităţii vechilor noastre monumente trecute prin acţiunea de uniformizare, petrecută în veacul al XIX-lea, cu faţadele, indiferent de valoarea decorativă a paramentelor fie chiar aparente sau pictate, acoperite cu straturi suprapuse de tencuieli şi zugrăveli.

Dar modificarea vechii arhitecturi nu s-a oprit la ascunderea sub tencuială a paramentului. Alipirea unui urît pridvor de zid în faţa intrării, mutilarea sau înlăturarea unor ancadramente de piatră pentru lărgirea golurilor la ferestre, înălţarea a două mari turle de lemn cu pereţi de scînduri şi cupole învelite cu tablă, executarea unor zugrăveli interioare lipsite de valoare la pereţi şi bolţi, au completat acest proces de treptată decădere, încheiat cu inscripţia pe placă de marmură aflată în pronaos purtînd data anului 1913[2].

Din istoria arhitecturii monumentelor lui Ştefan cel Mare se ştie că biserica din Războieni face parte, împreună cu cele din Borzeşti şi Piatra, dintr-un grup restrîns, avînd caracteristici constructive proprii, bine definite. De aceea, considerînd identitatea lor ca structură, s-a presupus ca fiind probabilă păstrarea sub tencuială a unui sistem decorativ aparent cu ceramică smălţuită, similar cu cel existent la celelalte două[3]. Pe de altă parte, o stampă înfăţişînd biserica în 1855 cu învelitoare de şiţă ne arată, exceptînd streaşina înfundată vădit tardivă, acelaşi acoperiş simplu şi fără turle aflat la Piatra şi Borzeşti.

Cercetarea

Îndrumate de acest material documentar, cercetările pe monument şi-au adus apoi aportul în strîngerea elementelor necesare restaurării.

— Demontarea acoperişului şi a turlelor de lemn adăugate în veacul al XIX-lea, deşi nu a adus indicaţii noi faţă de stampa amintită, a stabilit totuşi în mod cert că nu a existat o cornişă, muchiile zidăriei în partea superioară fiind terminate cu cîte o grindă de lemn cu secţiunea de 22×16 cm.

— Dărîmarea pridvorului a scos în evidenţă stricăciunile aduse soclului în momentul alipirii, cînd au fost distruse prin cioplire ambele capete ale copertinei profilate întoarse pe verticală în zona de încadrare a portalului.

— Prin demontarea tîmplăriei ferestrelor s-au putut preciza secţiunea şi dimensiunile colonetelor mediane de piatră dispărute, amplasarea fostelor bare metalice orizontale de ancorare, modul de aşezare a geamurilor montate direct pe faltul de piatră, precum şi forma celor două ancadramente lipsă la ferestrele mici de la sud şi est, care s-au dovedit a fi identice cu cel de-al treilea ancadrament păstrat intact pe faţada nord.

Concomitent au fost efectuate şi săpături arheologice pe toată suprafaţa interioară, care au confirmat în totul datele istorice cunoscute, descoperind un impresionant strat de oseminte de 40 cm grosime, aşternut sub pardoseala naosului[4].

Dar rezultatele interesante obţinute în cursul cercetărilor pe monument au depăşit cele mai optimiste aşteptări, arătînd în urma îndepărtării straturilor suprapuse de zugrăveli şi tencuieli ce acopereau pereţii şi bolţile edificiului, un parament alcătuit din zidărie de piatră brută în partea inferioară şi zidărie de cărămidă cu decoraţie ceramică în partea superioară, la fel ca la Piatra şi Borzeşti.

Astfel, după răzuirea spoielilor moderne urmată de o migăloasă decapare a unui prim strat de tencuială de aproape 2 cm grosime (conţinînd păr de vită), datînd probabil din veacul al XIX-lea a apărut la vedere întreaga decoraţie ceramică de discuri şi cărămizi smălţuite care, deşi ciobită sau spartă în bună parte, a înviorat dintr-odată cîmpul faţadelor prin accentele sale viu colorate. Tencuiala foarte rezistentă de culoare gălbuie din jurul elementelor ceramice de 6 mm, cu multiplele sale urme de ciocănituri făcute pentru aderarea stratului suprapus, a fost socotită un timp, ca fiind cea originară. Dar continuarea cercetărilor a dovedit că şi această tencuială acoperea la rîndul ei adevăratul strat iniţial alcătuit dintr-o pojghiţă subţire de mortar de var colorat, de 4 mm grosime, mai degrabă zugrăveală decît tencuială, reprezentînd o imitaţie a zidăriei, aplicată „la piele" peste faţa cărămizii şi cu rosturile conturate prin sgrafitare, spoite în alb.

Tratarea decoraţiei faţadelor ne pune în prezenţa procedeului folosit în general la majoritatea bisericilor lui Ştefan cel Mare: o zonă superioară din zidărie de cărămidă prevăzută cu ocniţe mari şi mici suprapuse, împodobite cu discuri şi cărămizi smălţuite, urmată în partea inferioară pînă la soclu inclusiv, cu o zonă de piatră brută aparentă.

Ceea ce constituie însă particularitatea interesantă este păstrarea în faţade a unor fragmente decorative, destul de numeroase pentru a putea reda imaginea completă a vechiului sistem de finisare, o zugrăveală în imitaţie de cărămidă. Acoperind complet zona de zidărie de cărămidă şi conturînd elementele ceramice, această zugrăveală era oprită la marginea zidăriei de piatră printr-o friză pictată, în panouri rombice despărţite cu cărămizi aşezate oblic.

Examinarea atentă a paramentului, în special de la friză în jos, la joncţiunea cu picioarele firidelor altarului, a arătat că, la fel ca şi la Piatra, nu a existat o tencuială iniţială, zidăria avînd doar o rostuială ştearsă lăsînd piatra aparentă. Numai în jurul pisaniei, încadrată cu pătrate zugrăvite roşu şi albastru, precum şi la picioarele de cărămidă ale firidelor altarului, decoraţia zugrăvită mai apărea şi în cîmpul paramentului de piatră.

În interior, respectînd acelaşi procedeu de îndepărtare a straturilor suprapuse, a reieşit un sistem decorativ bine alcătuit bazat pe folosirea cărămizii zugrăvite. Începînd de sus în jos, calotele bolţilor, acoperite cu un strat subţire de tencuială albă, au la bază cîte un inel de cărămizi zugrăvite în roşu, iar pandantivii şi arcele sînt şi ele decorate cu aceeaşi imitaţie de zidărie de cărămidă. Sub nivelul bolţilor, pereţii sînt mărginiţi de un brîu continuu din pătrate mari de tencuială zugrăvită alternant în albastru şi roşu, desprinse pe fondul alb al tencuielii ce acoperă cu un strat subţire de circa 8 mm grosime întreaga zidărie de piatră.

Golurile ferestrelor şi uşilor sînt şi ele conturate şi decorate cu o zugrăveală în imitaţie de cărămidă extinsă pe toată suprafaţa pragurilor şi spaleţilor din grosimea zidăriei.

Un ancadrament dublu, de pătrate mai mici, zugrăvite alternant albastru şi roşu, în jurul uşii din peretele despărţind naosul de pronaos, completează această interesantă decoraţie interioară.

---

* Monumentul a intrat în restaurare la propunerea prof. Vasile Drăguţ, director al D.P.C.N.

[1] Bogdana Irimia, *Biserica din Războieni*, studiu preliminar, arhiva D.P.C.N.; Gh. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, „BCMI", XVIII, fasc. 43—46, 1925, p. 75—76; Ion C. Miclescu Prăjescu, *Obîrşia unei familii din Moldova*, „Revista istorică română", X, 1940, extras.

[2] Inscripţia gravată pe o placă de marmură de 65/112 cm demontată şi depozitată în actualul muzeu, avea următorul conţinut: *„In anul 1913... s-a restaurat şi zugrăvit această biserică de către Epitropii generali ai Casei Spitalelor Sf. Spiridon, Dr. Emanoil Riegler, N. I. Pogonat, Cristea T. Christea iar starеţă a schitului fiind P.C.S. Suzana Ştefănescu"*.

[3] O primă indicaţie în acest sens fusese dată de un sondaj parţial în 1954, cînd a fost scos la iveală un disc smălţuit de culoare verde.

[4] Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice la biserica lui Ştefan cel Mare din Războieni*, „Revista muzeelor şi monumentelor. Monumente istorice şi de artă", XLIV, nr. 2/1975, p.

https://biblioteca-digitala.ro

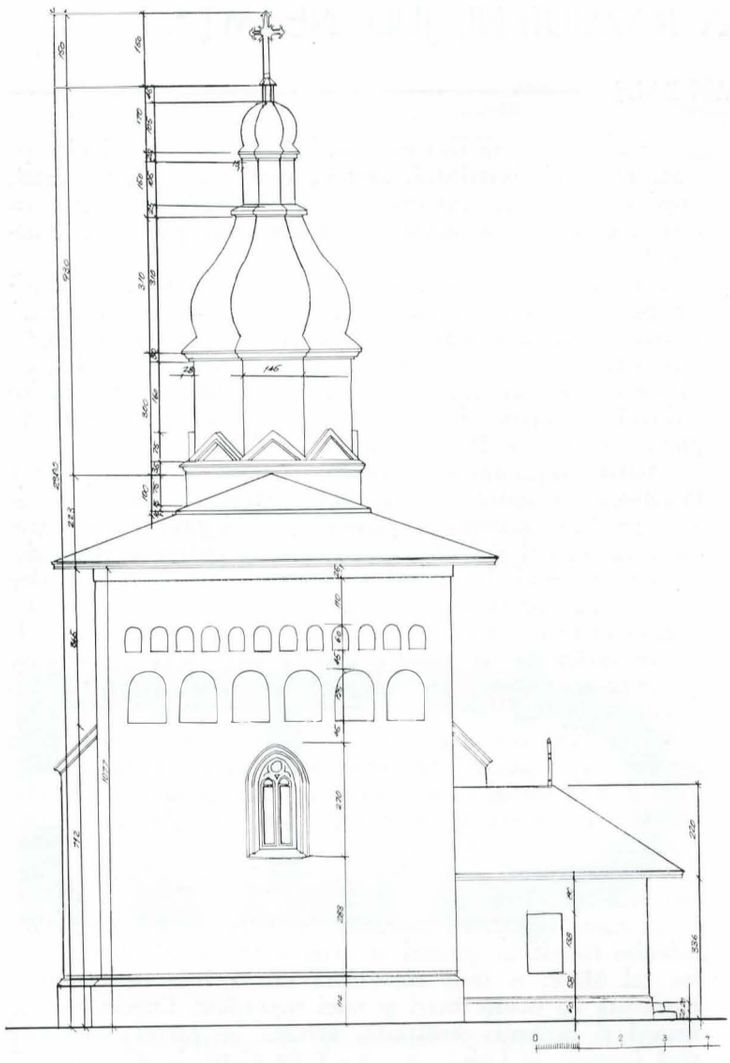

Fig. 1. Fațada de vest înainte de restaurare.

Cît privește elementele de blocuri de piatră cioplită, aflate la arce și pilaștri, nu s-au putut găsi urme de zugrăveală mai veche sub văruiala modernă actuală, reieșind astfel faptul că au fost de la început aparente.

Fig. 2. Fațada de nord înainte de restaurare.

Observațiile amănunțite ce s-au putut face asupra zidăriei fațadelor la biserica din Războieni, ne dau prilejul să redeschidem problema mult discutată a paramentelor aparente la ctitoriile lui Ștefan cel Mare.

Începem prin a reaminti cele scrise în 1962[5], după terminarea restaurării bisericii mănăstirii Neamț, referitor la acest subiect.

„El (paramentul) *apare iarăși aparent, la fel cum se crede că a arătat în acea zi din 1497, cînd se înfățișa în toată strălucirea unei clădiri noi terminate. Se pune însă întrebarea: care era adevărata înfățișare?"*

„Constatările făcute par a infirma, cel puțin pentru zonele superioare din zidărie de cărămidă, părerea că această zidărie ar fi fost lăsată inițial aparentă. Astfel, atunci cînd au fost înlăturate tencuielile acoperind fațadele la Precista din Bacău și la Neamț[6], s-au găsit dedesubt, prinse direct de cărămidă: fragmentele unui strat subțire, un fel de glet de var cu zugrăveală imitînd zidăria aflată dedesubt . . . . .

Apoi, la Borzești și la Sf. Ioan din Piatra, la Sf. Ilie de lîngă Suceava, la Războieni prin sondaj, sub tencuială și mai ales la Neamț, peste tot au apărut mai mult sau mai puțin numeroase asemenea fragmente în zona de zidărie de cărămidă. Se poate așadar pretinde ca lucru sigur că, la un moment dat întreg acest cîmp de cărămidă, nu avea materialul de construcție aparent ci era acoperit cu o pojghiță protectoare imitînd materialul care era dedesubt".

Pe lîngă observațiile de atunci, mai trebuie adăugate și interesantele constatări făcute la biserica lui Ștefan cel Mare din Tazlău, comunicate în Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor Istorice, din 1963[7], rămase din păcate fără punerea lor în valoare prin restaurare.

Este cazul să subliniem faptul că acest procedeu nu trebuie confundat cu tencuiala de frescă în imitație de cărămidă aplicată provizoriu în scop decorativ peste zidărie pînă la executarea picturii figurative, ce apare în numeroase cazuri în interior și exterior la bisericile lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș.

Cercetările făcute acum la fațadele de la Războieni, confirmă după cum s-a văzut, observațiile de acum 15 ani.

În exterior, materialele considerate mai rezistente, adică blocurile de piatră cioplită ale brîului, ancadramentelor, contraforturilor și colțurilor clădirii, cîmpul de piatră brută al fațadelor deasupra soclului și piesele ceramice ale discurilor și cărămizilor smălțuite, erau lăsate aparente. Zonele de cărămidă obișnuită însă, la arcele și picioarele firidelor și ocniților, la brîurile intermediare și la părțile superioare, conturînd elementele smălțuite pînă sub streașină, fuseseră inițial protejate printr-o pojghiță subțire de zugrăveală tratată însă cu preocuparea respectării înfățișării materialului de construcție aflat dedesubt.

În interior, pentru obținerea unor finisaje îngrijite, piatra brută a pereților și calotele bolților au fost acoperite cu un strat subțire de tencuială formînd un fond alb în cîmpul căruia se desprindea acea originală decorație pictată în imitație de cărămidă, aplicată în zonele construite în cărămidă ale arcelor, bolților și spaleților la uși și ferestre.

În concluzie, analizînd sistemul decorativ folosit de meșterii lui Ștefan cel Mare în tratarea fațadelor acestor biserici, reiese grija unei respectări și delimitări a diferitelor materiale puse în operă, cărămidă, piatră și ceramică smălțuită, combinate și gîndite în imaginea unor componente aparente.

Pentru asigurarea unei conservări a cărămizii, mai puțin rezistentă, a fost aplicat apoi stratul de zugrăveală, cu grija însă de a reda prin imitație înfățișarea materialului astfel protejat[8].

[5] Ștefan Balș, *Biserica Înălțarea Domnului din mănăstirea Neamț*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei", nr. 5—6, 1962, p. 323—326.

[6] G. Sterian, *Biserica mănăstirii Neamț*, Raport în arhiva tehnică a CMI (manuscris), 1928.

[7] Ioana Grigorescu și N. Diaconu, *Prezentarea unor elemente noi apărute cu ocazia restaurărilor de la Dragomirna, Sucevița, Tazlău și Voroneț*, Ses. științifică DMI, 1963, p. 83—84.

[8] Pentru dezbaterea acestei probleme vezi: Cr. Moisescu, *Decorația exterioară zugrăvită pe tencuială*, „Rev. muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă", XLIII, nr. 2, 1974, p. 54—58; E. Greceanu, *Paramentul medieval*, „Revista muzeelor și monumentelor, Monumente istorice și de artă", XLIV, nr. 1, 1975, p. 25—40.

https://biblioteca-digitala.ro

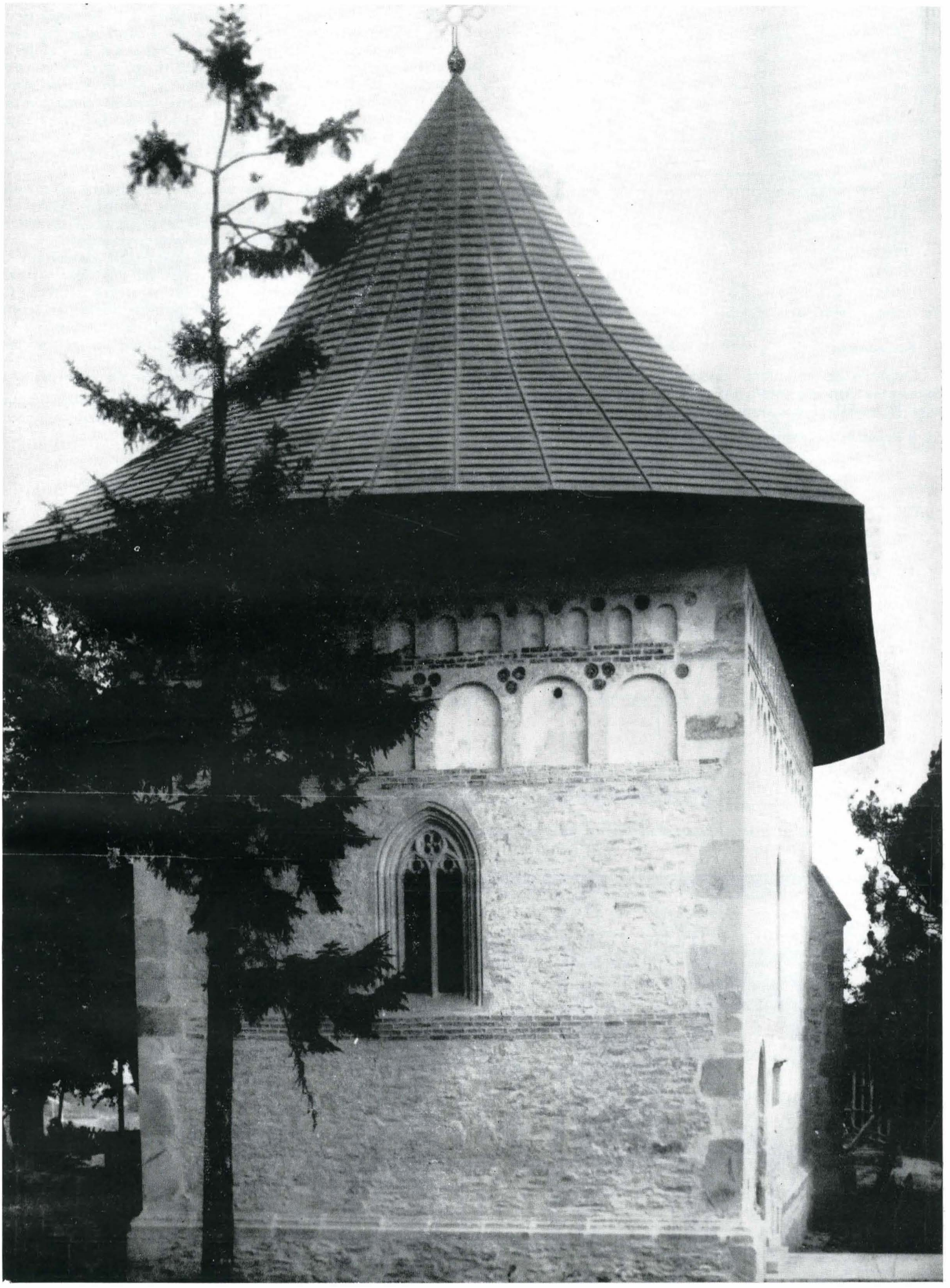

Fig. 3. Fațada de vest după restaurare.

https://biblioteca-digitala.ro

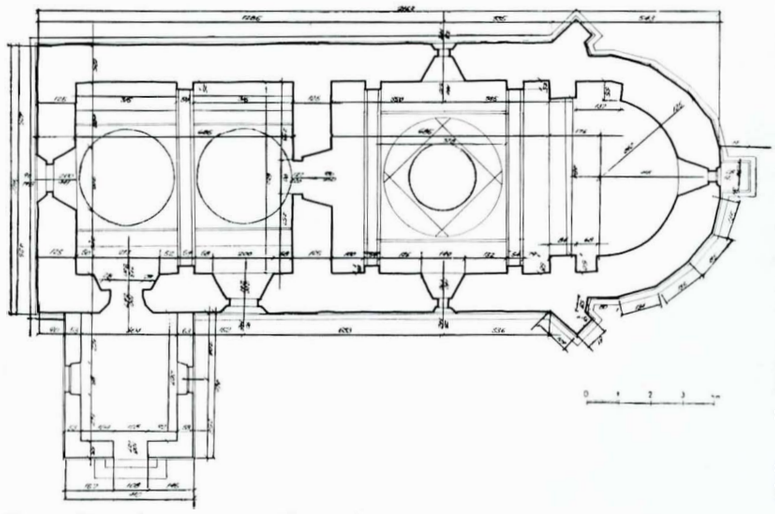

Fig. 4. Planul bisericii de la Războieni.

Restaurarea

Lucrările de restaurare efectuate pe baza cercetărilor descrise au cuprins, într-o primă etapă, readucerea acoperişului la vechile forme, cunoscute prin stampa din 1855 ce reprezintă biserica înainte de adăugirea celor două turle oarbe, fără însă a se reface streaşina înfundată ce apare în desen, socotită după cum s-a menţionat, a fi de epocă tîrzie. În locul tablei ruginite existente şi în locul şiţei reprezentate în stampă[9], s-a preferat o învelitoare din tablă de aramă, material preţios, mai durabil şi mai potrivit cu arhitectura valoroasă a monumentului. În paralel a fost urmărită consolidarea zidăriei, prin introducerea unor centuri de beton armat perimetrale şi transversale la partea superioară şi la nivelul naşterii bolţilor, aceasta din urmă amplasată în canalul fostei centuri de lemn aflată în grosimea zidăriei.

În etapa a doua a fost urmărită restaurarea paramentelor şi interioarelor. Toate elementele ceramice sparte din faţade au fost înlocuite[10] cu discurile cu picior şi cărămizile smălţuite necesare, încastrate din nou în zidărie.

Pentru restaurarea zonelor cu zugrăveala în imitaţie de cărămidă, dată fiind dificultatea execuţiei, s-a făcut o primă încercare de completare a lipsurilor în aceeaşi tehnică. Cu toate retuşurile făcute cu zeamă de var diluat, în scopul atenuării culorii şi fixării oxizilor coloranţi împotriva acţiunii apelor de ploaie, rezultatele obţinute nu au fost însă

[9] În podul bisericii s-au găsit exemplare din şiţa veche lucrată în nut şi feder.

[10] S-au înlocuit 300 bucăţi de cărămizi smălţuite de culoare verde, şi 700 bucăţi discuri verzi şi galben cafeniu, toate realizate la şantierul m-rii Hurezu de meşterul Stelian Ogrezeanu.

Fig. 5. Faţada de sud înainte de restaurare.

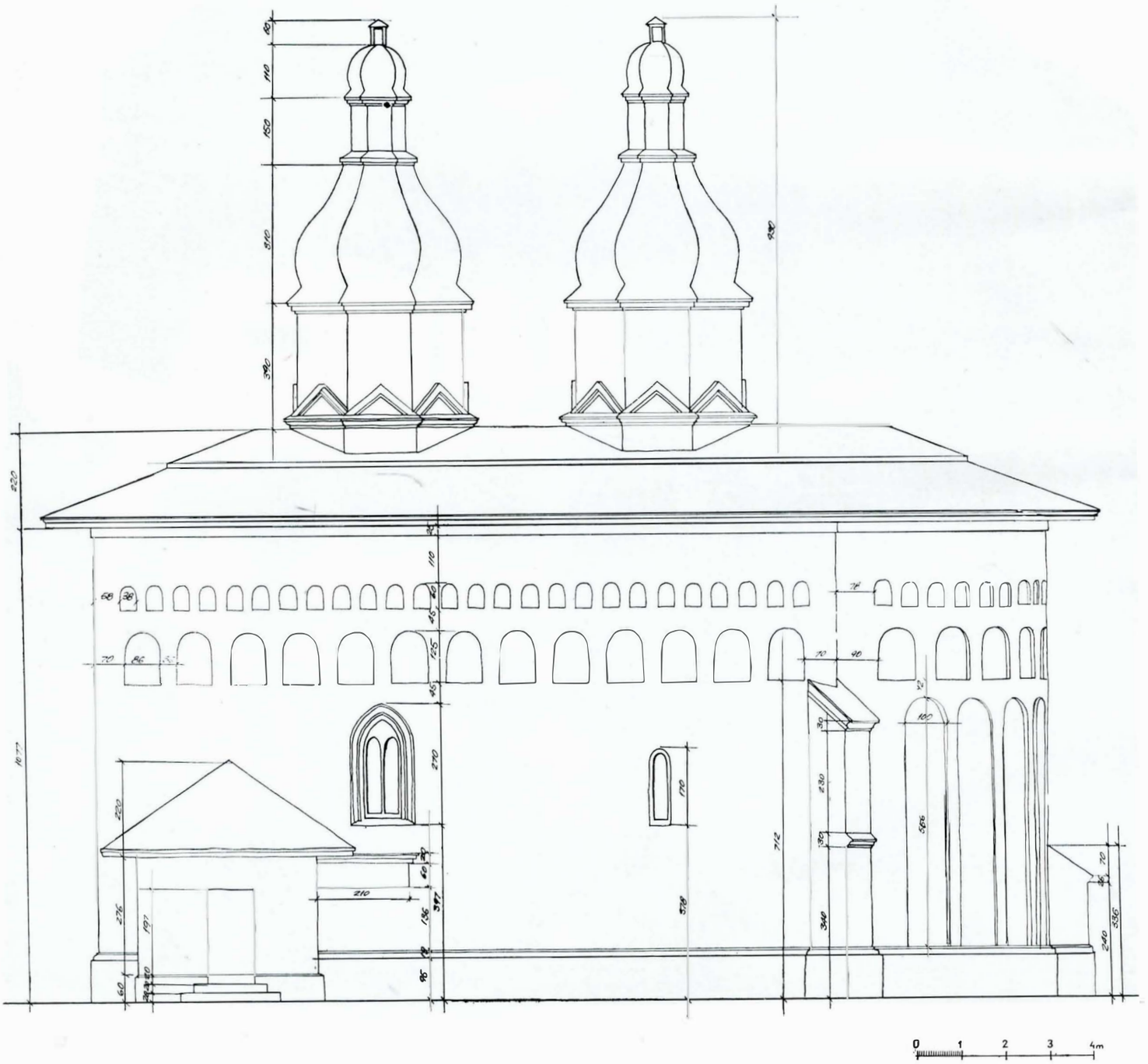

https://biblioteca-digitala.ro

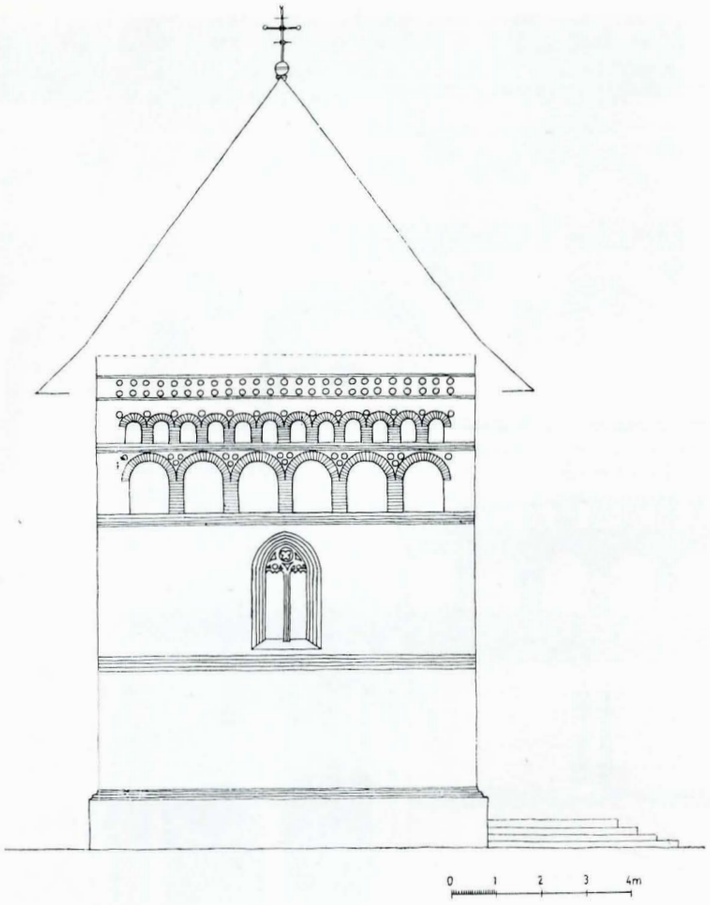

Fig. 6. Fațada de vest după restaurare

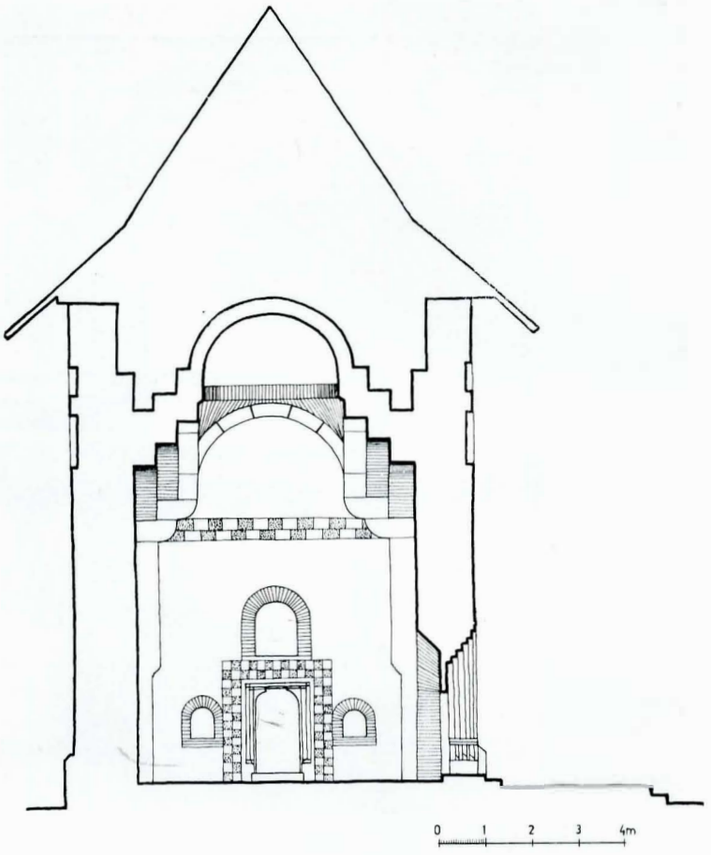

Fig. 7. Secție nord-sud după restaurare.

Fig. 8. Secție est-vest după restaurare.

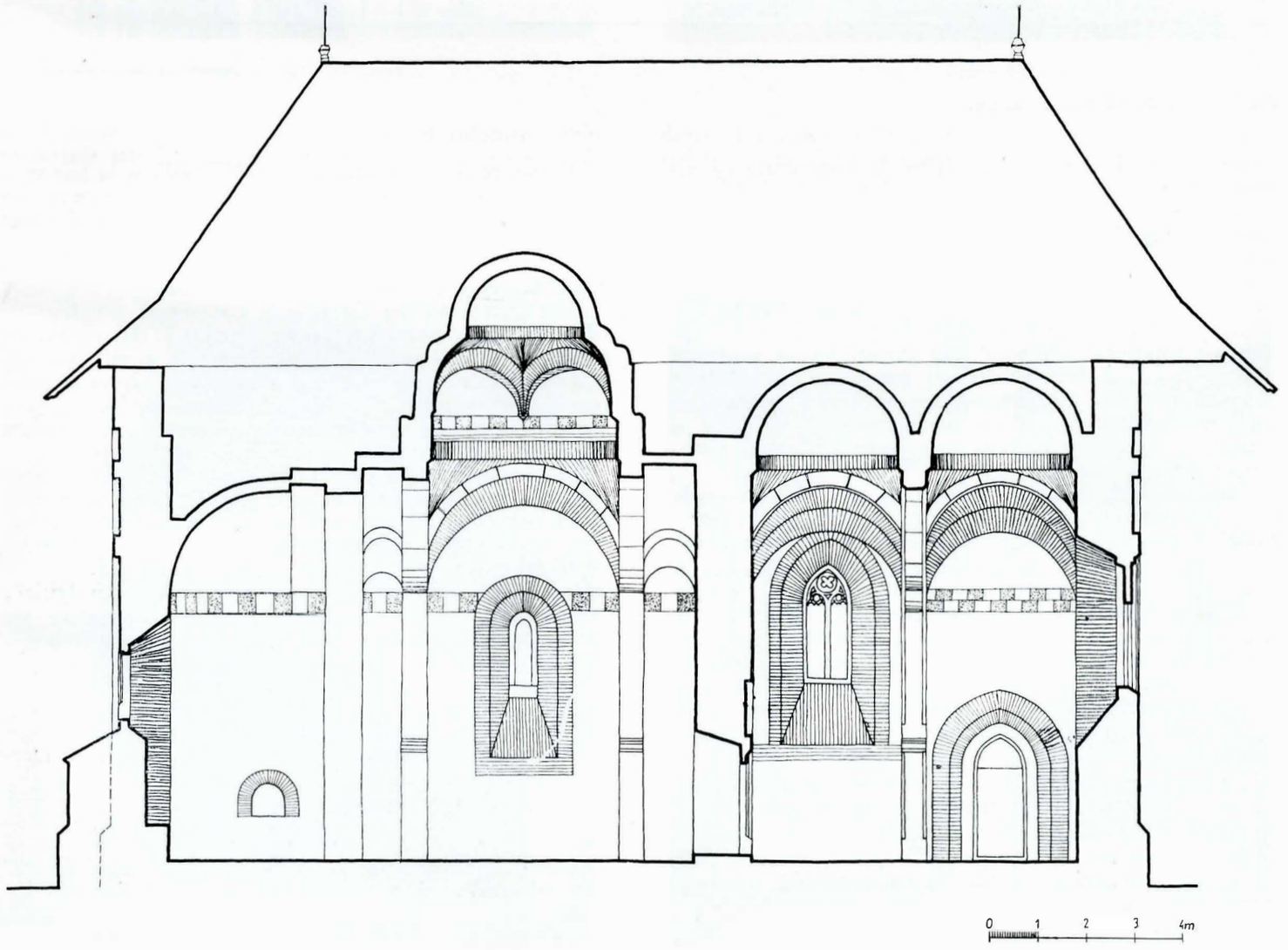

https://biblioteca-digitala.ro

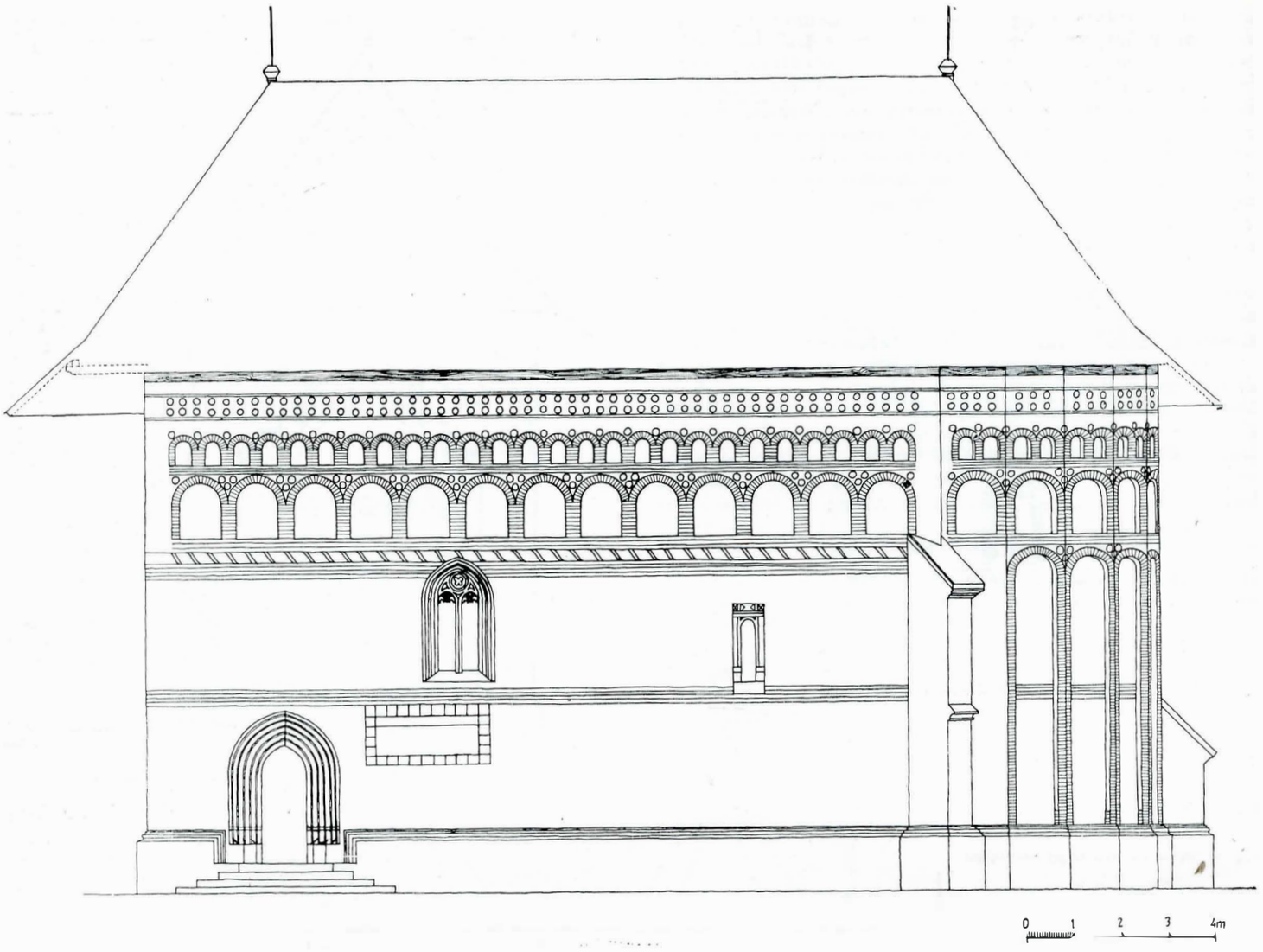

Fig. 9. Fațada de sud după restaurare.

satisfăcătoare din cauza dificultăților de armonizare cu vechiul colorit.

De aceea s-a renunțat la acest procedeu, acțiunea de restaurare mărginindu-se la o simplă curățire îngrijită prin spălare, răzuire cu șpaclu și curățire cu peria de paie în toate porțiunile încă păstrate, prinse în cîmpul alb al tencuielii noi, foarte subțiri, din mortar de var nezugrăvit.

În privința zonelor din zidărie de piatră, la care, după cum s-a menționat, nu s-au găsit dovezi asupra existenței unui strat inițial de tencuială sau zugrăveală, în afară de chenarul pictat al pisaniei, s-a aplicat aceeași acțiune de curățire îngrijită prin spălare cu apă, răzuire cu șpaclu și frecare cu peria de paie, lăsîndu-se aparentă piatra și rostuirea veche.

Numai soclul, în urma îndepărtării tencuielii groase de mortar de ciment, a trebuit să fie rostuit din nou în întregime, cu rostuială ștearsă, trecută peste marginea pietrei.

În interior, a fost de asemenea inițiată, la început, o încercare de reîntregire a porțiunilor zugrăvite în imitație de cărămidă la bolțile și arcele pronaosului, dar față de rezultatele prea accentuat colorate, contrastante cu fragmentele vechi, s-a renunțat și aci la acest procedeu, iar pentru celelalte încăperi ale naosului și altarului cît și la spaleții ferestrelor și ușilor, restaurarea s-a limitat, la fel ca în fațade, la o îngrijită spălare și curățire fără alte completări.

O latură importantă a lucrărilor executate au constituit-o refacerea și reîntregirile necesare la ancadramentele de piatră fățuită și profilată ale ușilor și ferestrelor.

Păstrarea pe loc, în fațada nord, a ancadramentului inițial al ferestrei mici a naosului, a făcut posibilă refacerea ancadramentelor identice ce nu mai existau la altar și la fereastra sud.

Refacerea și remontarea colonetelor mediane la ferestrele mari ale pronaosului, cît și reconstruirea capetelor terminale ale soclului profilat întoarse pe verticală în dreapta și stînga intrării, bazate pe urmele păstrate și pe modelele similare de la celelalte portale contemporane, nu au ridicat probleme deosebite.

Mai anevoioasă s-a arătat a fi restaurarea ancadramentelor la portalul intrării și la ușa interioară, din cauza lipsurilor mari apărute la profilele gotice în urma îndepărtării completărilor de stuc executate într-o reparație anterioară. Volumul lipsurilor și știrbiturilor profilelor fiind prea mare, au fost necesare unele completări prin taselare încastrate în ancadramentul originar.

O reconstituire integrală a fost socotită necesară pentru refacerea timpanului dispărut ce se găsea la partea superioară a ușii portalului intrării, a cărui lipsă constituia o deformare în aspectul inițial al fațadei principale. Refacerea acestei piese s-a realizat pe baza dimensiunilor golului existent și a fotografiei vechiului timpan înainte de dispariție[11], respectîndu-se toate elementele sculptate decorative de forme gotice însă schițate prin epanelaj pentru a indica o execuție a zilelor noastre.

În interior blocurile de piatră fățuită ale pilaștrilor și consolelor, precum și ale bolțarilor arcelor dublouri susținînd bolțile, au fost lăsate aparente după curățire.

Trebuie menționată aici și descoperirea semnăturii meșterului pietrar care a scris pisania înscrisă într-un dreptunghi, pe cornișa aflată deasupra ei.

* * *

Astăzi, la terminarea lucrărilor executate, după înlăturarea adaosurilor și completarea lipsurilor suferite, biserica

[11] Gh. Balș, *op. cit.*, p. 81, fig. 109.

https://biblioteca-digitala.ro

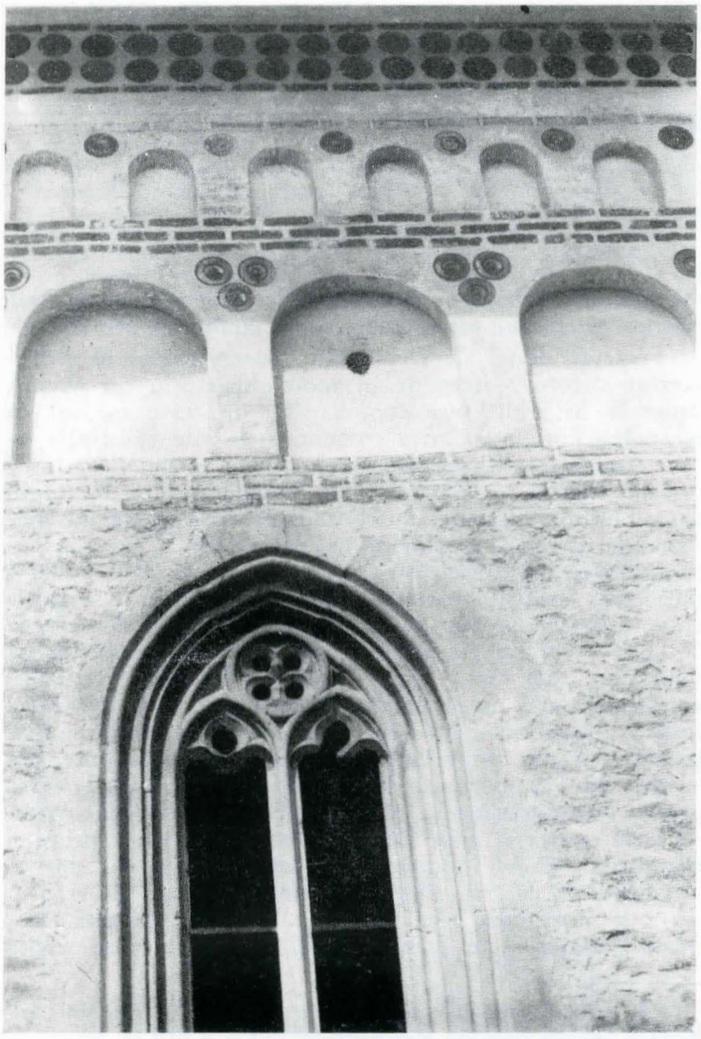

Fig. 10. Detaliu din fațada de vest după restaurare.

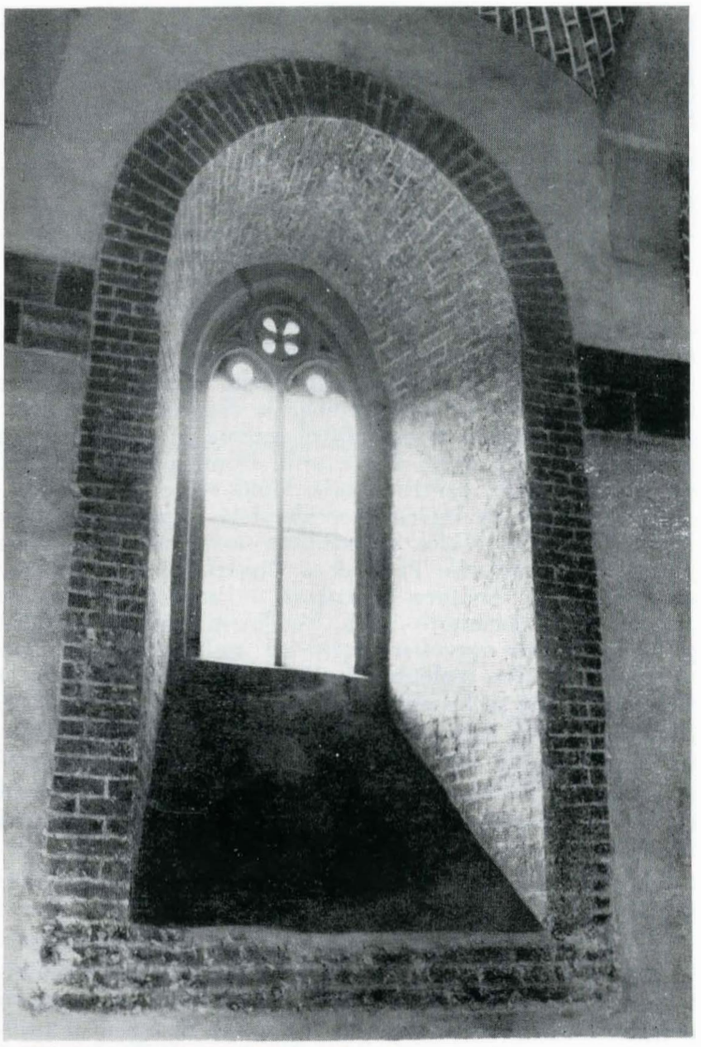

Fig. 11. Vedere din interior, fereastră de pe vest.

din Războieni a fost readusă la vechea sa înfățișare. Prin proporțiile sale fără cusur, prin originalul său sistem decorativ, acest monument nu îndeajuns de cunoscut și considerat pînă acum ca fiind lipsit de interes arhitectonic, și-a redobîndit locul pe care îl merită, la nivelul celor mai valoroase ctitorii din epoca lui Ștefan cel Mare.

Fig. 12. Portalul de pe fațada de sud, după restaurare.

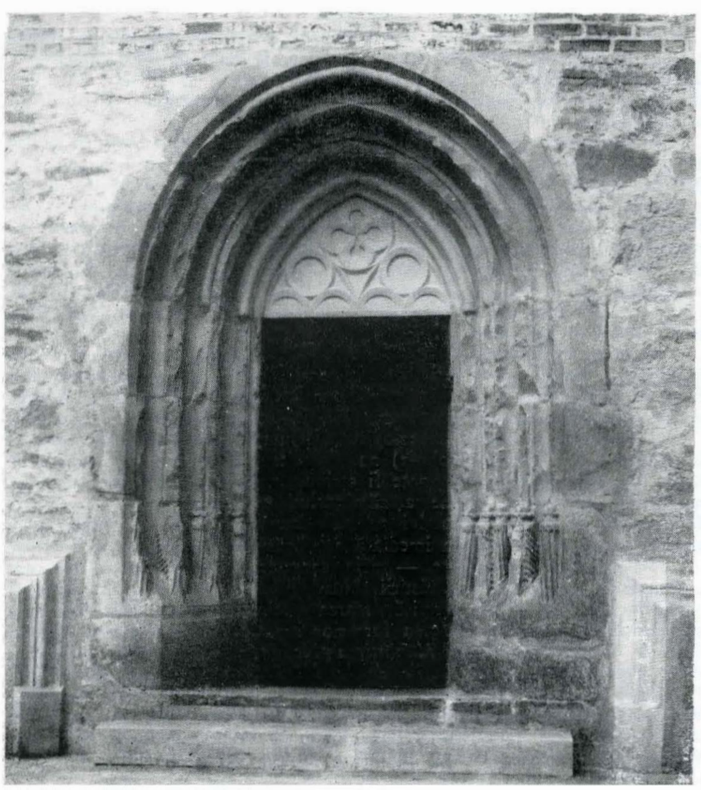

Fig. 13. Bolțile pronaosului, după restaurare.

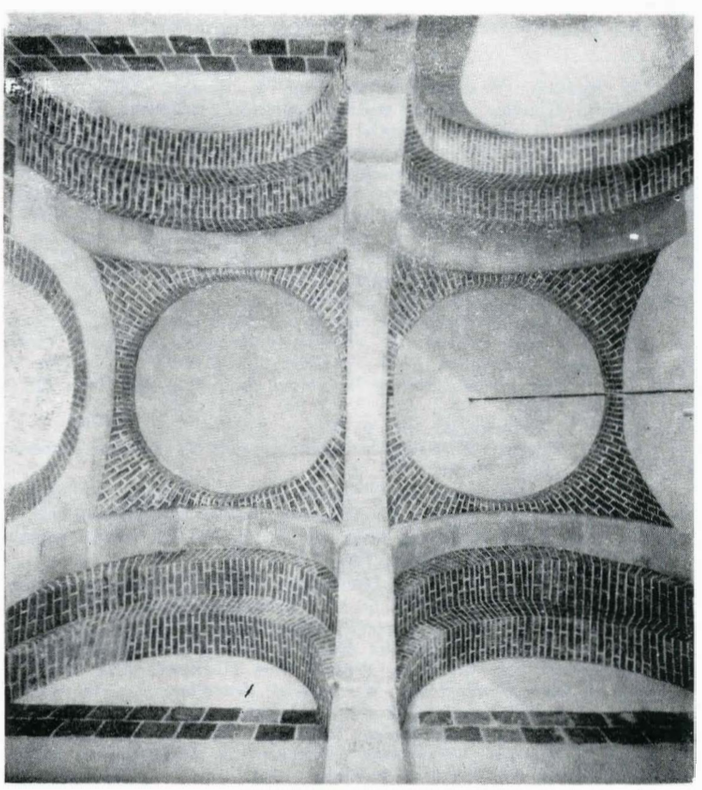

https://biblioteca-digitala.ro

O LOCUINȚĂ DOMNEASCĂ DIN VREMEA LUI ALEXANDRU CEL BUN

LIA BĂTRÎNA și ADRIAN BĂTRÎNA

Urcarea pe tronul Moldovei a lui Alexandru, fiul acelui întreprinzător și întregitor de țară ce a fost voievodul Roman, la începutul celui de al XV-lea veac, a constituit debutul unei îndelungate domnii în cursul căreia tînărul stat format la răsărit de Carpați ajunge la deplina sa maturitate din punct de vedere al organizării interne, cît și în ceea ce privește afirmarea sa pe plan extern. Domnia lui Alexandru cel Bun înseamnă pentru istoria Moldovei o epocă de liniște și progres, de întărire considerabilă a puterii centrale. Pe plan extern, politica de echilibru între cele două mari puteri vecine, regatele Poloniei și Ungariei, lipsa invaziilor tătărăști, cît și stăvilirea pericolului otoman la Dunărea de Jos de către domnitorii Țării Românești, crează condiții prielnice pentru dezvoltarea țării pe multiple planuri. Totodată, rezolvarea vechiului conflict dintre Patriarhia de la Constantinopol și biserica Moldovei, încă de la începuturile cîrmuirii lui Alexandru cel Bun, în sensul acordării titlului de mitropolit, de către noul patriarh, episcopului Iosif de la Cetatea Albă[1], va permite începutul unor active relații cu Constantinopolul[2], legături favorizate și de existența unei căi directe de comunicație prin portul Cetății Albe, așezare aparținînd Țării Moldovei probabil din timpul domniei lui Petru Mușat (post 1368 și ante 1392)[3].

Chiar dacă domnia lui Alexandru cel Bun nu marchează o linie ascendentă în domeniul construcțiilor militare, sub raport constructiv neputîndu-i-se atribui decît, cu oarecare probabilitate, ridicarea unui zid la Cetatea de Scaun și unele lucrări de amenajare a platoului din fața cetății[4], în cel al construcțiilor civile și religioase activitatea sa pare a fi fost mult mai intensă, cercetări recente venind în sprijinul acestei afirmații.

Pe linia organizării și sprijinirii bisericii ortodoxe[5] se înscrie și atenția deosebită acordată de domnie, precum și de înalta feudalitate laică și ecleziastică, dezvoltării vieții mănăstirești, atenție materializată prin acordarea de danii și printr-o serie de activități constructive care, așa cum reiese din documente, trebuie să fi fost numeroase[6], deși, pînă nu demult[7], nu aveam cunoștință decît de ruinele a două biserici aparținînd mănăstirilor de la Humor și Moldovița[8].

Prezența destul de frecventă a domnitorului în cadrul acestor ctitorii, determina în mod obligatoriu un anumit program în arhitectura complexului, din care evident că nu putea lipsi una dintre componentele sale principale — casa domnească. Chiar dacă unele dintre aceste case vor fi fost de lemn — cunoscută fiind împrejurarea că în cadrul ansamblurilor monastice aparținînd secolului al XV-lea construcțiile de lemn se îmbinau cu cele de zid și chiar în cuprinsul unor curți domnești ca cele de la Suceava[9] și Vaslui[10], pînă spre sfîrșitul veacului amintit, reședințele voievodale erau realizate aproape numai din lemn, dar și din zid ca la Iași[11] — și nu au putut fi surprinse sau cercetate, așa după cum este cazul vechii Moldovițe[12], Probotei vechi[13] sau Neamțului[14], nu ne îndoim că ele au existat în contextul fiecărei ctitorii domnești din această epocă, reprezentînd unul dintre aspectele importante ale creației arhitectonice din vremea lui Alexandru cel Bun, cel al arhitecturii civile. Dacă pentru prima jumătate a secolului al XV-lea dovezile materiale ale existenței unor lăcașuri adecvate pentru a primi și adăposti pe domn în cadrul incintelor mănăstirești sînt ca și inexistente, atît la sfîrșitul secolului amintit, cît și pentru cele următoare, ele sînt deja prezente datorită conservării unora — e drept că mai puține decît se credea

[1] În legătură cu păstorirea lui Iosif la Cetatea Albă, vezi la: Constantin C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene. Din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1967, p. 201; și cu mai multe argumente, chiar în sensul extinderii pentru un timp a autorității sale cel puțin asupra unor părți din sudul și centrul Moldovei, la Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident. La începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*. București, 1973, p. 215—216. O poziție oarecum diferită o întîlnim la N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, ed. II, vol. I, 1928, p. 60, care apreciază că Iosif va fi fost numai titular de Cetatea Albă, reședința sa aflîndu-se în țară, lîngă curtea domnească.

[2] De fapt, caracterul relațiilor moldavo-bizantine din această perioadă este definit, în bună măsură, de schimburile de ordin ecleziastic dintre cele două țări (Alexandru Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 168).

[3] Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 203.

[4] Lucian Chițescu, *Fortificațiile Moldovei pînă la mijlocul secolului al XV-lea*, „Carpica", Bacău, 1972, p. 160.

[5] Pentru o privire mai amplă asupra politicii religioase a lui Alexandru cel Bun vezi: Const. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. I, București, 1946, p. 513—524; N. Iorga, *op. cit.*, p. 69—79; *Istoria bisericii române*, vol. I, București, 1957, p. 186—190 și 214.

[6] Cele mai vechi mănăstiri și biserici din Moldova, anterioare domniei lui Ștefan cel Mare sînt amintite de N. Grigoraș, în *Primele mănăstiri și biserici moldovenești*, „Studii și cercetări istorice", XX (1947), p. 114—130; idem, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova pînă la mijlocul secolului al XV-lea*, București, Ed. Meridiane, 1968; Corina Nicolescu, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare (Antecedentele și etapele de dezvoltare ale artei moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare)*, în *Cultura moldovenească în epoca lui Ștefan cel Mare*, Ed. Academiei, București, 1964, p. 261, nota 3; și mai recent N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974.

[7] În contextul acțiunilor de restaurare întreprinse de Direcția Patrimoniului Cultural Național, între anii 1969—1975, o serie de monumente ca cele de la Bistrița, Probota veche, Baia (biserica catolică) și Rădăuți au fost supuse unor minuțioase cercetări arheologice și de arhitectură, ale căror rezultate ne-au permis o mai bună cunoaștere și încadrare cronologică a complexelor investigate.

[8] Elena Busuioc și Gh. I. Cantacuzino, *Date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului*, „SCIV", 1, 1969, p. 67—82; Gh. I. Cantacuzino, *Vechea mănăstire a Moldoviței în lumina cercetărilor arheologice*, „BMI", 3, 1971, p. 79—84.

[9] Cercetările arheologice de la Curtea Domnească din Suceava, reluate din anul 1974 de un colectiv condus de Mircea D. Matei, au condus la concluzia că, în suprafața cercetată, zidul de incintă intervine abia după incendiul din 1476. Informația o datorăm conducătorului colectivului, căruia îi mulțumim și cu acest prilej.

[10] Cercetările arheologice din cuprinsul curții domnești de la Vaslui au pus în evidență pivnițele unor construcții de lemn de mari dimensiuni, datate de cercetători în prima jumătate a secolului al XV-lea (Al. Andronic și colectiv, *Șantierul arheologic Vaslui*, „Materiale", VIII, 1962, p. 797—800).

[11] Săpăturile arheologice au precizat că primele construcții de piatră ale curții domnești de la Iași datează din prima jumătate a secolului al XV-lea. (v. Al. Andronic, E. Neamțu, *Curtea domnească din Iași în lumina recentelor descoperiri arheologice*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 247—254; Al. Andronic, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Curtea domnească din Iași*, „Revista muzeelor", IV, 1967, 6, p. 552—554; Al. Andronic și colectiv, *Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iași*, „Arheologia Moldovei", V, 1967, p. 169—285; Al. Andronic, *Începuturile vieții urbane la Iași*, „Carpica", 1972, p. 169—180.

[12] Se pare că într-o primă epocă, din întregul complex al vechii Moldovițe, singura construcție de zid era biserica, restul componentelor fiind de lemn, pentru ca abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea să fie ridicate construcții de piatră (Gh. I. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 83).

[13] Recentele cercetări arheologice efectuate asupra ruinelor bisericii Sf. Nicolae din Poiană (Probota) au dovedit, fără putință de tăgadă, că nimic din acest complex nu poate fi atribuit unei epoci anterioare domniei lui Ștefan cel Mare, urmele așezămîntului, cu același hram, menționat documentar la sfîrșitul secolului al XIV-lea, urmînd să fie surprinse în alt loc, poate în vecinătatea imediată a mănăstirii din secolul al XVI-lea.

[14] Cercetările arheologice — prin caracterul lor limitat — de care a beneficiat ansamblul mănăstirii Neamț, nu au condus la încheieri satisfăcătoare care să ne permită crearea unei imagini de ansamblu asupra înfățișării, măcar parțiale, a formelor inițiale ale complexului (Ștefan Balș și Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamț*, Ed. Tehnică, București, 1958; Petre Diaconu, *Săpăturile de la Mănăstirea Neamțu*, „Materiale", VI, 1959, p. 699—701; Radu Heitel, *Cercetările arheologice efectuate la Mănăstirea Neamț*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei", 1962, 38, nr. 5—6, p. 327—342; Ion Balș, Ștefan Balș, Radu Heitel, *Restaurarea mănăstirii Neamț*, „Monumente istorice, Studii și lucrări de restaurare", 1, 1964, p. 33—59).

https://biblioteca-digitala.ro

pînă de curînd[15], ca cele de la Probota și Slatina — cît și cercetării arheologice sistematice a altora — ca cel de la Sucevița[16] sau cel recent descoperit la Putna[17]. Deși de dimensiuni evident mai mici (fiind vorba de reședințe temporare) decît cele ridicate în cadrul curților domnești din centrele urbane cu o intensă viață economică — de la Suceava

[15] Într-o serie de studii referitoare la locuințele domnești din cuprinsul mănăstirilor (*Locuințe domnești în cuprinsul mănăstirilor în veacurile XV—XVII*, „SCIA", nr. 3—4, 1954, p. 67; *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare* . . . , p. 284), Corina Nicolescu interpretează construcția alipită turnului-clopotniță (datat potrivit pisaniei în 1498) din incinta mănăstirii Bistrița drept locuința domnească („*casa lui Ștefan cel Mare*"), considerînd-o contemporană cu turnul. Cercetările arheologice au stabilit că această construcție nu reprezintă decît o adosare, datorată epocii lui Petru Rareș, funcția ei nefiind niciodată de casă domnească, ci de încăpere de cult, destinată a mări capacitatea paraclisului din turn — deci anexă a sa — și totodată de a face legătura cu adevărata casă domnească construită în aceeași epocă, pe locul actualei stăreții. Legătura se efectua la nivelul etajului, prin intermediul unui pod, ceea ce explică de altfel și prezența acelei intrări pe latura de sud a anexei, intrare a cărei existență în alte condiții nu ar avea nici-o rațiune.

[16] Cercetări efectuate de N. N. Pușcașu.

[17] Cercetări efectuate de Al. Rădulescu.

Fig. 1. Mănăstirea Bistrița. Plan general cuprinzînd ansamblul actual și complexul cercetat.

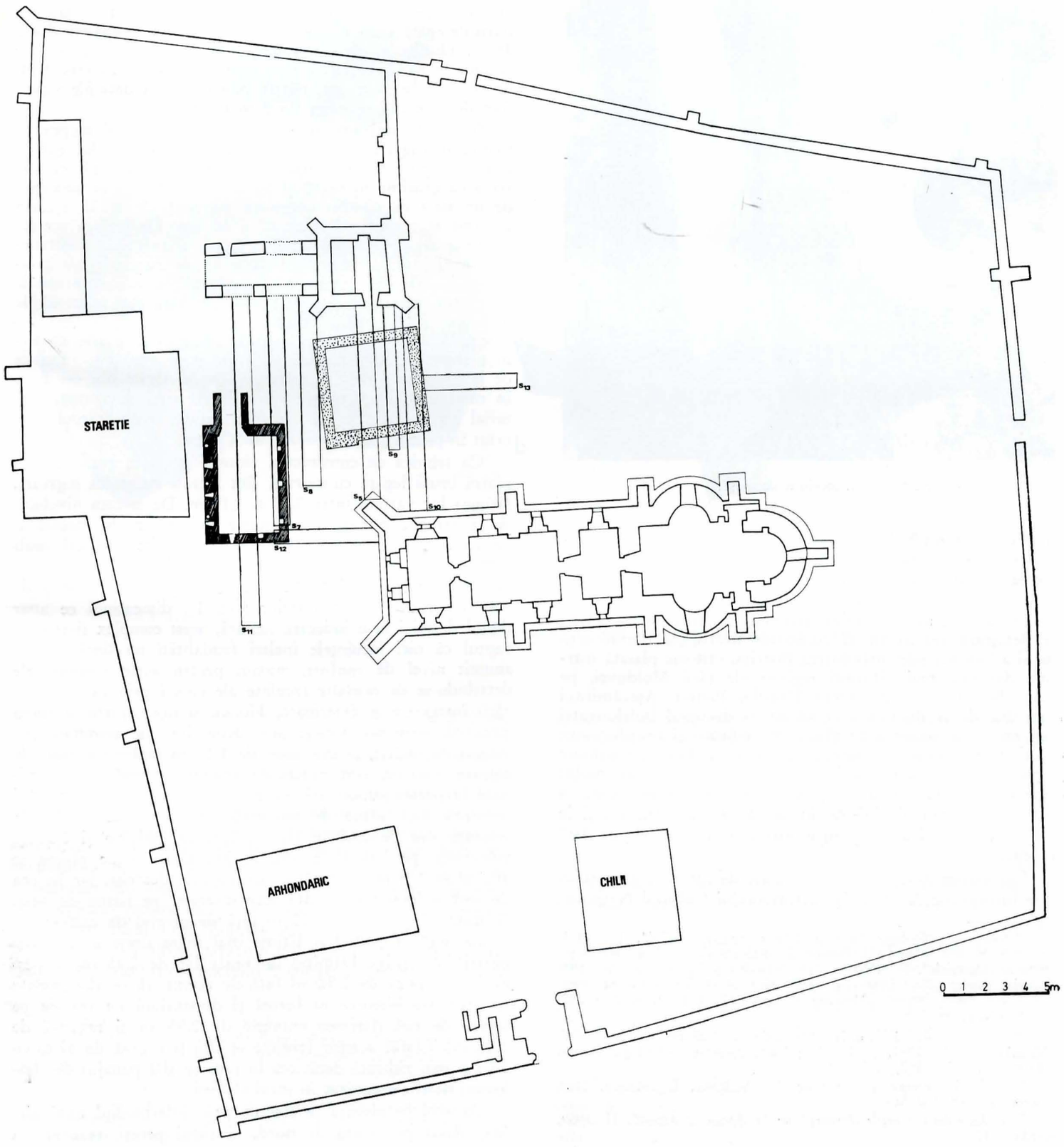

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 2. Latura de vest a pivniței locuinței domnești.

și Piatra Neamț[18], Iași[19], Vaslui[20], Hîrlău[21] sau Bacău[22] —, aceste locuințe sînt tot atît de semnificative, oferindu-ne elemente concrete și bogate referitoare la arhitectura civilă și la manifestările vieții de curte.

Din rîndul așezămintelor datorate lui Alexandru cel Bun se detașează cel menit să constituie necropola domnitorului și a familiei sale: mănăstirea Bistrița, ctitorie plasată într-una din cele mai pitorești regiuni ale țării Moldovei, pe valea Bistriței, în apropierea Tîrgului Pietrei. Așezămîntul monahal de la Bistrița a cunoscut în decursul îndelungatei sale existențe nenumărate distrugeri, refaceri și transformări, ce și-au pus amprenta asupra sa, modificîndu-i în totalitate aspectul inițial. În forma în care ne apare astăzi, ansamblul reprezintă rezultatul unor acțiuni constructive petrecute la sfîrșitul secolului al XV-lea, în secolul al XVI-lea, cît și în cel de al XVIII-lea, ca să nu le mai amintim pe cele de dată recentă.

Cercetările arheologice, ocazionate de lucrările de restaurare întreprinse de Direcția Patrimoniului Cultural Național, au putut stabili etapele mari de funcționare a acestui așezămînt, din complexul de date oferite desprinzîndu-se o serie de elemente ce credem că pot crea o imagine, bineînțeles parțială, a ceea ce va fi fost ansamblul mănăstirii Bistrița în primele sale timpuri de existență (prima jumătate a secolului al XV-lea). Din totalitatea componentelor așezămîntului într-o primă etapă de funcționare ne-am oprit în mod special și nu întîmplător, asupra urmelor unei locuințe presupusă de noi a fi servit drept casă domnească — pentru rațiuni ce vor reieși din contextul prezentării — ce reprezintă una din mărturiile probante ale prezenței unui asemenea tip de locuință în cadrul unei mănăstiri — ctitorie voievodală —, la începutul celui de al XV-lea veac, deci tocmai într-o epocă lipsită de asemenea dovezi materiale.

Interceptat în suprafața din fața actualei stăreții, pe latura de vest a incintei, încă din anul 1970 și cercetat printr-un număr de trei secțiuni (S_7, S_{11}, S_{12}), complexul a fost dezvelit integral în cursul anului 1973 oferindu-ne date suplimentare cu privire la aspectul său (fig. 1). Datorită stării de ruină avansată, din vechea construcție nepăstrîndu-se decît zidurile pivniței (fig. 2), observațiile noastre se vor rezuma în mod special la elementele de tehnică constructivă, de plan și de decorație, datele referitoare la detaliile structive ale nivelului superior fiind lacunare.

Secțiunile amintite au permis unele observații asupra situației stratigrafice din zona cercetată. Astfel, solul galben este suprapus de un prundiș de natură aluvionară, ce variază ca grosime între 10 și 56 cm. Prundișul este suprapus de un strat de pămînt negru cu pigmenți de argilă a cărui grosime este cuprinsă între 20 și 50 cm. De la fața acestui strat, ce reprezintă nivelul de călcare al primilor constructori medievali, se vor tăia șanțurile de fundație ale construcțiilor de zid inițiale. În contextul resturilor materiale — piatră, cărămidă și mortar — rezultate din procesul de edificare și în strînsă conexiune cu cele mai vechi elemente de construcție din incintă, între care se află și pivnița supusă discuției, s-au găsit în mod constant monede de la Sigismund de Luxemburg și de la Alexandru cel Bun, în mod special anepigrafe din primele serii de emisie, material numismatic ce ne permite datarea complexului cercetat în primii ani ai secolului al XV-lea.

Ca tehnică de construcție, zidurile pivniței, realizate din piatră brută legată cu mortar, sînt lucrate cu multă îngrijire, lățimea lor variind între 0,90 și 1,10 m. De la fața nivelului de construcție pivnița se adîncește cu 1,50 m, în momentul de față zidăria menținîndu-se pe o înălțime de cel mult 1,80 m. De plan dreptunghiular, fără nici o compartimentare și cu dimensiuni de 11,20 m × 7,70 m la exterior și de 9,40 m și 5,50 m la interior (fig. 1), dimensiuni ce apar destul de mici la o judecată sumară, acest complex ilustrează faptul că nici locuințele înaltei feudalități nu depășeau un anumit nivel de confort, maxim pentru acele timpuri, ele detașîndu-se de celelalte locuințe ale epocii prin fastul decorării interioare și exterioare. Fiecare dintre laturile pivniței prezintă elemente funcționale deosebite: în grosimea peretelui de răsărit, la înălțimea de 1,00 m față de nivelul de călcare interior, sînt practicate echidistant trei nișe terminate la partea superioară cu un arc în plin centru, ce mai prezintă încă urme de tencuială (datele dimensionale ale acestora sînt de 0,60 m lățime, 0,90 m înălțime și 0,50 m adîncime); pe latura de sud, în jumătatea sa de răsărit se află plasată o nișă asemănătoare cu cele descrise, iar în cea de vest o fereastră evazată spre interior; pe latura de vest, la aceeași înălțime de 1,00 m față de nivelul de călcare interior, zidăria (avînd o lățime mai mare decît a celorlalți pereți) se retrage formînd un umăr lat de 0,45 m, pentru ca la înălțimea de 0,50 m față de acesta, să se afle plasate trei ferestre identice ca formă și dimensiuni cu cea de pe latura de sud (lățimea maximă de 0,55 m și minimă de 0,20 m). Glaful acestor ferestre se află la o cotă de nivel cu 10 cm mai ridicată decît cea la care se află pavajul din bolovani de rîu organizat în jurul clădirii.

Accesul în pivniță se efectua prin intermediul unui gîrlici, plasat pe latura de nord, ai cărui pereți, realizați ca

[18] *Șantierul arheologic Suceava, Piatra Neamț*, „SCIV", VI, 1955, nr. 3—4, p. 818 și urm.; I. Nestor și colaboratori, *Șantierul arheologic Suceava*, „Materiale", IV, 1957, p. 245, 261—264 și V, 1958, p. 594—597; Eugenia Neamțu, *Date istorice și arheologice cu privire la Curtea Domnească din Piatra Neamț*, „Memoria Antiquitatis", I, 1969, p. 227—240.

[19] v. nota 11.

[20] Al. Andronic și colectiv, *Săpăturile de salvare de la Vaslui*, „Materiale", VIII, 1962, p. 89—101; idem, *Șantierul arheologic Vaslui*, „Materiale", VIII, 1962, p. 795—802.

[21] Săpături efectuate în 1969 de Al. Andronic, E. Neamțu, Stela Cheptea și Petre Abrudan.

[22] I. Antonescu, *Curțile domnești de la Bacău*, „Carpica", II, 1969, p. 331—342.

https://biblioteca-digitala.ro

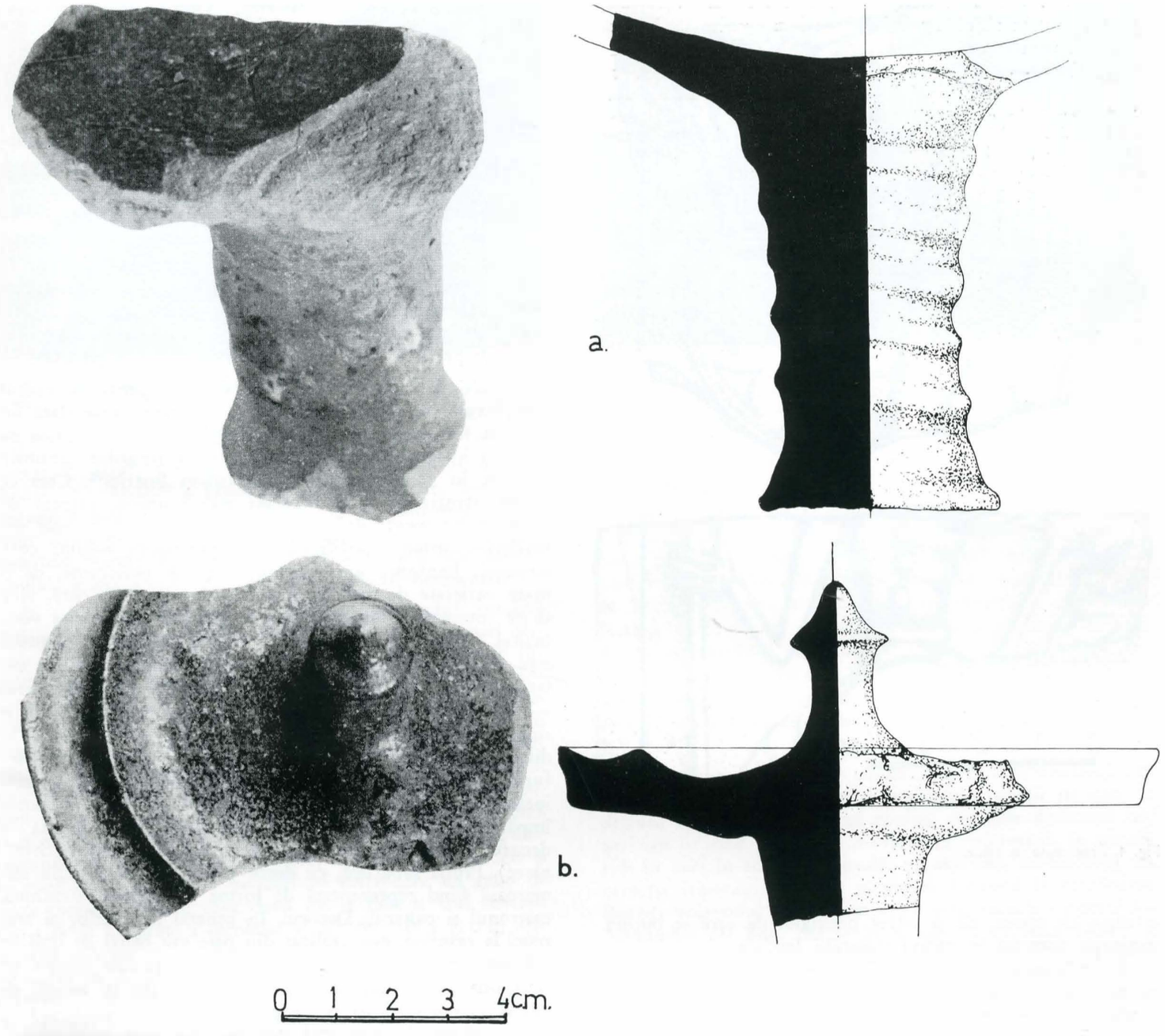

Fig. 3. Discuri decorative aparţinînd casei domneşti (a) şi bisericii (b) lui Alexandru cel Bun.

şi cei ai construcţiei propriu-zise, au o lungime de 3,25 m, distanţa între ei fiind de 2,00 m, delimitînd un plan înclinat sub un unghi de 35° obţinut prin săparea progresivă din afară către interior. Nivelul interior de călcare nu a suferit vreo amenajare specială fiind reprezentat chiar de pămîntul viu. În lipsa unor elemente certe ce ar putea indica prezenţa unui sistem de boltire a pivniţei, deşi nu excludem întru totul posibilitatea existenţei unei bolţi semicilindrice dispuse longitudinal, ale cărei naşteri să nu ne fi parvenit din cauza amputării lor în momentul dezafectării, opinăm pentru delimitarea pivniţei de nivelul superior prin intermediul unui planşeu realizat din grinzi dispuse transversal[23]. De altfel, prezenţa unor bucăţi mari de chirpic, găsite în umplutura beciului[24] purtînd amprentele unor grinzi cu secţiune mare, vine în sprijinul ipotezei de mai sus. Inexistenţa unor puncte de sprijin intermediare la nivelul beciului ne împiedică să ne imaginăm cum va fi fost rezolvat planul parterului. În orice caz accesul trebuie să se fi efectuat pe latura de nord prin intermediul unui foişor ce suprapunea pereţii gîrliciului.

Apariţia în compoziţia molozurilor din interiorul pivniţei şi din vecinătatea sa imediată a unei anumite categorii de materiale — bucăţi de mortar, cărămizi smălţuite, discuri ceramice, cahle şi fragmente de frescă — ne-a oferit posibilitatea efectuării unor ipoteze privitoare la ceea ce va fi fost parterul: la modul în care au fost organizate pardoseala şi plafonul, iar sub aspect artistic ne-au sugerat cîte ceva din ceea ce va fi fost decoraţia unei case domneşti — anticipînd funcţia ei — ce trebuia să reflecte, ca şi cea a bisericii de altfel, prin calitatea şi bogăţia ei, preocupările

[23] O rezolvare similară o întîlnim la casa domnească din cadrul incintei voievodale de la Curtea de Argeş (Pavel Chihaia, *Contribuţii la studiul etapelor de construcţie ale caselor domneşti din Curtea de Argeş*, în vol. *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1974, p. 96).

[24] Pivniţa era plină cu moloz în cadrul căruia se pot deosebi patru straturi distincte: primul, cel ce suprapune nemijlocit podeaua, conţine argilă amestecată cu cărămidă şi cărbune, al doilea, piatră şi mortar, a treilea, mortar cu cărămidă macerată şi mult cărbune, iar ultimul, argilă cu pigmenţi de cărămidă, mortar şi mult cărbune. Fără îndoială că aceste straturi aparţin unuia şi aceluiaşi proces de umplere a beciului, urmat de o nivelare a terenului cu nisip curat şi pămînt brun închis, acţiune întreprinsă în scopul amenajării spaţiului rămas disponibil în incintă în urma dezafectării construcţiei.

https://biblioteca-digitala.ro

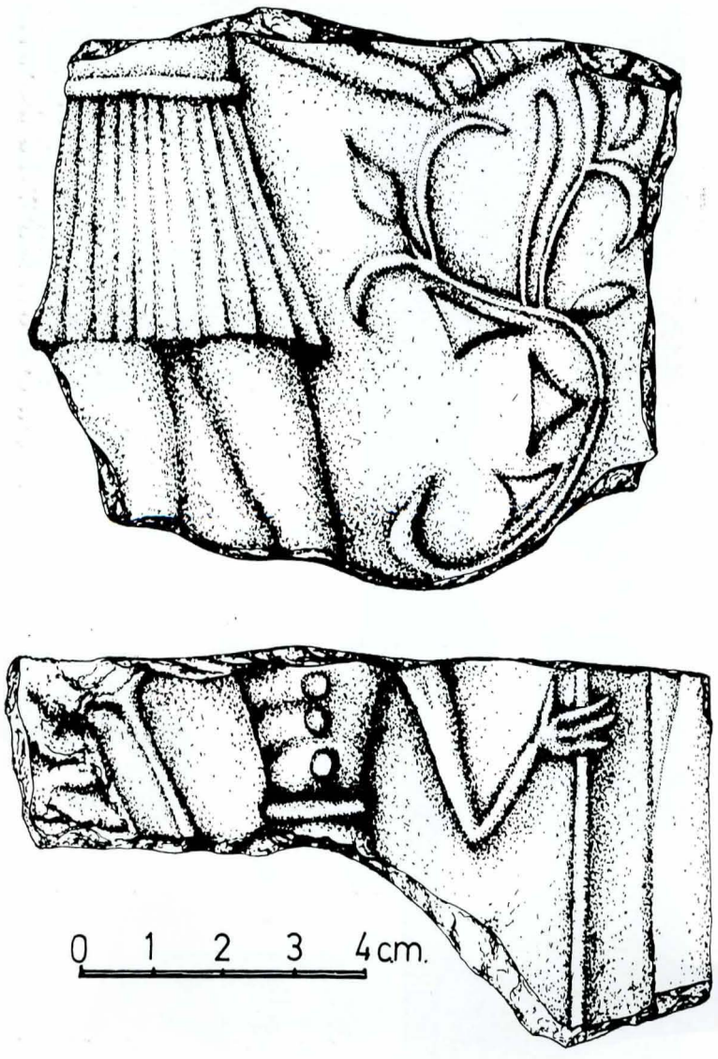

Fig. 4. Fragmente de cahle.

artistice ale epocii, cît şi întreg prestigiul de care se bucura instituţia domniei în cadrul societăţii feudale.

Bucăţile mari de mortar, dintre care unele au în compoziţia lor fragmente de cărămidă şi prundiş, iar altele o armătură de trestie, prin grosimea şi structura lor nu pot constitui elemente de finisaj, ci sînt mai de grabă resturile unui plafon (dacă ne referim la cele cu armătură de trestie) sau ale unui suport de pardoseală (dacă ne referim la celelalte). Pe acest suport trebuie să fi fost amenajate acele cărămizi de formă hexagonală sau octogonală smălţuite în galben şi verde pe una dintre suprafeţe.

Celelalte materiale arheologice descoperite denotă şi ele preocupările artistice ale vremii pentru decoraţia exterioară a unei anumite categorii de locuinţe. Policromia paramentului exterior era dată de discurile şi cărămizile smălţuite ale căror efecte de culoare se îmbinau cu plastica arhitectonică propriu-zisă. Deşi discurile utilizate în această construcţie nu ne-au parvenit decît sub forma unor fragmente sau piese izolate, desprinse de ansamblul propriu-zis şi nu putem şti cu exactitate modul în care era dispus şi dozat decorul ceramic, bănuim că friza de discuri — cu menţiunea specială că nu conţin buton central (fig. 3 a) —, smălţuite în diferite nuanţe de caşeniu, galben şi verde, împodobea, probabil ca şi în cazul bisericii (în acest caz discurile apar realizate cu buton central) (fig. 3 b), părţile superioare ale faţadelor, subliniind astfel axele orizontale ale clădirii. Pe de altă parte, cărămizile smălţuite în aceeaşi varietate de culori erau dispuse în aşa fel încît să contribuie la evidenţierea axelor sale verticale.

Pentru întregirea imaginii asupra aspectului interior al clădirii, am mai aminti de existenţa unor cahle cu decor figurativ sau geometric, smălţuite sau nesmălţuite, ce contribuiau la înfrumuseţarea sobelor. Aparţinînd unor tipuri frecvent întîlnite în cursul secolului al XV-lea ele reprezintă pe Sf. Gheorghe omorînd balaurul, două personaje cu o floare de crin între ele sau un purtător de lance (fig. 4).

Una dintre importantele prezenţe în cadrul acestui complex o constituie fragmentele de frescă descoperite în compoziţia molozurilor, materiale ce ne atestă o bogată împodobire a suprastructurii construcţiei. Dar elementul de-a dreptul surprinzător, chiar şi pentru o casă domnească, este oferit de existenţa unor fragmente de tencuială pictată, păstrate *in situ* pe peretele interior al gîrliciului[25] (fig. 5, 6), reprezentînd registrul inferior al unei picturi ce putea foarte bine să fie figurativă — eventual scene cu conţinut istoric sau alegoric — dacă ţinem cont de împrejurarea că deasupra draperiei se află limita inferioară a unor panouri.

O ultimă categorie de materiale descoperite în cadrul complexului se referă la ceramică, din care, chiar dacă nu a putut fi întregit nici un vas, fragmente caracteristice ne oferă o imagine destul de clară asupra tipurilor ceramice întîlnite în această epocă la mănăstirea Bistriţa[26]. Ceea ce atrage atenţia în mod deosebit este numărul extrem de mare de fragmente de vase smălţuite în raport cu cele nesmălţuite, situaţie justificată prin precizarea rolului construcţiei. Existenţa unei ceramici de lux policrome, de o mare varietate de motive şi de o execuţie desăvîrşită, vine să ne completeze imaginea despre fastul ce caracteriza viaţa înaltei feudalităţi moldovene. Această categorie ceramică este reprezentată aproximativ în egală măsură, atît de cea fără decor, cît şi de cea cu decor (fig. 7). Cea fără decor — smălţuită în mod uniform, în general la interior, cu o singură culoare de smalţ, alb, caşeniu, verde, galben în diferite nuanţe — este reprezentată prin fragmente de farfurii, străchini de diferite forme şi dimensiuni, cu fundul inelar, prin căni cu gura trilobată. Cea cu decor se poate împărţi în două subgrupe: una cu decor pictat şi alta cu decorul obţinut prin incizie (sgrafitto) sau excizie (champlevé). Prima subgrupă, cu decor pictat, este mai puţin numeroasă fiind reprezentată de forme ca farfuria, strachina, castronul şi paharul. Decorul, în general la interior şi arareori la exterior, este realizat din pete sau benzi de linii de culoare verde, roşiatică sau brună, stropite sau trasate pe un fond deschis: gălbui, alb, alb-gri, sau alb cu irizaţii de vernil. Cea de-a doua subgrupă, cu decorul realizat în tehnica sgrafitto şi champlevé este cea mai bine reprezentată, atît din punct de vedere al formelor, cît şi în ceea ce priveşte decorul. Predomină formele deschise: strachina, bolul şi farfuria, de multe ori însăşi forma vasului determinînd o anumită dispunere a decorului la interior şi arareori la exterior. De obicei în mijlocul vasului se află incizat sau excizat un motiv central, delimitat de unul sau mai multe cercuri concentrice, motiv reprezentat de un decor geometric, floral şi foarte rar figurativ. Într-un singur caz apare ca motiv central o monogramă. Restul piesei este acoperit cu elemente vegetale sau geometrice reprezentînd palmete, semipalmete, lujeri stilizaţi, cîrcei, linii în zig-zag sau în reţea etc. Unele fragmente conţin inscripţii cu caractere chirilice sau greceşti, semne şi cuvinte izolate, realizate prin incizie şi într-un singur caz prin ştampilare. Prin particularităţile ei tehnice şi concepţia sa ornamentală, această ceramică se înscrie în categoria celei de tip „pontic", termen dat ceramicii smălţuite din Moldova datorită elementelor comune ce o leagă de lumea bizantină din bazinul Mării Negre[27], fiind descoperită în aşezări urbane ca cele de la

[25] Tatiana Pogonat, din cadrul Laboratorului DPCN, a executat restaurarea şi consolidarea fragmentelor păstrate *in situ*.

[26] O mai amănunţită prezentare a acestui bogat şi interesant material o vom face cu un alt prilej.

[27] Corina Nicolescu, *Arta în epoca lui Ştefan cel Mare* . . . , p. 303—308; idem, *Moştenirea artei bizantine în România*, Ed. Meridiane, 1971, p. 41; şi alte studii ale autoarei în care interpretările se repetă.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 5. Peretele de est al gîrliciului cu porțiuni de frescă conservată *in situ*.

Fig. 6. Detaliu din peretele de est al gîrliciului.

Suceava[28], Iași[29], Cetatea Albă[30] sau mănăstirești, precum Putna[31], Moldovița[32] și Humor[33]. În puține locuri, însă, s-au descoperit piese ceramice smălțuite de un asemenea rafinament ca în cazul celor de la Bistrița, acestea reprezentînd autentice manifestări de artă ce depășesc granițele meșteșugului, integrîndu-se perfect în complexul descoperit.

În sfîrșit, referindu-ne la cauzele și momentul dezafectării acestei locuințe, observațiile efectuate pe parcursul cercetării ne-au permis o serie de precizări. Un puternic incendiu, surprins de altfel pe o mare suprafață în cadrul incintei, afectează în mod special această construcție, gravitatea distrugerilor provocate determinînd scoaterea ei din funcție. Cu acest prilej are loc o evacuare sistematică a materialelor de construcție în vederea reutilizării lor în cadrul unui nou complex cu beciuri, ce va fi ridicat pe aceeași latură de vest a incintei, după ce în prealabil se procedează la o nivelare a terenului. Toate materialele arheologice descoperite sub acest strat de nivelare, atît în interiorul, cît și în imediata vecinătate a pivniței — între care un grup de cinci monede (dintre care două de la Iliaș și trei turcești din a doua jumătate a secolului al XV-lea) cît și întreg materialul ceramic ce nu depășește în timp limita superioară a secolului al XV-lea — precum și unele elemente noi de construcție ce vor suprapune zidăria dezafectată[34] sau stratul de nivelare[35], conduc la stabilirea momentului dezafectării acestei locuințe la mijlocul celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea. Parcurgînd evenimentele istorice prin care a trecut Moldova în această epocă, ne-am oprit asupra celor din 1476 în cadrul cărora armatele conduse de Mohamed al II-lea, întorcîndu-se de la Suceava, trec și prin ținutul Neamțului. Nu este exclus ca o parte din trupe să fi întreprins raiduri de jaf cărora să le fi căzut victimă și așezămîntul prosper de la Bistrița.

Nu ne îndoim de faptul că absența unei incinte de zid a făcut ca așezămîntul să fie o pradă ușoară chiar pentru o ceată mai mică. Deși s-a susținut că cele mai vechi mănăstiri din Moldova dispuneau de ziduri puternice, înalte de 5—6 m[36], între acestea fiind menționată și mănăstirea Bistrița — cu turnul de intrare, incinta și pivnițele stăreției datate la începutul secolului al XV-lea[37] — cercetările arheologice de dată recentă au dovedit că nici unul dintre aceste așezăminte nu au beneficiat de o incintă de zid pînă abia spre mijlocul celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea[38].

Pe lîngă o serie de alte construcții, a căror existență era determinată de necesitățile și multiplele funcții pe care le deținea o mănăstire în evul mediu, ctitoriile domnești beneficiau în mod special de o reședință voievodală, în condițiile în care în această perioadă, nu arareori, curtea avea un caracter itinerant. Dintr-o asemenea locuință la mănăstirea Bistrița voievodul emite numeroase acte, ca cele datorate lui Alexandru cel Bun, datate în 8 iulie și 11 iulie 1428[39] și 31 iulie 1431[40], sau lui Ștefan cel Mare din 8 septembrie 1457[41]. Aceste realități istorice împreună cu elementele de ordin material mai sus-amintite — zidăria de bună calitate, ornamentele de fațadă, pictarea interioarelor și chiar a zidăriei gîrliciului, ceramica smălțuită de o excepțională calitate, toate reprezentînd atributele unui mod de viață fastuos — sînt rațiuni pentru care nu ne îndoim că obiectivul descoperit și prezentat a aparținut reședinței voievodale a lui Alexandru cel Bun din cadrul mănăstirii Bistrița.

[28] „SCIV", 6, 1955, 3—4, fig. 17, 18 și 26; Gh. Diaconu, „Materiale", VI, 1959, p. 922, fig. 3.

[29] Al. Andronic, „Arheologia Moldovei", I, p. 276, fig. 5/1—6.

[30] N. Constantinescu, *Contribuție la cunoașterea ceramicii bizantine de la Cetatea Albă*, „SCIV", 10, 1959, 2, p. 441—451.

[31] Gh. I. Cantacuzino și Al. Rădulescu, *Considerații asupra ceramicii descoperite la mănăstirea Putna în anul 1971*, „SCIV", 25, 1974, 4, p. 527—544.

[32] Gh. I. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 82, fig. 7.

[33] Elena Busuioc și Gh. I. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 78—79.

[34] Ruinele pivniței sînt suprapuse în colțul de sud-vest de un zid aparținînd unei construcții ridicate în epoca lui Ștefan cel Mare cît și de o conductă de olane, ce stratigrafic s-a constatat că a fost instalată în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

[35] Stratigrafic s-a constatat că între momentul dezafectării casei domnești și cel al ridicării turnului-clopotniță din anul 1498, incinta mănăstirii cunoaște existența unei construcții rectangulare, plasată la răsărit de fosta casă domnească, a cărei funcție pare să fi fost tot cea de turn-clopotniță, dar realizat din lemn, pe un soclu de piatră. Clopotul dăruit de Ștefan cel Mare mănăstirii în anul 1494, deci cu patru ani înainte de ridicarea cunoscutului turn din piatră, trebuie să fi fost destinat acestui turn de lemn a cărui existență încetează odată cu ridicarea celui de zid.

[36] Corina Nicolescu, *Locuințe domnești în cuprinsul mănăstirilor . . .*, p. 65.

[37] Idem, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare . . .*, p. 293.

[38] Cercetările arheologice de la mănăstirea Bistrița au dovedit că cele mai vechi construcții de zid sînt reprezentate de biserică și casa domnească, despre o incintă de zid neputîndu-se vorbi decît de la o dată ulterioară incendiului din 1476. Situația care se desprinde din constatările în cadrul obiectivului nostru își găsește un corespondent exact în cele ce s-au putut observa la Moldovița Veche (v. nota 12), Neamț (v. nota 14) — unde nu a putut fi dovedită existența unei incinte de zid pentru începutul secolului al XV-lea —, vechea mănăstire a Humorului (Elena Busuioc și Gh. I. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 67—82) — unde nu au fost descoperite alte construcții de zid în afară de biserică —, sau la Putna („Materiale", IV, 1957, p. 265—275; și E. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, p. 68—69) — unde de abia în 1481 se înalță zidul de incintă și turnurile, cu excepția celui denumit al tezaurului care, într-o primă formă, de plan pătrat, cu soclu profilat și contraforturi înguste, pare să nu se fi legat de o incintă fortificată, ci de o clădire fortificată (Ioana Grigorescu, *Cercetarea și restaurarea turnului-tezaur de la Mănăstirea Putna*, „SCIA", 2, 1973, p. 331—333).

[39] *DIR.A., Moldova, veacul XIV, XV*, vol. I (1384—1475), p. 65—67, nr. 76 și 77.

[40] *Ibidem*, p. 94—95 nr. 106.

[41] *Ibidem*, p. 291, nr. 349.

https://biblioteca-digitala.ro

Dar dincolo de interpretările ce se pot da din diferite puncte de vedere acestei construcții, ea prezintă o importanță de prim ordin, prin aceea că ne înfățișează elemente concrete și destul de bogate, referitoare la arhitectura civilă de zid de la începutul secolului al XV-lea. Ba chiar mai mult, nu credem că greșim apreciind că această prezență ne-a facilitat recunoașterea mai îndeaproape a unuia dintre aspectele vieții, de curte, ținînd cont de împrejurarea că atît biserica, cît și casa domnească din cadrul așezămîntului datorat lui Alexandru cel Bun au o semnificație culturală deosebită reprezentînd nivelul de curte, nivelul oficial, corespunzător cu ceea ce se numește „artă aulică"[42].

Prezența picturii monumentale în cadrul unor complexe de arhitectură civilă era bănuită[43], material[44] dar și documentar fiind cunoscut faptul că Alexandru cel Bun a dispus de meșteri zugravi pricepuți pe care-i recompensa cu generozitate pentru serviciile aduse. Dacă ne referim la Nichita și Dobre, amintiți într-un document din 1415, și la obligația lor de a picta *„două biserici, una în tîrgul de jos și alta care va fi voia noastră... sau o casă sau un pridvor"*[45], am putea bănui, nu fără temei, că dorința lui Alexandru de a i se zugrăvi o casă a fost adusă la îndeplinire tocmai în cadrul incintei mănăstirii Bistrița prin pictarea locuinței ce poruncește să i se ridice aici, însă, la fel de bine, zugrăvirea ei se poate datora și lui Ștefan, un alt zugrav, menționat într-un document din 1425 a fi slujit domnului, *„cu dreaptă și credincioasă slujbă"*[46], ce pare să fi lucrat destul de mult pentru Alexandru cel Bun. Dar ceea ce contează poate mai mult este dovada prezenței în epoca lui Alexandru a compozițiilor murale și în contextul arhitecturii civile, mărturie deosebit de grăitoare a vechii noastre arte laice.

În rîndurile anterioare subliniam preocupările constructorilor pentru împodobirea fațadelor celor două componente principale ale incintei: casa domnească și biserica. Prezența elementelor ceramice, smălțuite și divers colorate, sub formă de discuri (cu sau fără buton central) și cărămizi, ni se pare deosebit de semnificativă și definitorie pentru începuturile veacului al XV-lea, ea putînd fi semnalată și în cadrul altor ansambluri de arhitectură din această epocă, precum cele de la Siret[47] și Neamț[48], unde întîlnim ambele elemente, sau de la Moldovița[49], Humor[50], Mirăuți[51], Cetatea Sucevei[52] și Orhei[53], unde este prezentă doar cărămida smălțuită.

Avînd în vedere faptul că decorul ceramic cu discuri și flori cvadrilobate smălțuite este de veche tradiție în arhitectura bizantino-balcanică[54], împodobind în secolele XIV—XV și unele monumente de arhitectură din Țara Românească — cum ar fi cele de la Turnu Severin, Cozia, paraclisul Curții domnești din Tîrgoviște și Cotmeana — fiind prezent și pe litoralul pontic la Cetatea Albă[55], iar cărămida smălțuită este întîlnită în cadrul sistemului decorativ al unor edificii aflate pe o arie largă ce se întinde din Asia Mică și pînă în Polonia, cu tot caracterul încă limitat al informației noastre arheologice, vom încerca o formulare, oricît de sumară deocamdată, a problemelor ce se pun în legătură cu apariția și răspîndirea acestui procedeu decorativ, în cadrul procesului de adaptare a formelor bizantino-balcanice și orientale, la răsărit de Carpați. O serie de studii mai vechi[56] au încercat unele formulări ale căror încheieri sînt tributare cunoașterii insuficiente a unor monumente cît și datării prea timpurii a altora[57]. Astfel a fost stabilită și unanim acceptată originea sud-dunăreană a acestui decor ceramic, cît și influențele pe care le suferă într-o etapă ulterioară din partea artei romanice și gotice din Transilvania[58]. În ceea ce privește momentul apariției sale[59] și căile de pătrundere în arhitectura Moldovei nu întotdeauna părerile coincid, motiv pentru care vom încerca să ne exprimăm punctul nostru de vedere. Ne vom referi în mod special la discurile smălțuite, avînd în vedere faptul că procedeul de a înfrumuseța fațadele cu aceste elemente decorative și-a găsit un cadru de dezvoltare deosebit de prielnic atît în domeniul construcțiilor ecleziastice, cît și în al celor civile de zid din Moldova. Cercetările recente de la mănăstirea Bistrița au arătat că în afara discurilor decorative cu buton central, cunoscute și amintite în cadrul unor monumente de la începutul secolului al XV-lea, întîlnim o variantă simplă, fără acest buton, mult mai apropiată ca factură de cele existente într-o epocă anterioară în mediul sud-dunărean sau de cele aflate în cuprinsul a două monumente de la începutul secolului al XV-lea în Țara Românească: paraclisul Curții domnești din Tîrgoviște[60] și bi-

[42] O interpretare similară este dată bisericii mănăstirii Cozia (v. Maria Ana Muzicescu, *Bizanțul și arta țărilor românești (sec. XIV — prima jumătate a sec. XV)*, „BMI", 3, 1971, p. 7, așezămînt asemănător cu cel de la Bistrița moldovenească prin rolul și semnificația sa culturală.

[43] *Istoria Artelor Plastice în România*, vol. I, Ed. Meridiane, București, 1968, p. 180 și 194.

[44] Cercetările arheologice de la Cetatea de scaun a Sucevei au scos la iveală blocuri de zidărie pictate aparținînd paraclisului (sfîrșitul secolului al XIV-lea sau începutul celui de al XV-lea) (v. „SCIV", 1955, nr. 3—4, p. 757); fragmente de tencuială pictată au rezultat și pe parcursul cercetărilor efectuate la vechile biserici de la Moldovița, Humor (v. nota 8) și Neamț (R. Heitel, *op. cit.*, p. 331).

[45] *DIR., A, Moldova, veacul XIV—XV*, vol. I, nr. 41.

[46] *Ibidem*, nr. 60.

[47] În legătură cu prezența celor patru picioare de zidărie — descoperite cu ocazia unor lucrări de subzidire — ce flancau spre răsărit și apus absidele laterale ale bisericii Sf. Treime din Siret, au fost date diverse explicații între care cea a renunțării pe parcurs la ridicarea lor în elevație (H. Teodoru, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova*, „BMI", 1, 1970, p. 31, fig. 1—2), sau a funcției lor de simple întăriturii ale fundației (V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 304). În ceea ce ne privește, bănuim mai degrabă că în forma actuală — decorat cu elemente ceramice reprezentate de cărămizi, flori cvadrilobate și discuri cu buton central — monumentul reprezintă rezultatul unei refaceri din temelii, în condițiile respectării vechiului plan și a renunțării la cei patru pilaștri, petrecută la începutul secolului al XV-lea, motiv pentru care îl integrăm în aceeași epocă constructivă datorată lui Alexandru cel Bun. Datarea sa în prima jumătate a celui de-al optulea deceniu al secolului al XIV-lea (R. Theodorescu, *Despre planul triconc în arhitectura medievală timpurie a Sud-Estului european*, „SCIA", 20, 1973, 2, p. 223—224) sau în a doua treime a veacului al XIV-lea (C. Nicolescu, *Începuturile ceramicii monumentale...*, p. 379) și în nici-un caz mai devreme, așa cum s-a încercat (V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 303), poate fi acceptată numai dacă ne referim la formele inițiale ale complexului, din care nu ni s-au păstrat decît fundațiile.

[48] R. Heitel, *op. cit.*, p. 331—333.

[49] Gh. I. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 82—83.

[50] C. Nicolescu, *Începuturile ceramicii monumentale...*, p. 386; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 399.

[51] C. Nicolescu, *op. cit.*, p. 385.

[52] Mircea D. Matei și Al. Andronic, *Cetatea de scaun a Sucevei*, Ed. a II-a, București, 1967, p. 24.

[53] G. A. Smirnov, *Arheologhiceskie issledovanîia starogo Orheia*, în „Kratkie soobșteniia, Institut istorii materialinoi kulturi", Moscova, 1954, nr. 56, p. 27—29.

[54] Prezența acestui decor în arhitectura sud-dunăreană cît și analogiile ce se pot stabili au fost nu o dată subliniate în studiile de specialitate.

[55] B. Slătineanu, *Ceramica românească*, în *Studii de artă populară*, București, 1972, p. 109, nota 4.

[56] Corina Nicolescu, *Ceramica*, în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, Ed. Academiei, București, 1958, p. 34—36; idem, *Începuturile ceramicii monumentale...*, p. 373—396; idem, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare...*, p. 291; idem, *Moștenirea artei bizantine...*, p. 57—58.

[57] Ne referim în mod special la biserica Sf. Treime din Siret (v. nota 47).

[58] Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, „Studii și materiale de istorie medie", VIII, 1975, p. 72—73.

[59] În mod special, de această problemă s-a ocupat Corina Nicolescu (*Începuturile ceramicii monumentale...*), ale cărei încheieri cu privire la momentul apariției acestui procedeu artistic se bazează în principal pe datele oferite de biserica Sf. Treime din Siret. Ceea ce am putea reproșa autoarei se referă la metodologia folosită în sensul că pe baza decorului ceramic, pe care-l consideră *„un element caracteristic și sugestiv"* procedează la datarea bisericii Sf. Treime din Siret (*op. cit.*, p. 373 și 379), pentru ca după aceea, în momentul cînd trece la generalizări, să afirme că *„decorul ceramic al monumentelor moldovenești apare încă de la mijlocul secolului al XIV-lea"* (*op. cit.*, p. 394), dovada reprezentînd-o tocmai elementele de decorație întîlnite în cadrul monumentului mai sus amintit.

[60] Cristian Moisescu, *Prima Curtea domnească de la Tîrgoviște*, „BMI", 1, 1970, p. 13.

https://biblioteca-digitala.ro

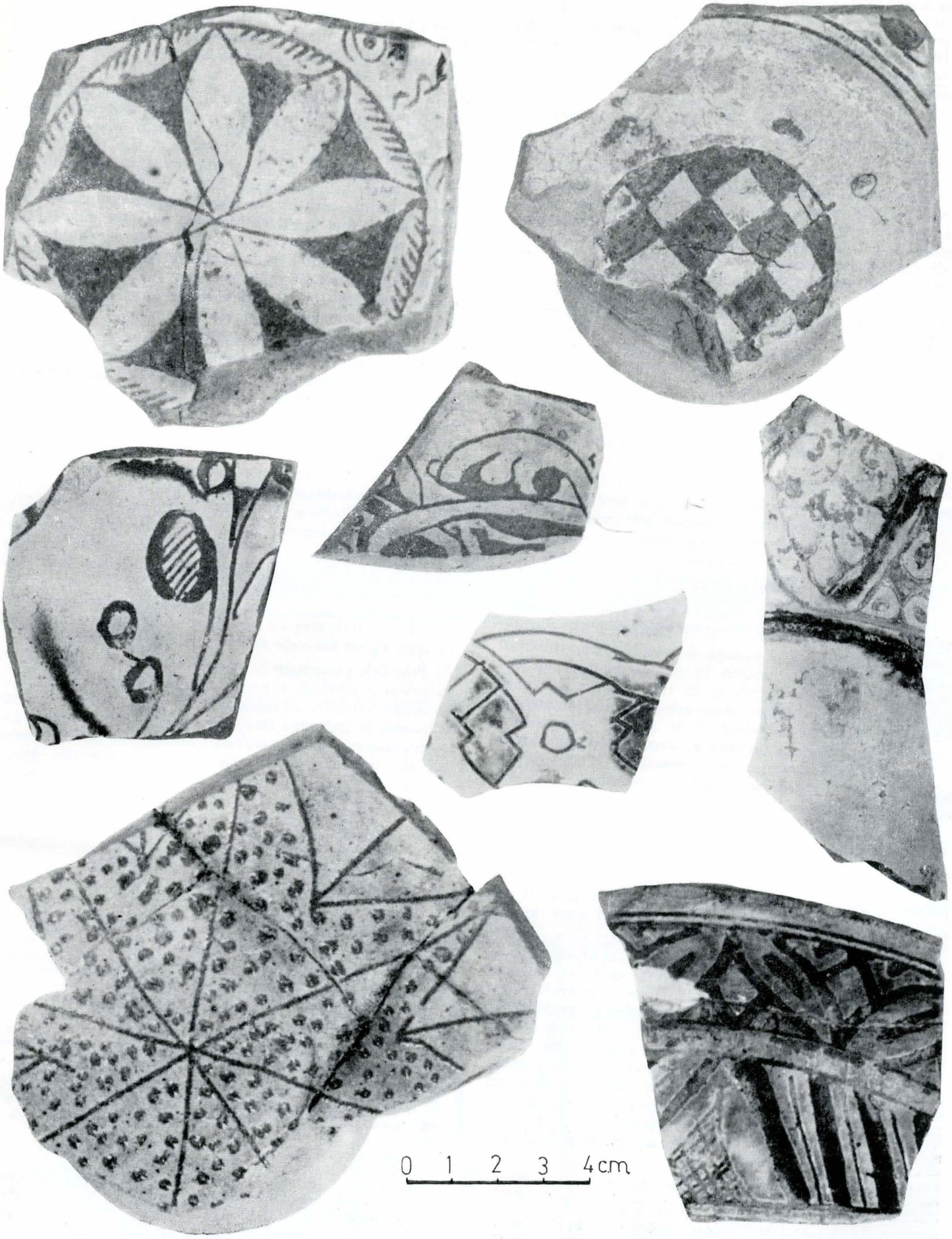

Fig. 7. Ceramică smălțuită descoperită în pivnița casei domnești.

https://biblioteca-digitala.ro

serica fostei mănăstiri Cotmeana[61]. Acest tip netransformat, prezent în cadrul casei domnești de la mănăstirea Bistrița, ne arată că avem de-a face cu o simplă preluare a unor modalități artistice proprii unor arii de cultură învecinate, cu un model ce va suferi însă, în aceeași etapă și în cadrul aceleiași incinte — de această dată în contextul bisericii —, preluări și adaptări creatoare — rezultanta lor fiind discurile cu buton central — ce vor conferi acestor piese un specific aparte. De această dată nu mai avem de-a face cu un element căruia să i se poată atribui o origine nemijlocit străină, ci cu unul definitoriu pentru capacitatea creatoare a meșterilor autohtoni, particularitățile locale fiind evidente. De altfel particularități locale prezintă, deși nu numai în sensul apariției butonului central, și cele patru piese descoperite la mănăstirea Neamțului[62] cît și cele de la bilocali procedînd cu aceeași evidentă imaginație ce va conduce la crearea unei ambianțe artistice originale.

Descoperirile de pînă acum cît și cele de dată recentă de la Bistrița — care au scos în evidență coexistența modalităților artistice preluate cu cele interpretate, ce capătă caracter original — în domeniul ceramicii monumentale, pun problema procesului de asimilare a elementelor de caracter bizantino-balcanic la fondul autohton, pe de o parte, și de asemenea pe cea a procesului de naștere, ca rezultat al unui destul de îndelungat proces de prelucrare și elaborare, a formelor specifice moldovenești. Impresia care se desprinde din descoperirile de pînă acum este că o primă etapă, de simple preluări, poate fi încadrată între sfîrșitul secolului al XIV-lea și primii ani ai celui următor, pentru ca cea de-a doua, de prelucrare într-un sens propriu a unor date artistice deja cunoscute, să-și găsească originile în primii ani a domniei lui Alexandru cel Bun, vreme în care vor coexista modalități mai vechi și mai noi de decorație a monumentelor exemplul cel mai grăitor fiind întîlnit la Bistrița. Acest proces de naștere a formelor serica Sf. Treime din Siret[63], și în aceste cazuri meșterii specifice moldovenești în materie de ceramică monumentală începe să devină activ de-abia în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, accentuîndu-se în chip evident în cursul îndelungatei domnii a lui Ștefan cel Mare, cînd ajunge la măsura sa clasică, beneficiind și de aportul componentei occidentale. Desigur că extinderea cercetărilor arheologice asupra a cît mai numeroase monumente de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea va aduce date noi cu privire la conținutul acestui proces.

Ceea ce credem, însă, că poate fi reținut în momentul de față, este că, în forma lor prelucrată, cu buton central și alte motive realizate prin incizie, discurile decorative nu apar în Moldova mai devreme de începutul veacului al XV-lea[64], chiar dacă sub forma unor simple preluări ele pot să existe ceva mai timpuriu, în cadrul unor monumente necercetate pînă în momentul de față.

Cu privire la căile de pătrundere a acestui procedeu decorativ în arhitectura Moldovei, deși avem de-a face cu construcții în care esteticul nu era subordonat caracterului funcțional, fapt pentru care influențele artistice se pot distinge cu mai multă ușurință decît la celelalte construcții civile din mediul orășenesc, se pot desprinde cîteva puncte de vedere. O primă orientare, ținînd cont de realitatea istorică a extinderii limitei sudice a Moldovei la gurile Dunării și mare spre sfîrșitul secolului al XIV-lea, împrejurare ce face posibil un contact nemijlocit cu teritoriul dobrogean și ținuturile ponto-dunărene[65], consideră că *„în Moldova decorul ceramic al fațadelor își trage originea din arhitectura bizantină de pe litoralul pontic și din ținutul de la Dunărea de Jos, fără a avea vreo legătură cu Serbia"*[66], bănuind existența acestui sistem de decorație în cadrul unor monumente dobrogene dispărute[67]. Ca argument în favoarea acestei teze sînt aduse descoperirile de la Cetatea Albă, unde apar o serie de *„flori cvadrilobate în contextul ruinelor unei biserici de formă dreaptă"*[68]. Un alt punct de vedere, în lipsa unei înlănțuiri mai bogate de fapte nu admite existența unor *„înrîuriri bizantine, sosite în Moldova prin Dobrogea, în secolele XIV—XV"*[69], ținînd cont de împrejurarea că din a doua jumătate a secolului al XIV-lea așezările de la gurile Dunării încep să decadă. În sfîrșit, o poziție ceva mai prudentă admite pătrunderea ceramicii decorative în Moldova poate pe unul dintre bătătoritele drumuri comerciale ce legau Cetatea Albă de Baltica[70], arătînd totodată că în stadiul actual al cunoștințelor este greu de cumpănit rolul pe care-l va fi jucat orizontul artistic dobrogean în răspîndirea unor forme de artă, chiar incipiente, în restul teritoriului țărilor românești[71].

Într-adevăr, sărăcia informațiilor cu privire la monumentele de arhitectură religioasă din ținuturile ponto-dunărene și dobrogene din secolele XIII-XIV face să fie urmărită cu greu înrîurirea pe care va fi avut-o asupra edificiilor din Moldova, în domeniul decorației, activitatea constructivă desfășurată într-o zonă de îndelungată stăpînire bizantină, în care elementele de caracter bizantino-balcanic pot fi considerate predominante. Dar indiferent de căile de pătrundere a acestor elemente de plastică decorativă în arhitectura Moldovei — noi fiind convinși de existența și funcționarea unei duble filiere, atît dobrogeană cît și muntenească — prezența lor concomitentă la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea în cadrul unor edificii de la sud și răsărit de Carpați ne conduce la concluzia participării, într-o primă etapă, de simple preluări, la realizarea lor și a unor constructori familiarizați cu acest tip de decorație monumentală.

Prin cele prezentate în paginile de mai sus am încercat, ca printr-o succintă expunere a cîtorva probleme pe care amintitele cercetări arheologice ni le-au pus mai de aproape, să punem la îndemîna cercetării istorice și de artă un adaos de cunoaștere a unor manifestări artistice, ce dovedesc preocupările domniei pentru asigurarea unui fast deosebit în cadrul unei anumite categorii de locuințe de la începutul celui de-al XV-lea veac.

RÉSUMÉ

En présentant les résultats des recherches archéologiques effectuées en 1974 au monastère de Bistrița, les auteurs mettent en évidence un aspect moins connu de notre architecture médiévale. Il s'agit des vestiges d'une maison voïvodale batie en pierre, au commencement du XVe s. par Alexandre le Bon, dont se sont préservés seulement les mûrs de la cave, de plan rectangulaire, les mûrs ayant des petites fenêtres évasées vers l'intérieur et des niches terminées dans la partie supérieure en arc en plein cintre.

Les fragments de fresque existant „in situ" sur les parois de l'entrée dans la cave, de même que les matériaux découverts dans le remplissage de la cave et dans sa proche proximité: des disques emaillés sans bouton central, des briques émaillées, employées pour la décoration des façades, de même que pour les dallages, des fragments de peinture, de la céramique émaillée d'une qualité exceptionelle et des plaques en marbre sont des preuves du faste et du lux dont fut embellie cette résidence voïvodale.

La désafectation du complexe a eu lieu en 1476 à cause de l'attaque des armées ottomanes, qui ont invadées la Moldavie.

Quoi que batie dans l'enciente d'un monastère, la maison voïvodale présentée, constitue une manifestation concrète du haut degré dont fait preuve l'art aulique moldave du commencement du XVe s.

[61] Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna, *Date noi cu privire la evoluția bisericii fostei mănăstiri Cotmeana*, „Revista muzeelor și monumentelor, seria „Monumente istorice și de artă", 1, 1975, p. 11—24.

[62] Discurile ceramice de la vechea biserică a mănăstirii Neamțului (începutul secolului al XV-lea), în afara butonului central, erau decorate cu cercuri concentrice realizate prin împunsături sau cu semnul solar realizat prin incizii (R. Heitel, *op. cit.*, p. 331—333).

[63] Vezi nota 47.

[64] Singurul monument care ar fi putut dovedi o existență mai timpurie ar fi fost cel de la Siret, care însă în condițiile datării propuse de noi (v. nota 47), nu vine decît în sprijinul încheierilor noastre.

[65] Corina Nicolescu, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare* . . . , p. 287.

[66] Idem, *Începuturile ceramicii monumentale* . . . , p. 387.

[67] *Ibidem*, p. 390.

[68] B. Slătineanu, *op. cit.*, p. 109, nota 4.

[69] Al. Elian, *Moldova și Bizanțul* . . . , p. 158.

[70] Maria Ana Muzicescu, *op. cit.*, p. 10.

[71] *Ibidem*, p. 5.

https://biblioteca-digitala.ro

CERCETARE DE ARHITECTURĂ LA CULA DIN RACOVIŢA

Arh. IOANA LĂZĂRESCU

La începutul secolului al XVIII-lea, împrejurările istorice determină apariţia, în arhitectura civilă muntenească, a unui nou tip de locuinţă cu caracter defensiv — cula — în care mica boierime îşi pune la adăpost, în vreme de primejdie, familia şi avutul. Construită după modelul balcanic de casă întărită, într-o sinteză originală cu trăsăturile casei ţărăneşti şi boiereşti tradiţionale, cula românească este o variantă a locuinţei boiereşti întărite, întîlnită numai în Oltenia şi nord-vestul Munteniei[1]. La extremitatea estică a ariei sale de răspîndire se află cula din Racoviţa, ocupînd o poziţie dominantă pe malul stîng al Argeşelului, aproape de confluenţa cu Rîul Tîrgului[2].

Tradiţia orală[3] o atribuie lui Dumitraşcu Brătianu, proprietarul moşiei Racoviţa, ce ar fi construit-o în acelaşi timp cu biserica din apropiere, în anul 1786.

O altă datare provine dintr-o inscripţie, azi dispărută, despre care Marele Dicţionar Geografic al României menţiona, la începutul secolului nostru, că se afla *„pe faţada dinspre curte a culei: „Zidită în anul 1806, septembrie 18, arsă în anul 1877, decembrie 13, renovată în anul 1878 iunie 15"*[4]. În 1806, proprietar al moşiei devenise polcovnicul Nicolae Racoviceanu, care, probabil, construieşte cula. Un descendent al său, Grigore Racoviceanu o renovează după incendiul din 1877, iar în 1882 o vinde, împreună cu moşia, negustorului I. A. Dobrovitz din Piteşti. În timpul primului război mondial, cula adăposteşte arhiva comunei şi foloseşte ca depozit de alimente[5].

[1] Despre apariţia, originea şi caracteristicile culelor româneşti, vezi Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, Bucureşti, 1965, vol. II, p. 209, 227—235 şi Radu Creţeanu şi Sarmiza Creţeanu, *Culele din România*, Bucureşti, 1965.

[2] Din nefericire, în imediata sa apropiere, pe locul unde odinioară se afla un conac boieresc, s-a ridicat, acum 15 ani clădirea căminului cultural care împiedică perceperea integrală a culei şi închide perspectiva asupra văii rîului, denaturînd ambianţa originară a monumentului.

[3] Gh. C. Săvulescu, *Cula din Racoviţa-Muscel, judeţul Argeş*, 1975 p. 14.

[4] *Marele Dicţionar Geografic al României*, 1902, vol. V, p. 154.

[5] Gh. C. Săvulescu, *op. cit.*, p. 14.

Fig. 1. Cula din Racoviţa, înainte de restaurare, latura de sud-est.

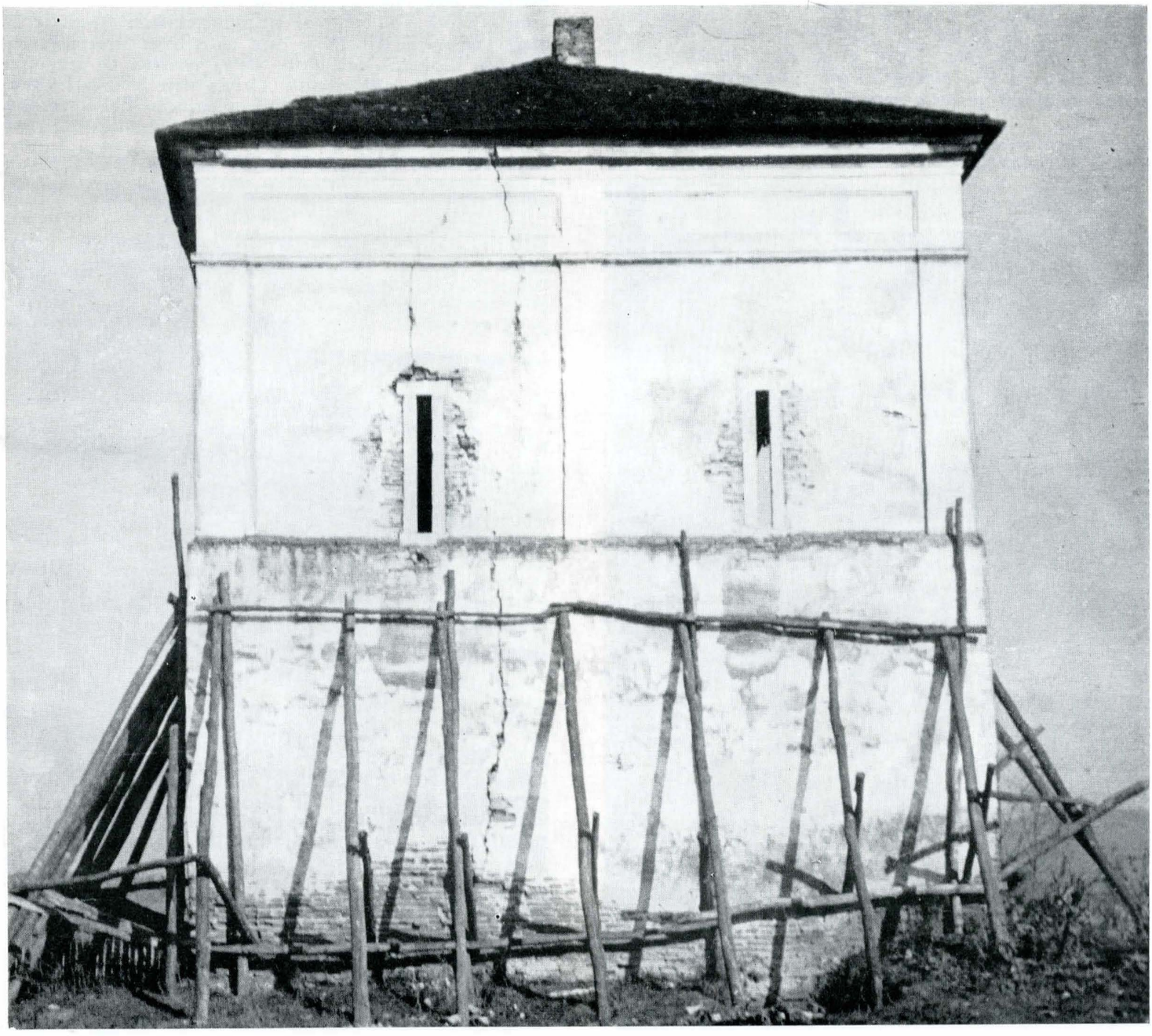

https://biblioteca-digitala.ro

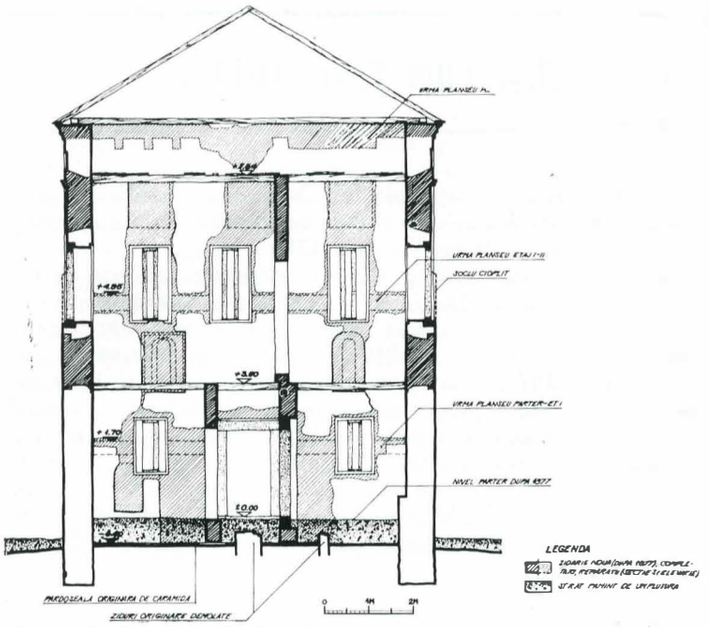

Fig. 2. Secţie prin culă şi vedere a peretelui de sud-vest cu indicarea elementelor apărute în timpul cercetării.

În forma în care a fost renovată în 1878 s-a păstrat pînă în momentul începerii lucrărilor de restaurare, în urmă cu 3 ani. De dimensiuni medii printre construcţiile de acest tip — un pătrat cu latura de 8,50 m — cu zidurile exterioare groase de 70 cm la bază, cula cuprindea la această dată, la interior, două nivele şi un pod suprainălţat, separate între ele prin planşee cu grinzi de lemn, mascate la partea inferioară printr-o tencuială pe şipci. Parterul era alcătuit din două zone complet separate, despărţite de un zid median: pivniţa, în jumătatea de nord-est şi parterul locuinţei cu scara, în cea de sud-vest. Deasupra se ridica un etaj înalt cu trei încăperi de locuit. Exteriorul (fig. 1.), impresiona prin proporţiile masive, apropiate de cub şi prin înfăţişarea austeră a faţadelor: registrul inferior, neted şi plin, în care se deschideau doar golurile intrărilor şi ale unor ferestre mici pe latura sud-vest; cel superior, retras, străpuns de ferestre înalte şi înguste, ca nişte metereze (fig. 3). Panouri mari, dreptunghiulare, adîncite de la faţa zidului, încadrau ferestrele etajului; altele înguste, subliniau cornişa profilată, încheind partea superioară a edificiului. Pe alocuri se mai păstrau fragmente ale unor delicate profile de tencuială care înconjurau masivele ancadramente — tocuri de piatră ale uşii principale şi ale ferestrelor.

Nelocuită şi neîngrijită de multă vreme, cula începuse să cadă în ruină: aproape întreg peretele de nord-est şi jumătate din cel de nord-vest se prăbuşiseră (fig. 4), iar restul zidurilor era brăzdat de sus pînă jos de numeroase fisuri largi.

Un studiu geotehnic întocmit în 1971 a demonstrat că terenul are proprietăţi bune de fundare, degradarea construcţiei datorîndu-se în primul rînd, comportării în timp a materialelor sub acţiunea factorilor externi. Acoperişul şi planşeele sparte, tencuielile stricate, cît şi lipsa unei amenajări pentru scurgerea apelor de suprafaţă din jurul construcţiei, au dus la îmbibarea pămîntului şi a zidăriei cu apă, încît în zona de contact dintre teren şi clădire, cărămida şi mortarul s-au macerat, subţiind zidurile la baza lor. La această cauză s-au adăugat şi transformările efectuate cu ocazia renovării din 1878, care au afectat structura construcţiei, slăbindu-i echilibrul. Starea avansată de degradare în care se afla monumentul dăduse deja la iveală cîteva indicii asupra unei alte structuri, anterioare (fig. 6), care a

Fig. 3. Intrarea principală şi ferestrele (latura de sud-vest) cu ancadramente de piatră neprofilate, după renovarea din 1878.

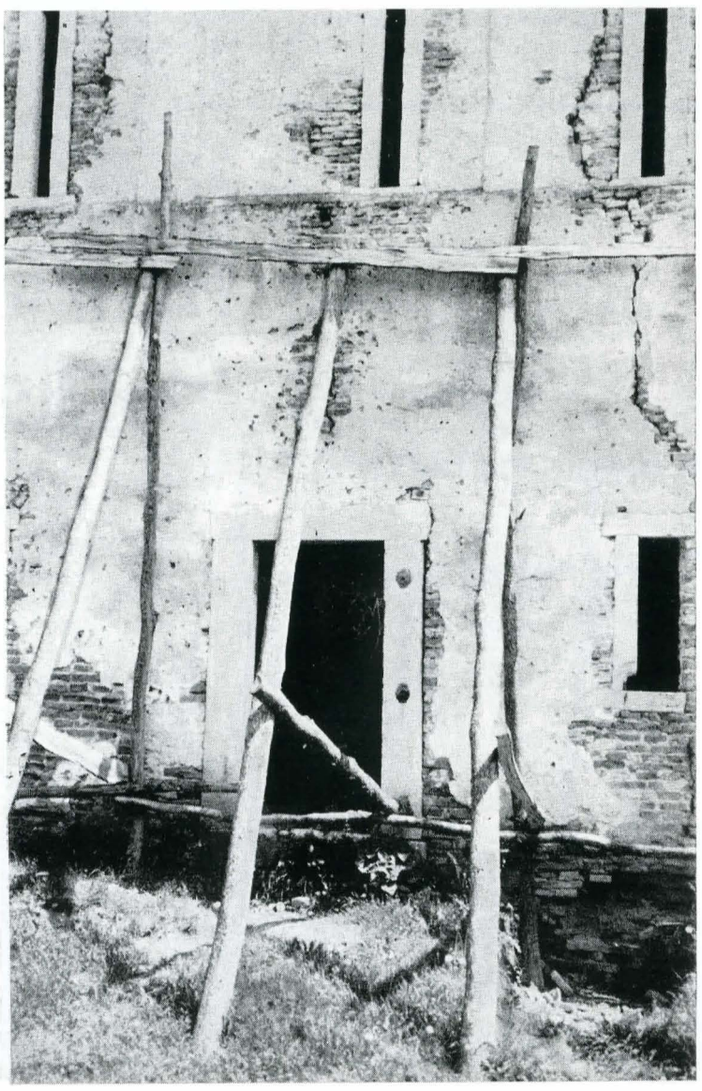

Fig. 4. Latura de nord-est înaintea începerii lucrărilor de restaurare.

https://biblioteca-digitala.ro

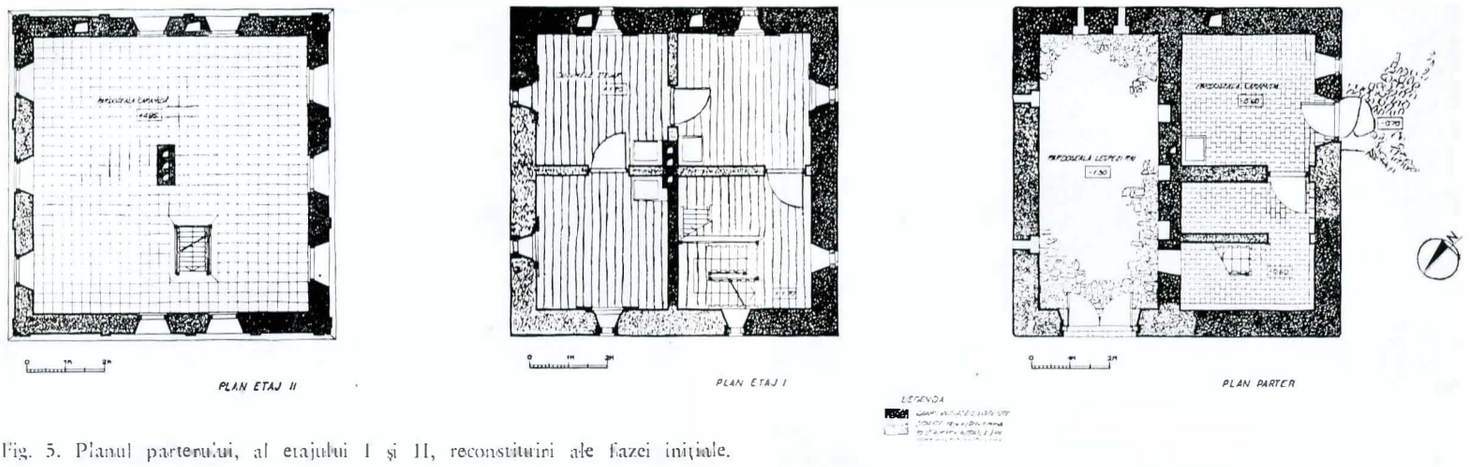

Fig. 5. Planul parterului, al etajului I şi II, reconstituiri ale fazei iniţiale.

devenit din ce în ce mai evidentă pe măsură ce au continuat cercetările şi lucrările de restaurare. De la această primă structură se păstrase aspectul sever şi închis de fortăreaţă, deşi decorul în forme clasicizante, asimilate la acea epocă (sfîrşitul secolului al XIX-lea) în plastica decorativă a locuinţei orăşeneşti, îmbrăcase faţadele culei cu ocazia renovării. Mai mult, existenţa celor două registre, diferit tratate, sugera doar alcătuirea pe două nivele, fără însă a mai corespunde unei realităţi constructive.

Decaparea tencuielilor şi desfacerea zidăriei de umplutură din vechile goluri au furnizat numeroase elemente care au făcut posibilă reconstituirea culei în forma dinainte de 1877, atît la interior (fig. 2), cît şi la exterior. Astfel, dedesubtul şi deasupra ferestrelor etajului (fig. 7 şi 9), s-au găsit aproape intacte, păstrînd tencuiala veche pe şpaleţi, golurile ferestrelor altor două nivele care se ridicau deasupra unui parter mult mai scund la origine. De asemenea, au devenit vizibile şi urmele planşeelor care delimitau aceste nivele (fig. 2). Continuînd curăţarea acestor urme de zidăria şi molozul de umplutură, s-au degajat lăcaşurile grinzilor în pereţii exteriori, ceea ce a dus la precizarea dimensiunilor şi sensului lor de aşezare.

Sondajele arheologice[6], au contribuit la stabilirea nivelului de construcţie al culei, aflat cu cca 30 cm sub nivelul actual al terenului, cît şi a nivelelor interioare de călcare în pivniţă, cu cca 50 cm mai jos faţă de nivelul de construcţie, şi cu 20 cm deasupra acestuia la parterul locuinţei. În această parte a clădirii au mai fost scoase la iveală pardoselile de cărămidă dreptunghiulară (dimensiuni 25×12× ×4 cm), urma unei vetre în încăperea de la sud şi resturile

[6] Gh. I. Cantacuzino, *Notă asupra sondajelor efectuate la cula din Racoviţa (judeţul Argeş)*, Arhiva D.P.C.N., 1969.

Fig. 6. Colţul de vest: prin deschiderea pe aceeaşi verticală cu ferestrele nivelelor anterioare a ferestrelor noului etaj (1878) se crează zone de minimă rezistenţă în care se produc fisuri pe toată înălţimea zidurilor provocînd în final prăbuşirea acestora.

Fig. 7. Latura de sud-est: jos-fereastră veche aparţinînd etajului I al construcţiei iniţiale; sus-fereastră cu ancadrament de piatră datînd din 1878.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 8. Detaliu de fereastră de la casa scării, etaj I (vedere interioară).

Fig. 9. Gol de fereastră, etaj II, latura de sud-vest: urma tocului de lemn de la care pornesc spaleții, glaful (nedegajat încă) și buiandrugii.

Fig. 10. Gol de fereastră, etajul I, cu tencuiala veche păstrată în întregime (latura de sud-vest) (vedere interioară).

a două ziduri transversale care compartimentau inițial parterul. Unul din ele, mai gros (45 cm), aflat la mijlocul construcției, în dreptul golului ușii existente, dovedește că aceasta nu este cea originară. Cercetînd încăperea din colțul sudic, desfăcînd toată zidăria nouă, au fost descoperite pragul și șpaletul sudic ale fostei uși de intrare și o fereastră scundă, alăturată. Colțul de vest al parterului, fără deschideri la exterior, adăpostea probabil scara, închisă spre partea intrării cu cel de-al doilea zid (gros de numai 30 cm) și sprijinită pe o supralărgire a zidului de nord-vest, existentă numai aici.

Pivnița, puțin adîncită, aflată în jumătatea nord-estică a culei, avea un acces direct de afară pe latura scurtă, vizibil doar într-o fotografie anterioară prăbușirii colțului de nord. Golul avea formă de arc turtit la partea superioară și era probabil cel vechi, nemodificat. În peretele opus se mai găsesc două deschideri înguste ca niște metereze, cu scop defensiv, pe lîngă cel de luminare și ventilare, iar în cel sud-vestic, trei nișe mici subliniate de arce retrase și o străpungere spartă ulterior, care comunica cu spațiul de sub scară. La început, pivnița și locuința erau complet separate de zidul median al culei, gros de 60 cm, din motive de apărare.

La reconstituirea primului etaj (fig. 5), din care lipsea o bună parte prin prăbușirea recentă a colțului nordic care a antrenat apoi și zonele învecinate, proiectul de restaurare întocmit în urma cercetării monumentului s-a bazat pe unele observații privitoare la o anumită tendință spre simetrie, remarcată în compoziția planimetrică, cît și pe faptul că recompartimentarea făcută după incendiu nu a modificat, în general, decît dimensiunile încăperilor, mutînd zidurile despărțitoare în raport cu cel median, refăcut și el, dar în aceeași poziție. Prezența ferestrelor în zona prăbușită se putea observa în cele cîteva fotografii mai vechi (1965), printr-o nuanță diferită a tencuielii sau prin prezența unor

https://biblioteca-digitala.ro

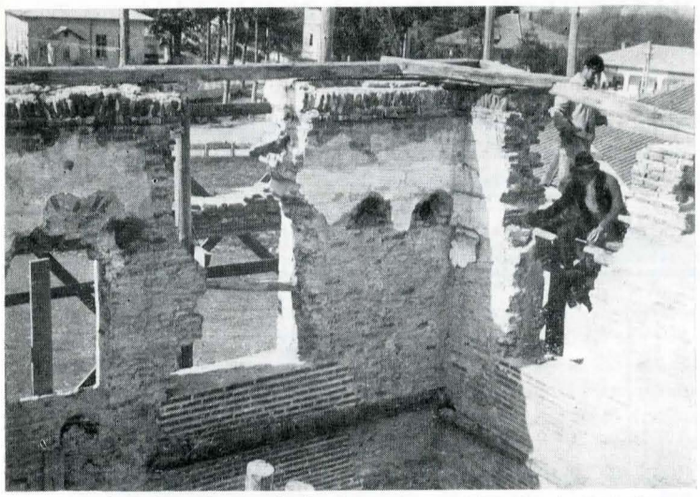

Fig. 11. Colțul de sud cu golurile ferestrelor etajului II, după desfacerea zidăriei de umplutură. Se mai păstrează corniṣa profilată din 1878.

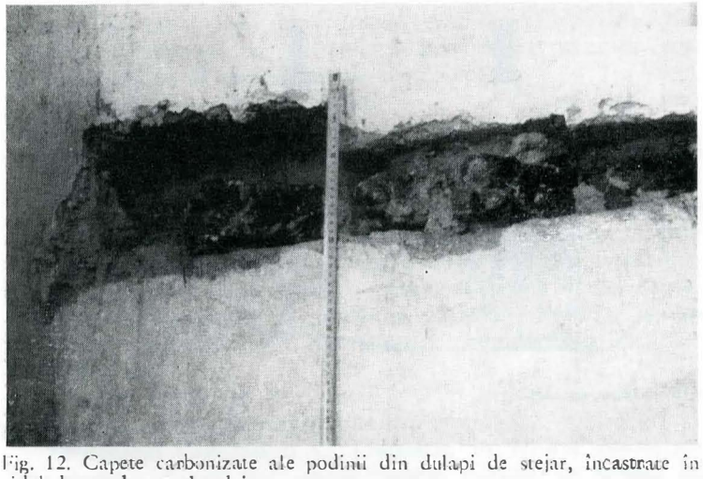

Fig. 12. Capete carbonizate ale podinii din dulapi de stejar, încastrate în zidul de nord-vest al oulei.

Fig. 13. Latura nord-est. Spaletul estic originar al ferestrei, evazat spre interior. Deasupra golului se observă urma încastrării buiandrugilor și pornirea arcului de descărcare din zidărie de cărămidă.

Fig. 14. Pilastru și coloneță de zidărie (colțul de est) degajate de sub tencuiala și profilele executate la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

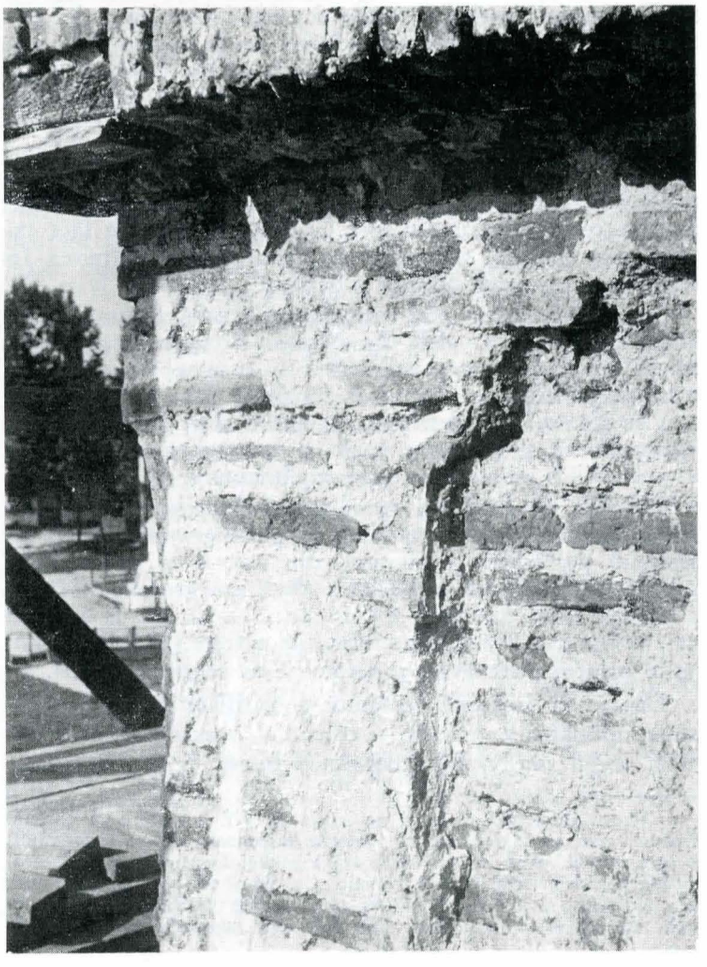

fisuri pe conturul zidăriei de umplutură, așa cum de altfel se vedea încă la zidurile rămase în picioare (fig. 1, 3, 4).

La interior, găsind urma certă a peretelui care separa încăperile din jumătatea de sud-vest, sprijinindu-se pe cel de la parter, s-a presupus că și în jumătatea de nord-est exista un perete asemănător, în prelungirea primului, susținut de o grindă a planșeului. Presupunerea este îndreptățită și de repartizarea simetrică a ferestrelor de la nord-est în raport cu cele de la sud-vest, arbitrară, în raport cu realitatea necunoscută nouă, a fost numai stabilirea poziției și dimensiunii ușilor interioare.

Ferestrele acestui etaj sînt dreptunghiulare și foarte înguste la exterior, mărginite de un toc masiv de lemn a cărui urmă a rămas întipărită în mortarul proaspăt la montare. Spre interior, forma golului este arcuită cu două evazări succesive, atît ale spaleților, cît și ale glafului, care în final se racordează unui cadru dreptunghiular (fig. 10), ce pare să fie urma tocului unor obloane prinse la fața interioară a zidurilor. Spre deosebire de aceste ferestre care se întîlnesc numai în încăperile de locuit, cele de la casa scării, deși identice ca dimensiuni la exterior, la interior nu au avut obloane, păstrîndu-și forma arcuită, cu șpaleții și glafurile plane (fig. 8). Această diferențiere constituie un argument în plus pentru situarea scării în acest colț și nu în altă parte unde forma ferestrelor este mai elaborată și unde prezența oblonului constituie o măsură de sporire a confortului (printr-o izolare termică mai bună) și, probabil, și una de apărare. Într-adevăr, camerele de locuit au fost încălzite, fapt dovedit de canalele largi de fum aflate în grosimea zidurilor exterioare, cu fumul ieșind direct în pod. Odată cu modificările făcute după incendiu, toate fumurile au fost grupate într-un singur coș central ce iese deasupra acoperișului, păstrat și în urma restaurării actuale din motive de securitate. Se poate chiar presupune că incendiul din iarna anului 1877 a fost pricinuit tocmai de aceste coșuri,

https://biblioteca-digitala.ro

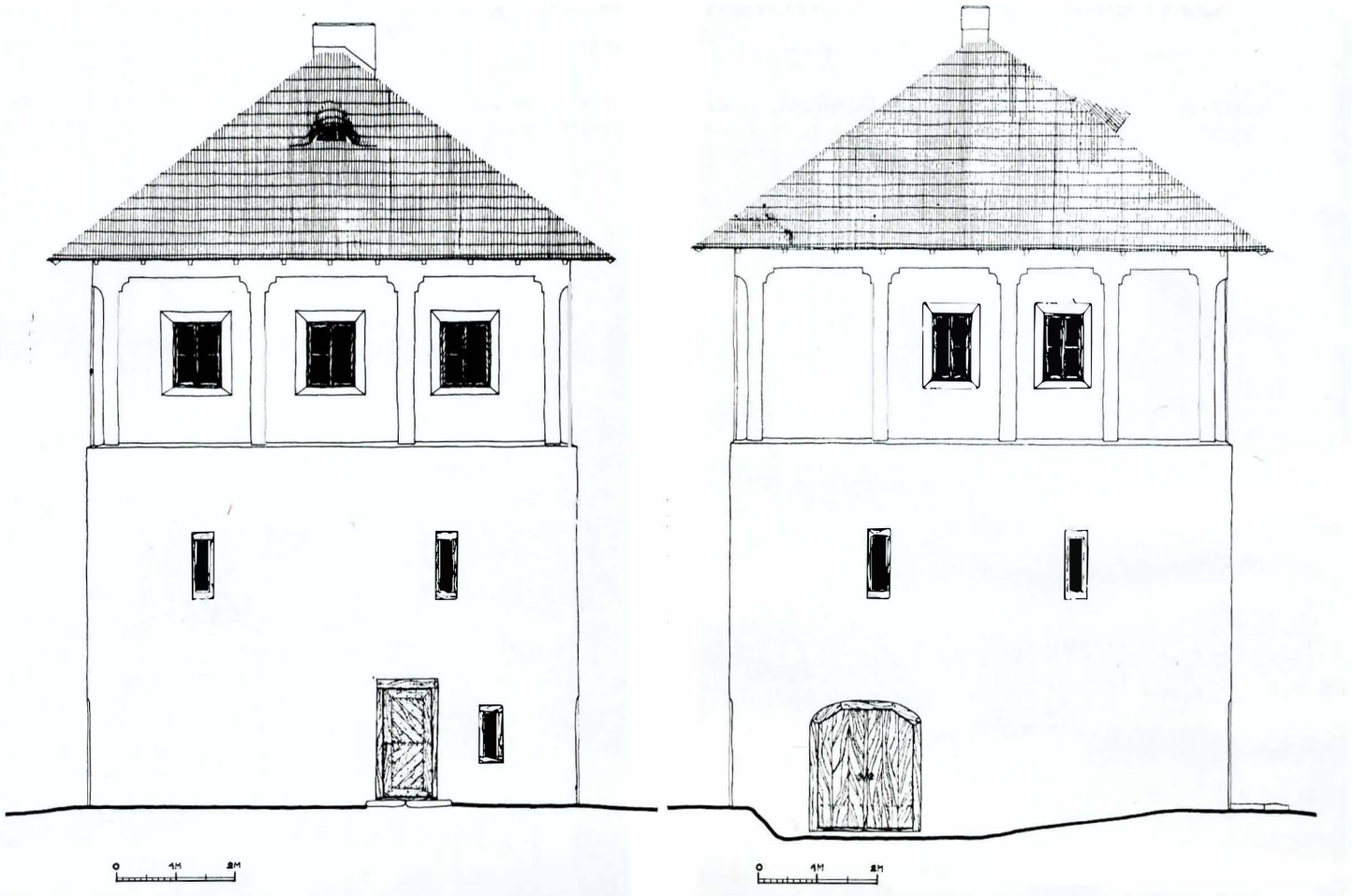

Fig. 15. Fațadele de sud-vest și nord-vest ale culei — reconstituiri.

din cauza scînteilor care au ieșit în pod, sau a aprinderii centurilor de lemn printr-o fisură a zidăriei.

În sfîrșit, ultimul nivel (fig. 5), necompartimentat (nu s-au găsit nici un fel de urme de ziduri interioare, iar poziția ferestrelor nu corespunde celei de la nivelul inferior), constituia un loc de odihnă și de pază. De jur-împrejur se deschid ferestre largi, luminoase, avînd pe trei din laturile construcției tocul montat la interiorul zidului și evazarea golului spre exterior, pentru a permite probabil o mai bună vizibilitate (fig. 9, 11). Pe latura de nord-est însă singurul șpalet rămas în picioare (fig. 13) indică existența unor goluri de ferestre care se lărgesc spre interior, cu tocul la fața exterioară a zidului, respectînd în felul acesta alcătuirea ferestrelor și ușii de la nivelele inferioare[7].

Încăperea aceasta păstrează funcțiile unui foișor deschis, întîlnit frecvent la culele din Oltenia, la unele ocupînd întregul nivel superior. Vulnerabil în vreme de primejdii, acest spațiu este mai apărat la Racovița prin închiderea sa, ceea ce îl face, în același timp, utilizabil și pe timp de iarnă. Parapetul interior foarte înalt al ferestrelor constituie și el, probabil, o măsură defensivă suplimentară.

Detaliile de pardoseli completează imaginea interiorului acestei locuințe întărite: podina de peste grinzile masive de deasupra parterului și pivniței, din care s-au găsit, prinse în zidărie, fragmente carbonizate de 8 cm grosime (fig. 12) și urmele unei pardoseli groase de 10—12 cm la ultimul etaj, alcătuită probabil, din cărămizile pătrate (25 × 25 × 5 cm) găsite printre dărîmături și refolosite la renovarea culei.

Decaparea tencuielii fațadelor a clarificat și modificările aduse înfățișării exterioare a culei: cu ocazia renovării din 1878, soclul masiv, fără decorații, fusese cioplit la partea superioară pe o înălțime de cca 1 m pentru a face loc registrului noilor ferestre. Refăcut, el domină ca proporții, ridicîndu-se puțin deasupra primelor două nivele. Subțierea zidului în dreptul ultimului nivel corespunde în felul acesta sarcinii reduse a acoperișului și a planșeului ce se descarcă pe zidurile exterioare. De sub tencuială au apărut, ascunse în grosimea pilaștrilor dintre panourile decorative de la sfîrșitul secolului trecut, sau chiar ciopliți la fața zidului, alți pilaștri, mai înguști, care încadrau fiecare fereastră a ultimului etaj, iar la colțurile clădirii cîte o colonetă angajată în zidărie (fig. 14). La partea de sus, pilaștrii se termină într-un fel de capitel plat, simplificat. Se delimitează astfel o suită de panouri de factură tradițională care introduce un anumit ritm în decorația acestui registru. Ferestrele sale largi și numeroase accentuează impresia de elansare a monumentului, cîștigată prin coborîrea nivelului terenului și modificarea proporțiilor între registrele exterioare (fig. 15).

Articolul de față se rezumă la prezentarea etapei de cercetare a monumentului: aproape fiecare fragment de zidărie, examinat cu atenție, a furnizat indicii ce au dus la reconstituirea unui mare număr de elemente și detalii ale primei construcții. Astfel a fost posibilă, în final, adoptarea variantei de restaurare a structurii și formei inițiale, de aici lucrările decurgînd în mod logic, cu consolidări, refaceri, completări ș.a.

Readucerea culei la înfățișarea sa originară confirmă atît apartenența ei funcțională și structurală la acest tip de locuință cît și particularitățile proprii puținelor exemplare existente în zona Argeșului: pivnița complet separată de restul locuinței, numărul sporit de nivele, lipsa cerdacului sau a foișorului deschis[8] aspectul general sobru. Interesantă prin rezolvarea nouă pe care o aduce constructorul ultimului nivel și prin preocuparea pentru anumite detalii, cula din Racovița completează seria acestor originale monumente civile românești de la începutul secolului al XIX-lea.

[7] Repetarea acestei alcătuiri pe latura de NE a clădirii se explică, bănuiesc, prin protecția față de vînturile dominante de iarnă (crivățul) pe care geamul, aflat la fața exterioară a golului ferestrelor, o realizează, împiedicînd depunerea zăpezii viscolite, în timp ce, pe celelalte laturi, prin retragerea geamului și lărgirea golului spre exterior se obține un unghi de vizibilitate mai larg, care înlesnește supravegherea împrejurimilor.

[8] Particularitățile culelor din zona Argeșului au fost semnalate de R. Crețeanu și S. Crețeanu, *op. cit.*, p. 15, 40.

https://biblioteca-digitala.ro

CTITORII DE MEŞTEŞUGARI ŞI NEGUSTORI DIN BUCUREŞTI

LIVIU ROTMAN

În cadrul monumentelor de cult din Bucureşti, o categorie aparte o constituie ctitoriile de meşteşugari şi negustori. Studierea acestui fenomen prezintă o importanţă deosebită din următoarele considerente:

a. Argumentaţia literaturii de specialitate privind existenţa şi dinamica unor categorii sociale care, în urma unei dezvoltări istorice *s-au transformat în burghezie*, clasă de care e legat însuşi procesul formării naţiunii şi a statului naţional român, ni se pare nu îndeajuns dezvoltată.

b. Cercetarea fenomenului artistic din secolul al XVIII-lea înregistrează o anumită suficienţă în interpretare, în sensul că nu s-a reuşit descifrarea tuturor componentelor acestui fenomen complex dintre care cea determinantă este procesul dezvoltării obiective a unei noi clase sociale, care vine cu aspiraţiile şi cu un mod propriu de reprezentare a idealurilor sale de frumos.

c. Această categorie de monumente de factură modestă, ctitorii ale burgheziei în formare, dau specific fizionomiei artistice a Bucureştilor, într-un anume fel reprezintă oraşul mai bine decît monumentele de excepţie.

Istoriografia atît de bogată a Bucureştilor, deşi surprinde ridicarea unor biserici de către meşteşugari şi negustori, nu se opreşte în mod special asupra fenomenului ca atare şi nu analizează implicaţiile sale sociale.

Nicolae Iorga are meritul de a prezenta istoria Bucureştilor în permanentă legătură cu monumentele istorice ale oraşului, acestea din urmă fiind văzute ca o expresie a spiritualităţii diverselor epoci istorice. Amintind de ctitoria breslei zlătarilor, Iorga arată că *„Zlătarii, meşteri argintari, au dat reşedinţei domneşti, încă din acea vreme, un lăcaş potrivit cu averea lor"*[1].

Nicolae Iorga nu realizează însă o sinteză a activităţii ctitoriceşti a clasei de mijloc bucureştene.

Profesorul Constantin C. Giurescu, în *Istoria Bucureştilor*, observă că cele mai multe biserici ridicate în timpul lui Constantin Brîncoveanu sînt cele aparţinînd meşteşugarilor, despre care face remarca, la care subscriem întru totul *„care meşteşugari, în general, nu produc numai marfă, dar o şi vînd, sînt deci, totodată negustori"*[2]. Analizînd perioada fanariotă — pe care o consideră în mod greşit, după opinia noastră, ca *„o perioadă de regres"*[3] prezentînd categoriile sociale cu activitate ctitoricească, vorbeşte de ctitoriile *„... negustorilor procopsiţi, şi ale meşteşugarilor, cu vătafii şi staroştii lor în frunte"*[4].

Ceea ce îl interesează în primul rînd pe profesorul Giurescu este numele ctitorilor, pe care îi pune în legătură cu alţi meşteşugari sau negustori relevaţi de documentele vremii. Profesorul Giurescu, în lucrarea dedicată originilor şi dinamicii burgheziei româneşti[5] — studiu de mare valoare prin tematica abordată şi documentele inedite semnalate — nu aduce printre argumentele sale şi aceste grăitoare dovezi materiale: ctitoriile de negustori şi meşteşugari.

Un alt cercetător al istoriei Bucureştilor, Dan Berindei analizînd dezvoltarea meşteşugurilor şi negoţului, semnalează existenţa unor ctitorii negustoreşti (bisericile Negustori şi Popa Soare) şi face următoarea remarcă *„Aceste construcţii dovedesc starea materială înfloritoare a marii negustorimi, lucru atestat şi de tezaure monetare"*[6]. O tangenţă cu problema amintită ne-am fi aşteptat să aibă şi cercetătorii dezvoltării meşteşugului, negoţului, şi în general a schimbului în ţările române, dintre care amintim pe Ştefan Olteanu[7], profesorul Radu Manolescu[8] şi pe dr. Constantin Şerban[9]. Ultimul, enumerînd cheltuielile pe care le avea de obicei o breaslă, spune: *„Un alt gen de cheltuieli erau de natură religioasă, legate de patronul breslei, precum şi la construirea sau repararea bisericilor fiecărei bresle"*[10]. Este o observaţie interesantă, deşi nu sîntem de acord cu încadrarea acestor cheltuieli în categoria acelora de natură strict religioasă. Tratarea problemei trebuie începută, credem, cu încercarea de explicare a actului ctitoricesc însuşi. Fiind pentru mult timp apanajul domniei sau al boierimii, ridicarea unui lăcaş de cult punea în lumină dorinţa de subliniere a unei forţe politice, dublată de una materială, oglindind în acelaşi timp un întreg program politic al ctitorului.

Ce reprezintă ctitoria pentru „mahalagiul" bucureştean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi din veacul al XVIII-lea? În primul rînd, dorinţa de afirmare a unei forţe materiale, care în întreaga perioadă este în creştere. În acelaşi timp putem surprinde şi dorinţa de afirmare politică, determinată de această realitate economică. Nicolae Iorga însuşi observa pentru prima jumătate a secolului al XVIII-lea: *„Este vremea cînd clasele acestea populare devin iuţi, gata de răscoală. Un spirit politic bucureştean s-a format... această mulţime cu breslele în frunte... înţelege a porunci"*[11].

În prima fază a perioadei cercetate, respectiv în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, majoritatea ctitoriilor de meşteşugari şi de negustori sînt din lemn. Ele vădesc o stare materială şi implicit socială modestă. Primele biserici surprinse documentar sînt cea a Tabacilor[12] ce exista în 1654, a „negustorilor" amintită în 1665[13] şi a săpunarilor semnalată în 1669[14]. Procesul de înlocuire a unor biserici de lemn cu biserici de zid, care este specific secolului al XVIII-lea, oglindeşte o creştere a posibilităţilor materiale ale ctitorilor lor. Caracteristic ni se pare cazul amintitei biserici a Negustorilor, care, arzînd în 1714, este refăcută din zid în 1726[15].

Dar însuşi ritmul ridicării unor biserici de către meşteşugari şi negustori, oglindeşte o prosperitate continuă; astfel pînă la 1700 cunoaştem 9 ctitorii, dintre care numai două de zid: biserica Armenească, la 1685[16] şi biserica Sf. Nicolae-Sîrbi la 1692, ridicată de Vasile Potoceanu, cupeţ şi familia sa[17]. În perioada 1700-1750, sînt 13 din care numai 5 sînt din lemn, iar în perioada 1750—1800 întîlnim 18 ctitorii de meşteşugari şi negustori.

Din punctul de vedere al calităţii sociale al celui care ridică o biserică, avem de-a face cu două mari categorii:

Ctitorii individuale ale unui meşteşugar sau negustor şi ctitorii colective. Astfel, biserica Popa Soare este *„zidită şi înălţată din temelie precum se vede de robul lui Dumnezeu, jupân Iane cup(e)ţul de la Buzău, septembrie 15, 7253 (1744)"*[18], iar biserica Batiştea e ridicată în 1764 prin *„cheltuiala dumnealui vătaful Manciul şi a soţiei lui dumnealui Ilinchii(i)... vătaf Vlada, Pană, Stan, Stana, Necul ceauş, Iana pentru ca să le fie dumnealor pom(e)nire..."*[19]. Pe Manciu vătaf, deci conducătorul unei bresle, îl găsim înmormîntat în biserica al cărei principal ctitor este[20].

Foarte interesantă ni se pare asocierea a diverşi meşteşugari din bresle diferite, pentru a ridica în 1794 din zid biserica, „Izvorul Tămăduirii" ce *„iaste zidită din temelie de Gheorghe lumânărar şi de hagi Miul abagiul şi Petco*

[1] Nicolae Iorga, *Istoria Bucureştilor*, Ediţia Municipiului Bucureşti, 1939, p. 90.

[2] C. C. Giurescu, *Istoria Bucureştilor, din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre*, EPL, Bucureşti, 1966, p. 99.

[3] *Ibidem*, p. 99.

[4] *Ibidem*.

[5] Idem, *Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române pînă la 1848*, Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1972.

[6] Dan Berindei, *Oraşul Bucureşti, reşedinţă şi capitala Ţării Româneşti, 1459—1862*, Bucureşti, 1963, p. 71.

[7] Ştefan Olteanu, *Meşteşugurile în Bucureşti, în s. XVI—XVIII*, „Studii", 6/1959.

[8] Radu Manolescu, *Din istoria negoţului bucureştean*, „Studii", 5/1960.

[9] Constantin Şerban, *Breslele bucureştene în secolul XVIII*, „Studii", 6/1959.

[10] *Ibidem*, p. 77.

[11] N. Iorga, *op. cit.*, p. 144.

[12] I. C. Filitti, *Arhiva Gr. Cantacuzino*, Bucureşti, 1919, p. 53.

[13] Nicolae Stoicescu, *Repertoriu bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti*, Editura Acad. R.P.R., f. an. p. 237.

[14] *Ibidem*, p. 265.

[15] Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţii medievale ale României, Oraşul Bucureşti*, vol. I, Editura Academiei R.S.R., 1965, p. 237, (în continuare Al. Elian, *Inscripţii...*)

[16] *Ibidem*, p. 205—206, d. 15.

[17] *Ibidem*, p. 403—404, d. 431.

[18] *Ibidem*, p. 337, d. 300.

[19] *Ibidem*, p. 214, d. 34.

[20] *Ibidem*, p. 300, d. 35.

https://biblioteca-digitala.ro

croitor și Stroe dulgher, Constantin Ciolac cărămidar . . ."[21].

Prezența reprezentanților mai multor profesiuni dovedește și că în acel moment avea loc procesul de dezagregare a breslelor, tocmai sub influența creșterii forței materiale a fiecăruia dintre membrii acestora, amplificîndu-se tendința de subliniere a unor individualități din sînul fiecărei bresle.

O altă categorie deosebit de interesantă este aceea pe care am numi-o a „ctitoriilor mixte", anume acelea realizate în comun de un boier și diverși meșteșugari și negustori. Dintre acestea semnificativă ni se pare biserica Sfîntul Nicolae-Șelari ridicată între 1698—1700 în care avem prezentați drept ctitori pe Șerban Cantacuzino, mare paharnic, alături de Iorgu Stancostea, negustori, Apostol Lazo și Antiță[22]. Din pomelnicul bisericii reiese că aceștia din urmă sînt în fond principalii ctitori căci Apostol ridică zidurile împreună cu Antiță, iar Iorgu Stancostea negustor a zugrăvit biserica, în timp ce aportul ctitoricesc al lui Șerban Cantacuzino se reduce la tîmplă și icoane[23]. De altfel, acest Apostol apare și ca donator, amintit în 1698 în pisania bisericii Sfîntul Gheorghe-Nou: „*. . . și cheltuitoriu lucrului acestuia Aposto(l) negu[ț]ătoriu...*". Pisania bisericii Sfîntul Gheorghe-Nou relevă un element deosebit de interesant: participarea negustorilor la ridicarea unei ctitorii domnești. Pisania amintește de participarea lor la efortul financiar: „*Ajutat-au la această mare cheltuială ce s-au făcut și boierimea și alte mănăstiri ale țării și negustorii cine cu ce au putut . . .*"[24]. Ni se pare deosebit de semnificativ însuși faptul pomenirii lor și ne face să ne gîndim că aportul lor a fost mai mare decît lasă să se înțeleagă pisania, care respecta foarte strict ierarhia societății din acea vreme.

O altă „ctitorie mixtă" este biserica Olari, ridicată la 1757 unde alături de „*dumnealui Dumitrașco-Racoviță vel visteriu*", întîlnim drept ctitori pe Mihai băcanu împreună cu Iancu căpitanul „*ajutorind și alți creștini pravoslavnici*"[25].

În alte cazuri o breaslă desăvîrșește ctitoria unui boier, cum e cazul bisericii Flămînda: ridicată în 1781 de Istrate mare vornic, e terminată în 1800 prin contribuția breslei croitorilor[26]. La 1794, aceștia neavînd fonduri, cer domniei un sprijin pentru acoperirea bisericii dezvelită de furtună[27]. Lăcașul rămîne în grija breslei croitorilor, căci în 1801 se arată că aceasta „*se hrănește și de la breasla croitorilor*"[28].

Existența unor ctitorii comune ale negustorilor și meșteșugarilor pe de o parte și ale boierimii și chiar domniei pe de altă parte, oglindesc ponderea categoriilor sociale „mijlocii" în societatea românească de la finele secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea. Forța lor materială nu mai îngăduie ignorarea lor, dar în același timp fenomenul ne atrage atenția asupra unei caracteristici a societății feudale românești: caracterul relativ deschis al claselor sociale. Și încă o semnificație: marea boierime și vîrfurile negustorimii și ale breslelor meșteșugărești au tot mai multe interese comune. Documentele vremii vorbesc de cumpărarea de către boierime, biserică sau domnie (și Șerban Cantacuzino e cel mai semnificativ din acest punct de vedere!) a numeroase prăvălii. Marea boierime devine interesată în schimbul de mărfuri, și de aici, purtătoare a premizelor unor noi relații sociale care în cele din urmă o va transforma pe ea însăși.

O a treia categorie de ctitorii mixte alătură pe negustori sau meșteșugari cu diferiți slujitori bisericești. De altfel cele două categorii sînt foarte apropiate atît ca poziție materială și socială, cît și ca fizionomie spirituală. Astfel, în 1710 găsim drept ctitori la biserica Sf. Nicolae-Tabacu pe popa Cozma și Dima Tabacu[29], la 1722 la biserica Olteni pe Nicolae, protopopul orașului și pe Constantin vătaf[30].

Fondurile pentru ridicarea unei biserici proveneau fie din fondurile unei bresle sau din ceea ce acumulaseră diverșii ctitori. Ni se pare interesant actul lăsat de Constantin, fiul lui Maxim cupeț — a cărui piatră de mormînt se află în pronaosul bisericii Colțea[31] — în care se arată: „*Las casele mele de aici din București din mahalaua Colței cu pimnița de piatră de la uliță, cu casile după dînsa, i pimnița de piatră cu prăvăliile de pe dînsa din ulița cea mare, . . . să se vînză și să se facă o biserică de piatră unde a socoti părintele vlădica, cu toate cîte trebuiesc bisericii*"[32]. Din sumele obținute pe vînzarea acestor proprietăți se ridică la 1744 biserica Sf. Elefterie. E un caz interesant de ctitorie postumă, la fel ca și cea din 1705 — Scaune — făcută din banii lăsați de Atanasie de la Tîrnovo nepotului său Stavru.

O altă problemă pe care am dori s-o ridicăm este cea a raportului ctitor-ctitorie sau a scopului cu care era ridicată biserica, dincolo de formulele clasice ale pisaniilor „*intru pomenire*" sau „*intru lauda și mărirea lui Dumnezeu*" etc.

Bineînțeles, funcția religioasă își avea importanța sa într-o lume în care ortodoxismul era o componentă a spiritualității societății. Dar, biserica avea un rol funcțional legat de viața breslei, ea participa la „*sfeștania unei noi prăvălii, la înmormîntarea unui membru al breslei*"[33]. De multe ori era locul unde se păstra tezaurul breslei. Observăm de asemenea că zidirea unei biserici era și un mijloc de a obține de la domnie diverse avantaje, în primul rînd scutiri de dări. Astfel, după ridicarea bisericii armenești, domnitorul Mihai Racoviță scutește pe armeni de a mai plăti fumărit domniei „*pentru ajutorul și chiverniseala bisericii ce au făcut ei în oraș*"[34]. Scutiri de dări obține în 1795 și 1801[35] biserica Izvorul Tămăduirii.

Biserica devenea un centru al vieții mahalagiilor ce locuiau în jurul ei. Pe lîngă multe din aceste ctitorii luau ființă școli, în care învățau carte copii de meșteșugari, negustori. Astfel, din efect al unui proces — al consolidării claselor de mijloc — ctitoriile meșteșugarilor și negustorilor devin catalizator al acestui proces. Despre existența și activitatea acestor școli avem știri dintr-o perioadă mai tîrzie — prima jumătate a secolului al XIX-lea, dar e cert că se continua o tradiție mai veche. La biserica Manea Brutarul funcționa un orfelinat ridicat „*de unii creștini din chiar bun cugetul lor*"; interesantă specificarea „*cu însuși cheltuiala lor fără a li se vedi numele*"[36].

În 1831 se înființa în chiliile bisericii Amzei o școală[37]. În 1854 avem lista tuturor școlilor primare de pe lîngă bisericile din București, în care sînt amintite: Olari, Sf. Ioan-Moși, Manea Brutarul, Sfinții Voevozi, etc.[38].

O altă problemă ce ne atrage atenția este raportul între biserică și mahala. În unele cazuri biserica ia ființă într-o mahala constituită, cum e biserica Scaune; în alte cazuri mahalaua e cea care se formează în jurul bisericii (Lucaci sau Silvestru). Considerăm că aprofundarea acestui aspect e de o importanță deosebită pentru relevarea exactă a noțiunii de mahala, care în secolul al XIX-lea joacă un rol important de unitate administrativă a orașului. În cadrul ctitoriilor de meșteșugari și negustori, un rol aparte revine celor ridicate de străini. Dintre acestea prima a fost cea armenească, ce am amintit-o deja — ce fusese ridicată cu ajutorul financiar al unor negustori din Constantinopol, în primul rînd al lui Harutiun Havviant, în 1685[39]. E de altfel prima ctitorie negustorească de zid. A doua aparține lui Atanasie din Tîrnovo și nepotului său Stavru de la Scaune, în 1705[40]. O ctitorie mai tîrzie, din 1842 este cea a negustorilor Constantin Atanasiu, Anghel și Pandele din Sistov[41]. În aceeași categorie se înscrie și ridicarea de către negustorii de religie protestantă, în 1753, a bisericii luterane[42].

Existența unui număr însemnat de negustori străini dovedește că Bucureștii au fost pentru o lungă perioadă un centru al schimburilor de mărfuri în sud-estul Europei.

Fenomenul ctitoriilor de meșteșugari și negustori ni se pare a fi un simptom caracteristic etapei de trecere la perioada modernă. Aceste ctitorii sînt interesante în primul rînd pentru studierea dinamicii unor categorii sociale care reprezentau în acel moment istoric progresul social.

[21] *Ibidem*, p. 271—272, d. 166.
[22] *Ibidem*, p. 431, d. 477.
[23] *Ibidem*.
[24] *Ibidem*, p. 379, d. 382.
[25] *Ibidem*, p. 293.
[26] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 292.
[27] *Ibidem*.
[28] *Ibidem*, p. 207, nota
[29] *Ibidem*, p. 293.
[30] *Ibidem*, p. 230.
[31] Al. Elian, *op. cit.*, p. 229, d. 69.
[32] G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București*, Editura Acad. R.P.R., București, 1960, p. 362.
[33] C.C. Giurescu, *Din istoricul breslelor noastre*, în volumul „Din trecut", București, 1942.
[34] G. Potra, *op. cit.*, p. 368.
[35] V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, Bucuresci, 1893, VI, p. 105.
[36] *Ibidem*, vol. X A, p. 128—129.
[37] Idem, *Istoria Școalelor de la 1800—1864*, vol. III, p. 118.
[38] *Ibidem*.
[39] *Ibidem*, vol. IV, p. 353.
[40] *Ibidem*, III, p. 103.
[41] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 171.
[42] *Ibidem*, p. 222.

https://biblioteca-digitala.ro

CASE BUCUREŞTENE CU PICTURI MURALE EXECUTATE ÎN PRAGUL SECOLULUI AL XX-LEA (III)

PETRE OPREA

X. În locuinţa din strada Spătarului nr. 9, clădită în anul 1883 — dată înscrisă pe cartuşul de pe frontonul clădirii — se mai păstrează pictură decorativă pe plafonul holului mare de la intrare, pe plafonul fostei sufragerii, pe plafonul şi pe cei patru pereţi ai holişorului care ducea spre bucătărie. Aceste picturi au fost executate în primii doi-trei ani de după construirea casei.

Plafonul holului mare, pictat în ulei, cu motive şi elemente decorative inspirate din frescele romane de la Pompei şi Herculanum, este împărţit în trei compartimente: un panou pătrat, la mijloc, încadrat de două panouri de formă dreptunghiulară. Panoul central este decorat simplu: are înscris între laturile sale un cerc, de culoare brună, iar în cele patru spaţii triunghiulare rămase în colţurile pătratului se află cîte o figură alegorică (un cap de copil cu două aripioare) pictată în diverse nuanţe de brunuri pe fond roşu pompeian.

Cele două panouri dreptunghiulare, cuprind scene identice: într-un decor arhitectonic stilizat, susţinut de un mascheron, trei putti desfăşoară o eşarfă. Elementele de arhitectură şi personajele sînt pictate cu diverse nuanţe de brun, iar restul spaţiului cu roşu pompeian ca şi suprafaţa chenarului care încadrează cele trei compartimente[1].

Decoraţia plafonului din fosta sufragerie — alcătuită dintr-un arabesc de linii, frunze şi flori, încadrînd trofee simbolizează plăcerile vieţii de la ţară, folosite în decoraţia franceză din epoca lui Ludovic al XVI-lea, aflate alături de elemente decorative pompeiene este executată într-o tehnică hibridă de tempera şi ulei. Fondul şi majoritatea trofeelor şi ghirlandelor sînt tonuri de albastru, iar liniile de contur, în multiple nuanţe de brun, ceea ce imprimă ansamblului aceeaşi atmosferă rece şi mohorîtă. Ca şi în cazul plafonului din holul mare, desenul este realizat după un model, cu multă libertate, însă cu mai puţină pricepere meşteşugărească, probabil de către un lucrător din echipă nu tocmai stăpîn pe meşteşug, sau căruia decorul eclectic nu-i era familiar.

Plafonul holişorului, ca şi cel al holului mare, este decorat cu o pictură în ulei, inspirată de frescele romane de la Pompei şi Herculanum. O bordură lată (o panglică şi frunze de laur), unde predomină negrul, urmăreşte conturul dreptunghiular al plafonului, decorat la centru cu un motiv alcătuit din frunze şi flori stilizate, iar la cele două extremităţi cu cîte un cartuş încadrat de volute şi susţinut de un mascheron, cartuş cuprinzînd cîte o scenă de petrecere bachică. Personajele sînt realizate în culori brune pe fond negru.

Cei doi pereţi laterali ai holului sînt pictaţi în roşu purpuriu, avînd ca element decorativ, de o parte şi de alta a fiecărei uşi cîte un putti ţinînd într-o mînă o ramură de măslin, pictat în nuanţe de galben auriu. Desenul executat într-o manieră liberă, armonia coloritului viu şi cald, ne îndreptăţesc să afirmăm că acest mic hol este încăperea cea mai reuşit decorată, meşterii vienezi izbutind aici să redea îndeaproape ambianţa decorativă a frescelor romane de la Pompei şi Herculanum.

XI. Locuinţa fostului om politic Nicolae Filipescu, aflată în strada Batiştei nr. 13, colţ cu strada T. Arghezi, a suferit numeroase transformări interioare din partea proprietarilor care s-au succedat, rămînînd intacte doar două plafoane, unul în fosta bibliotecă, realizat în lemn de nuc masiv, altul în fostul birou de lucru, pictat cu o scenă alegorică. Compoziţia înscrisă într-un oval prezintă cinci personaje (un bărbat şi patru femei), în diverse atitudini, ascultînd o lectură, ceea ce ne face să bănuim că este vorba de o scenă alegorică reprezentînd pe Apollo şi muzele. Din păcate o pată de culoare brun închis acoperă un text, sau poate numele artistului, aflat în stînga scenei, privîndu-ne astfel de date certe în legătură cu autorul, sau tîlcul scenei.

Lucrarea — pictură în ulei pe pînză maruflată — într-o gamă de albastru şi brunuri bine armonizate, este creată de un artist care stăpînea bine cunoştinţele perspectivei plafonante.

XII. Hotărîndu-se să realizeze un muzeu de artă care să-i perpetueze memoria, Iancu Kalinderu, membru al Academiei Române şi directorul Administraţiei Casei regale, şi-a construit la începutul secolului al XX-lea o casă spaţioasă, cu o decoraţie interioară deosebit de abundentă.

Reţinem dintre picturi, îndeobşte lucrări ale unor ar-

[1] Pictura este executată de meşteri vienezi. Desenul compoziţiilor este realizat cu multă siguranţă, după un model şablon. Deşi predomină roşul pompeian, atmosfera degajată nu este caldă ci, datorită nuanţelor de brun, sobră, rece.

Fig. 1. Detaliu din pictura casei din str. Batiştei, 13.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 2. Detaliu din pictura casei din str. Spătarului, 9.

Fig. 3. Compoziție de A. Verona executată în 1909 la casa Kalinderu.

Fig. 4. Detaliu din pictura casei din str. Spătarului, 9.

tişti străini[2], pe cea executată de un român şi anume compoziţia de pe plafonul holului scării de la etaj, semnată de Verona, în 1909. Realizată într-un desen ferm şi într-o gamă caldă, în care roşul şi albastrul sînt bine armonizate, ea se înscrie printre cele mai reuşite lucrări ale artistului, însă răspunde mai puţin exigenţelor impuse de decoraţia unui plafon, deoarece nu imprimă acestuia transparenţă aeriană, ci din contră creează senzaţia de strivire a privitorului.

[2] Pe plafonul vestibulului se află trei compoziţii alegorice (ulei pe pînză maruflată, într-o stare de conservare precară deşi au fost restaurate nu demult), realizări originale ale unor artişti străini, ale căror nume nu ne mai sînt cunoscute astăzi. Peretele scării ce duce de la parter la etaj este decorat la rîndul său cu două compoziţii de foarte mari dimensiuni (ulei pe pînză maruflată), copii după lucrări de Rembrandt, iar de o parte şi de alta a uşii bibliotecii, o copie după *Cei patru apostoli* de Dürer (Ioan şi Petru în stînga uşii, Pavel şi Marcu în dreapta), executată în 1910 de F. Thumherr.

Fig. 5. Detaliu din pictura casei din str. Spătarului, 9.

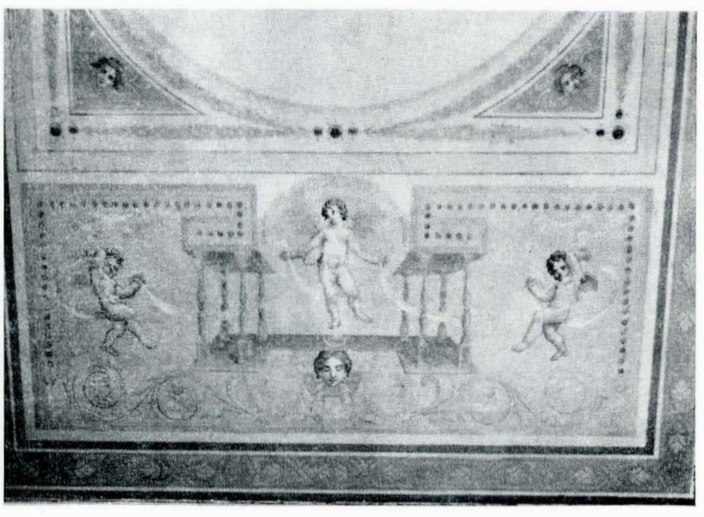

https://biblioteca-digitala.ro

COLOCVIUL INTERNAȚIONAL ICOMOS: „L'ARCHITECTURE VERNACULAIRE ET SON ADAPTATION AUX BESOINS DE LA VIE MODERNE" PLOVDIV, 24 SEPTEMBRIE— 2 OCTOMBRIE 1975

Colocviul organizat în R.P. Bulgaria cu tema „Arhitectura tradițională și adaptarea sa la cerințele vieții moderne" s-a desfășurat la Plovdiv sub egida Comitetului executiv ICOMOS (președinte — prof. Raymond Lemaire, secretar general, Ar. Ernest Connaly, secretar adjunct Jean Salusse) și a Comitetului național ICOMOS (președinte prof. arh. Peio Berbenliev, secretar arh. Mladen Minchev).

Comitetul de onoare al colocviului a fost constituit din înalte personalități fiind prezidat de Ludmila Jivkova, președinte al Comitetului de Artă și Cultură a R.P. Bulgaria, ceea ce indică grija statului bulgar pentru aspectele privind arhitectura tradițională.

Colocviul s-a bucurat de o largă participare a specialiștilor arhitecți și etnografi din 16 țări: U.R.S.S., R.P. Polonă, R.D. Germană, R.S. România, R.S.F. Iugoslavia, R.P. Ungară, R.S. Cehoslovacă, Franța, Finlanda, Olanda, Belgia, Grecia, Turcia, Italia, R. F. Germania.

În mod simbolic orașul Plovdiv, cu tradiții arhitecturale remarcabile, a fost ales pentru a găzdui lucrările colocviului. După deschiderea oficială din 25 septembrie, organizatorii au considerat util, ca înainte de prezentarea rapoartelor și de începerea discuțiilor, să se efectueze, timp de 3 zile, o călătorie de studii — în diferite localități, — la monumente, muzee și „situri", conservate și restaurate, oferind astfel participanților posibilitatea cunoașterii realizărilor din acest domeniu în R.P. Bulgaria.

În zilele de 26, 27 și 28 septembrie au fost vizitate orașele Nessebar, Tîrnovo, Plovdiv, satele Jeravna, Bojentzi și Arbanassi, monumentul de la Kazanlîc, mănăstirea Bacikovo, Muzeul în aer liber de la „Etara". Călătoria a relevat realizările deosebite din R.P. Bulgaria în domeniul conservării patrimoniului național în ansamblu, fără să neglijeze nici o categorie de monumente tradiționale: antice, feudale, civile, religioase, nobiliare sau țărănești. În mod deosebit a impresionat atenția acordată arhitecturii din perioada „Renașterii bulgare", — prin restaurarea unor centre, străzi sau cartiere întregi din orașele Tîrnovo, Plovdiv, Nessebar, Gabrovo, și mai ales a arhitecturii populare — prin restaurarea integrală a unor sate cum sînt Jeravna și Bojentzi.

În zilele de 29, 30 septembrie și 1 octombrie s-au prezentat rapoartele, au avut loc discuțiile și închiderea oficială a colocviului. Participanții au prezentat aspecte interesante privind conservarea și restaurarea monumentelor de arhitectură din țările respective, subliniind importanța lor deosebită pentru păstrarea unui ambient construit tradițional, menit să contribuie la menținerea personalității orașelor.

S-a desprins ca o concluzie a lucrărilor că în fiecare țară, un mare număr de monumente, de aglomerații — formînd orașe și sate — au fost declarate parțial sau în ansamblu sectoare ocrotite.

În R.P. Bulgaria — așa cum a rezultat din interesantul raport prezentat de arh. Mladen Minchev (director adjunct la Institutul Național pentru Monumente Istorice) — rezolvarea complicatelor probleme privind prezervarea patrimoniului tradițional este reglementată de o legislație adecvată, care garantează inviolabilitatea monumentelor și ansamblurilor arhitecturale declarate. Un număr de aproximativ 8 000 de case — din orașe și sate — provenind din perioada „Renașterii bulgare" sec. XVIII, XIX — perioadă care s-a manifestat prin mari schimbări în viața economică, politică și socială a poporului bulgar — au fost puse sub protecția legii.

Pornind de la o idee unanim acceptată, mulți participanți — Nicolas Moutzopoulos (Grecia), Michel Parent (Franța), Dietar Nieserget (Elveția), Stephan Mateev (R.P. Bulgaria) — au subliniat că simpla asigurare financiară și juridică a monumentelor conservate și restaurate nu este suficientă, dacă ele nu-și vor găsi locul în viața contemporană.

Legat de această idee, arh. Mladen Minchev a prezentat situația monumentelor de arhitectură din perioada „Renașterii bulgare" arătînd că ele pot fi grupate după funcționalitatea atribuită post-restaurare astfel:

A. Case tradiționale transformate în muzee

B. Case tradiționale integrate fondului locativ (imobiliar) contemporan

C. Case tradiționale amenajate pentru oaspeți

D. Case tradiționale amenajate pentru creație și odihnă

E. Case tradiționale adaptate cerințelor turismului

F. Case tradiționale adaptate pentru instituții publice.

A. *Transformarea monumentelor în muzee de istorie și etnografie* constituie o practică foarte răspîndită în R.P. Bulgaria. Este o soluție care oferă vizitatorilor posibilitatea de a cunoaște atît exponatele cît și interiorul monumentelor.

Din păcate, așa cum sublinia și arh. Mladen Minchev, nu totdeauna s-a ținut cont de arhitectura monumentului. Un exemplu tipic îl constituie casa Kuiumdjioglu din Plovdiv în care a fost amenajat muzeul etnografic.

B. *Casele tradiționale integrate fondului locativ contemporan* sînt în general proprietate particulară. Deoarece legislația în vigoare din R.P. Bulgaria prevede că restaurarea monumentelor se face din bugetul statului, în fiecare an Institutul Național pentru Monumente Istorice, de comun acord cu consiliile regionale pentru artă și cultură, prevede restaurarea unui număr de case particulare, declarate monumente de arhitectură. În general, aceste construcții își păstrează aspectul inițial mai ales în ceea ce privește fațadele.

Arhitecții urmăresc conservarea integrală a tot ceea ce prezintă interes istoric sau artistic, — uși, ferestre, plafoane, sisteme de încălzit, lambriuri etc. În cazul în care degradarea construcției este foarte avansată, se înlocuiesc piesele deteriorate prin materiale similare sau, în cazuri extreme, se admite chiar înlocuirea lor prin materiale moderne — beton armat, oțel ș.a.

C. *Case tradiționale amenajate pentru oaspeți*

Acestea fac parte din grupa construcțiilor cu caracter reprezentativ, mai ales cele de tip simetric, datînd din a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Exemplul tipic îl constituie casele „Nedkovich", „Artine Guidikov" și „Pavliti" din Plovdiv, „Hadji Anguel" din Vidin, „Konstantzaliev și Hadjikostov" din Arbanassi.

Paralel cu restaurarea acestor case, arhitecții au studiat și detaliile privind amenajarea interioarelor în scopul asigurării comodităților cerute de viața modernă.

D. *Case tradiționale amenajate pentru creație și odihnă*

În satele unde se păstrează arhitectura tradițională ca Bojentzi, Jeravna ș.a., s-a format o adevărată rețea de case de creație și odihnă. În felul acesta aproximativ 200 de monumente au fost înglobate fondului imobiliar al diferitelor uniuni de creație, asociații sau sindicate.

E. *Case tradiționale adaptate cerințelor turismului.*

Transformarea unor case tradiționale în restaurante sau hoteluri este destul de obișnuită. Exemple tipice pot fi considerate restaurantele „Kapitanska srechta" din portul Nessebar, „Mahanata" de la Jeravna, „Afronguite", din Plovdiv etc. Alte construcții au fost integrate rețelei hoteliere.

F. *Casele tradiționale adaptate pentru instituții publice* sînt foarte numeroase, avînd funcționalități multiple: primării, școli, grădinițe, magazine, galerii de artă etc.

În sfîrșit, multe case au fost adaptate ca săli de ceremonie pentru căsătoriile civile.

Cele de mai sus constituie argumente pentru practicarea consecventă a unei „conservări active" așa cum sublinia în raportul său și dr. arh. Stepan Stamov, cu mențiunea că în cazul monumentelor cu valoare etnografică și artistică excepțională, acest gen de conservare trebuie limitată.

Susținînd același punct de vedere, delegatul maghiar a prezentat cazul unui sat transformat în centru turistic „țărănesc" în care, din 58 de case declarate monumente de arhitectură, 14 au fost adaptate cerințelor turismului (hoteluri, restaurante, muzee etc.), 11 au permis dotarea satului cu infrastructura elementară (dispensar, primărie, poștă etc.), 33 de construcții și-au păstrat funcția inițială (case de locuit).

Evident soluțiile prezentate nu epuizează toate posibilitățile pe care le oferă viața cotidiană, dar constituie un bun exemplu de integrare a monumentelor istorice și de artă în viața contemporană.

În cadrul colocviului s-a înscris ca o concluzie de primă importanță — susținută de prof. arh. Peio Berbenliev (R.P. Bulgaria), Maya Kairamo (Finlanda), arh. Dobroslav Pavlović și Nadejda Maksimović (R.S.F. Iugoslavia), arh. B. V. Gnédovskiy (U.R.S.S.) — faptul că integrarea tuturor monumentelor tradiționale, cu valoare istorică, artistică sau rustică, în contextul vieții contemporane, constituie mijlocul cel mai sigur de conservare. Prin ind o nouă funcție, un nou sens de viață, vechile construcții tradiționale nu mai apar doar ca vestigii muzeale ale unor timpuri de mult apuse. Reînviate, ele ocupă un loc de onoare în societatea contemporană și vor rămîne în viață cît timp vor fi utile societății în permanentă evoluție.

Un alt aspect discutat pe larg, privește cealaltă fațetă a problemei și anume, integrarea arhitecturii moderne într-un cadru istoric construit.

Presați de considerente privind sistematizarea așezărilor — urbane sau rurale —, printre construcțiile vechi, arhitecții implantează construcții moderne. Integrarea arhitecturii moderne într-un cadru istoric construit reprezintă — așa cum a susținut și dr. Andras Roman (R.P. Ungară), una din problemele de cea mai mare actualitate, mai ales pentru mediul rural.

Făcînd referire la experiența arhitecților din țara sa, dr. Andras Roman a arătat că implantarea construcțiilor moderne în mediul rural este foarte dificilă din cauza contradicției care se creează între volumele modeste ale caselor țărănești și volumele construcțiilor noi. Problema este complicată și simpla realizare a unor construcții de mici dimensiuni — vile, case individuale etc. — nu poate fi considerată o soluție ideală, deoarece poate fi în dezavantajul ansamblurilor tradiționale. Pe de altă parte el consideră că arhitectura actuală, spontană din satele maghiare este lipsită de perspectivă.

Pentru rezolvarea acestor dileme care stau în fața factorilor responsabili s-a organizat un concurs în vederea integrării unui număr de șapte construcții noi în ansamblul construit din satul Hollókö. Rezultatele concursului au demonstrat că noile exigențe funcționale privind realizarea proiectului pot fi satisfăcute foarte bine folosind modulii considerați tradiționali în sat, în scopul creării volumelor și spațiului care să se armonizeze cu cadrul existent.

O altă concluzie desprinsă din rapoartele prezentate a fost aceea că patrimoniul cultural reprezentat de monumentele de arhitectură tradiționali, poate fi valorificat pe deplin numai dacă este examinat la scară urbanistică.

Cînd se discută punerea în valoare a patrimoniului arhitectural trebuie avute în vedere nu numai mijloacele tehnice necesare, ci trebuie urmărită înțelegerea spiritului și condiții-

https://biblioteca-digitala.ro

lor de viață din trecut ale monumentelor, în scopul creării unei atmosfere corespunzătoare, deoarece ele trebuie apreciate și puse în valoare sub toate aspectele: istoric, estetic, social, urbanistic și economic. În felul acesta monumentul se va încorpora în așezarea contemporană nu numai ca element cultural, ci va deveni un participant activ la mediul vital de astăzi și de mîine. Moștenirea arhitecturală nu trebuie privită numai ca un document cultural și estetic ci ca un element constructiv și o componentă reală a mediului vital contemporan, căruia îi conferă trăsăturile individuale atît de necesare.

De aceea, mulți participanți — prof. arh. Luben Tonev, arh. Stephan Mateev (R.P. Bulgaria), arh. Dietar Nievergelt (Elveția), ing. Heinz Wolff (R.F. Germania) — au subliniat că politica culturală urbanistică trebuie să aibă în vedere amenajarea orașelor și localităților în scopul creării de ansambluri teritoriale armonioase, pentru realizarea unui ambient vital la scară regională și națională.

Soluționarea problemelor patrimoniului cultural arhitectural din acest punct de vedere presupune înainte de toate o politică guvernamentală și locală bine dirijată, ajutată prin participarea marelui public și a tineretului.

Tangențial s-a discutat și despre modalitatea conservării monumentelor de arhitectură prin strămutarea și concentrarea lor în muzee în aer liber. Prof. arh. Dobroslav Pavlović (R.S.F. Iugoslavia) a pus problema necesității admiterii acestei modalități de conservare a monumentelor tradiționale în scopul salvării lor, cu toate riscurile pe care le comportă asemenea lucrări pentru păstrarea integrității construcțiilor și modificarea ambientului. În legătură cu această problemă rezoluția colocviului recomandă în mod expres realizarea de muzee în aer liber, în cazurile în care nu există posibilități de conservare „in situ" sau atunci cînd, din cauza așezării, monumentele nu pot fi integrate cerințelor societății contemporane.

Rezoluția elaborată la încheierea lucrărilor colocviului ICOMOS de la Plovdiv constată realizările deosebite din ultimii ani în domeniul conservării patrimoniului arhitectural, subliniind necesitatea continuării lucrărilor în ritm alert, inventarierea monumentelor, stabilirea zonelor ocrotite și valorificarea lor sub toate aspectele.

Participarea largă, referatele interesante, schimbul de păreri precum și excepționala organizare datorată gazdelor ne îndreptățesc să considerăm colocviul ICOMOS cu tema: „Architecture vernaculaire et son adaptation aux besoins de la vie moderne", desfășurat în cadrul „Anului internațional al patrimoniului arhitectural", ca o manifestare de prestigiu, cu rezultate deosebite în cunoașterea reciprocă a problemelor ce se pun și a realizărilor pe plan mondial.

GEORGETA STOICA

CONSILIUL INTERNAȚIONAL AL MONUMENTELOR ȘI SITURILOR ICOMOS

Recomandări

Participanții la Colocviul internațional ICOMOS asupra „Arhitecturii tradiționale și adaptării sale la nevoile vieții moderne", provenind din 17 țări și reuniți la Plovdiv, exprimă mulțumirile și via lor recunoștință autorităților din Bulgaria, Comitetului pentru Artă și Cultură, Comitetului Național Bulgar ICOMOS, Institutului Național pentru Monumente de Cultură ca și Uniunii arhitecților bulgari, pentru excelenta organizare a colocviului și primirea călduroasă care le-a fost rezervată.

Reamintind lucrările și rezoluțiile simpozionului ICOMOS de la Strbske-Pleso-Brno (Cehoslavacia) din 1971, „Protecția arhitecturii populare" și colocviul de la Thessalonic (Grecia), din 1973, privind „Conservarea și reanimarea arhitecturii populare și a siturilor rurale", participanții constată cu satisfacție progresul creșterii conștiinței și a interesului asupra arhitecturii tradiționale. Ei iau act de faptul că recomandările de la Strbske-Pleso-Brno făcute de Comitetul executiv ICOMOS, de a sesiza UNESCO asupra problemelor din competența sa privind arhitectura tradițională par a se fi materializat în rezultate concrete. Ei subliniază din nou importanța primordială a programelor de educație școlară și extrașcolară pentru sensibilizarea populației cu privire la patrimoniul său arhitectural.

Participanții la colocviu, considerînd:

— că arhitectura tradițională rurală și urbană face parte, integrantă din patrimoniul umanității, și că generația actuală nu este decît depozitara acestui patrimoniu pe care trebuie să-l transmită generațiilor viitoare,

considerînd:

— că definiția de „arhitectură tradițională" nu este încă suficient precizată și că este foarte important să se aprofundeze de acum înainte această noțiune și să se studieze tipologia și morfologia,

considerînd:

— că în perspectivele economice ale unui nou mod de creștere a atenției pentru evitarea distrugerii și păstrarea bunurilor existente, arhitectura tradițională constituie o rezervă importantă a habitatului care nu trebuie pierdută și a cărei utilizare judicioasă presupune uneori o restructurare a teritoriului și o politică de descentralizare asemănătoare cu dezvoltarea rurală,

considerînd:

— că politica de salvare a arhitecturii tradiționale dispune de un evantai de mijloace mergînd de la pura conservare muzeologică a edificiului sau de la adaptarea sa la nevoile vieții contemporane, pînă la revitalizarea sa pentru a-i reda funcțiile inițiale menținînd integral caracterul său,

considerînd în sfîrșit:

— că arhitectura tradițională poate oferi un cadru de viață mai diferențiat, mai apropiat nevoilor permanente ale oamenilor pentru un habitat concentrat din ce în ce mai căutat, cu precădere de tînăra generație, participanții se adresează guvernelor statelor și autorităților responsabile la toate nivelele:

1. *Recomandă* ca în cel mai scurt timp să se întăptuiască *inventarierea patrimoniului arhitectural* care trebuie privit în toată amploarea sa.

2. *Recomandă* utilizarea sistematică a acestui inventar pentru elaborarea unei politici globale de conservare, comportînd o *analiză sistematică* a elementelor inventariate și a dispozițiilor juridice, financiare și tehnice proprii să asigure salvarea monumentelor.

3. *Recomandă* să se vegheze și să se urmărească coordonarea dintre serviciile de conservare a patrimoniului arhitectural și a celor de *amenajare a teritoriului și de urbanism,* coordonare indispensabilă pentru o politică de salvare și revitalizare a arhitecturii tradiționale.

4. Recunoscînd efectul pozitiv pentru reanimarea orașelor, produs de introducerea în circuit public și cultural a anumitor construcții reprezentative din ansamblurile *arhitecturii tradiționale urbane,*

Recomandă intensificarea participării populației la renovarea cartierelor sale și o grijă sporită pentru crearea posibilității de menținere a acesteia pe loc și după efectuarea restaurării și conservării:

5. Observînd că un *ansamblu de arhitectură tradițional-rurală* poate fi conservat în toată autenticitatea sa și prin menținerea populației rurale, chiar dacă o parte din ocupațiile agrare s-au modificat în favoarea creșterii ponderii tehnicii,

Recomandă să se țină seama de acest fapt în cadrul politicii generale de salvare și revitalizare.

6. *Recomandă* ca în cazul în care satul vechi a fost abandonat total sau parțial, să se stabilească un echilibru între habitatul permanent, rezidența secundară, afectarea turistică și vocația culturală publică pe alte cerințe, a funcției muzeografice.

7. *Observînd* că *muzeele în aer liber* întrunesc tipuri variate de arhitectură tradițională, răspunzînd unei necesități documentare și pedagogice;

Recomandă să se recurgă la acest mijloc numai în condiții determinante și în cazuri excepționale.

8. *Recomandă* ca în toate situațiile citate restaurarea să păstreze un caracter riguros științific avînd la bază o documentație metodică și ca toate adaptările să se inspire din aceleași principii.

9. Observînd că, dacă în numeroase cazuri, conservarea unui ansamblu tradițional trebuie să implice toate construcțiile noi susceptibile să tulbure armonia sa, în anumite circumstanțe, trebuie să admitem în mod inevitabil înserarea noilor construcții,

Recomandă ca acestea să respecte ambientul natural, scara și caracterul construcțiilor existente.

10. Observînd că realizarea acestei politici generale este rezultatul declinului activităților artizanale ca o consecință a revoluției industriale,

Recomandă, să se ia măsuri pentru reînvierea și crearea unor condiții favorabile dezvoltării activității artizanale.

În sfîrșit, participanții reamintesc intenția Comitetului Executiv al ICOMOS, dorința formulată la simpozionul de la Strbske-Pleso-Brno, în 1971, de a constitui un comitet internațional care să se ocupe cu studiul morfologic și tipologic al conservării, adaptării și reanimării arhitecturii tradiționale, dîndu-i un caracter interdisciplinar și mijloace de funcționare corespunzătoare.

„MONUMENTELE ISTORICE ȘI MEDIUL ÎNCONJURĂTOR AL ORAȘULUI PRAGA" -PRAGA, OCTOMBRIE 1975

În zilele de 21—24 octombrie 1975 în R.S. Cehoslovacă s-au desfășurat lucrările simpozionului internațional, cu tema „Monumentele istorice și mediul înconjurător al orașului Praga", la care au participat ca invitați din partea Direcției patrimoniului cultural național din R.S. România, arhitectul Cristian Moisescu, director adjunct și arhitect Marinel Daia. Simpozionul a fost organizat de către „Centrul pentru protecția monumentelor istorice și prezervarea naturii orașului Praga" din R.S. Cehoslovacă.

Simpozionul a urmărit să prezinte preocupările specialiștilor cehoslovaci pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice din Praga, protejarea ansamblurilor de monumente istorice și ale naturii, utilizarea edificiilor istorice restaurate ca și ansamblurile istorice integrate în viața modernă a capitalei cehoslovace, în lumina realizărilor din ultimii 30 de ani, simpozionul, avînd astfel și un caracter aniversar.

https://biblioteca-digitala.ro

Tematica dezvoltată în cadrul simpozionului a atins toate problemele legate de păstrarea, conservarea și restaurarea valorilor istorice, artistice și culturale ale centrelor istorice și rezervațiilor naturale ale orașelor, folosind toate mijloacele posibile și anume:

— valorile de arhitectură, arheologie, plastică sculpturală, obiective cu valoare istorică, opere de artă decorativă, puncte izolate — de atracție — pe artere principale care pot fi păstrate și restaurate, protecția mediului înconjurător (atît pentru a da monumentelor ambianța respectivă, cît și contra poluării mediului ambiant), puncte de atracție, expoziții, muzee, construcții noi reprezentative etc.

Urmărind în egală măsură și realizarea unui schimb de experiență între specialiștii din domeniul respectiv, aparținînd instituțiilor similare din celelalte capitale ale țărilor socialiste, organizatorii simpozionului au solicitat susținerea de referate, în care să fie înfățișate realizările din fiecare capitală în acest domeniu, de către reprezentanții țărilor participante.

Referatul prezentat de arhitectul Cristian Moisescu, intitulat „Considerații asupra lucrărilor de restaurare și punere în valoare a centrului istoric al orașului București", susținut cu diapozitive color și prin expunerea principiilor și metodologiei care au stat la baza realizării lucrărilor din capitala țării noastre, avînd ca scop nu numai recuperarea unor importante monumente — Palatul voievodal, Hanul lui Manuc și hanul Gabroveni — ci și a altor construcții valoroase din zonă, a fost apreciat și reținut pentru publicare.

La lucrările simpozionului a participat din partea ICOMOS-ului, prof. ing. Miklos Horler, membru al Comitetului Național ICOMOS din R. P. Ungaria.

Organizarea cu multă grijă și în cele mai bune condiții a simpozionului, cum și calitatea majorității referatelor, au contribuit la o deosebită reușită a sa.

Arh. CRISTIAN MOISESCU și
arh. MARINEL DAIA

SESIUNE DE COMUNICĂRI ȘTIINȚIFICE A D.P.C.N.

Înscriindu-se în tradiția deja constituită a informărilor lunare asupra rezultatelor cercetării științifice din D.P.C.N. sesiunea lunară de comunicări din luna decembrie desfășurată în sala de conferințe a Muzeului de istorie a Municipiului București a avut un caracter aparte. Astfel, într-o primă parte a sesiunii, trei comunicări au avut ca temă aspecte ale arhitecturii vechi din Pitești, ansamblu urban care nu s-a bucurat, pînă în prezent, de atenția cuvenită valorilor pe care încă le păstrează.

În comunicarea „Monumente de arhitectură medievală din Pitești", arhitecții Maria Mulțescu și Alexandru Mulțescu au prezentat concluziile studiului lor asupra unui grup de case de zid, datările cel mai tîrziu în veacul al XVIII-lea, evidențiind o serie de asemănări în ceea ce privește repartiția încăperilor și sistemul de boltire al pivnițelor. Un accent deosebit a primit analiza casei din strada 1 Mai nr. 4 (dărîmată în 1975), a cărei asemănare cu casa lui Mareș Băjescu de la Băjești permite datarea ei în cea de-a doua jumătate a secolului XVII. Cercetările asupra arhitecturii vechi din Pitești au condus și la ipoteza posibilei existențe în acest oraș a curții domnești a lui Constantin Șerban.

Ocupîndu-se de „Aspecte ale arhitecturii dispărute din Pitești", arh. Constantin Joja a făcut o trecere în revistă a unor clădiri cu etaj vitrat continuu (așa numitul geamlic), avansînd în final ideea transpunerii în mediul urban a unor forme de arhitectură țărănească, fără vreo influență din partea arhitecturii tîrgurilor din spațiul balcanic.

În încheierea primei părți a sesiunii, arh. Eugenia Greceanu a sintetizat rezultatele unei cercetări mai ample, în comunicarea cu titlul „Arhitectura din Pitești (după 1800)". Studiul se referă la arhitectura civilă de după 1800 și demonstrează existența unui valoros ansamblu de case și edificii publice, semnificativ pentru reflectarea condițiilor economice și sociale din epoca respectivă, precum și evoluția curentelor arhitecturale grefate pe un puternic fond de arhitectură tradițională.

A doua parte a sesiunii a cuprins comunicări consacrate analizei unor monumente de arhitectură și pictură murală din Moldova. În comunicarea „Ratoșe din Moldova la sfîrșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX", istoricul de artă Mihai Ispir înfățișează rezultatele cercetărilor sale asupra hanurilor la drumul mare din această parte a țării, care îndeplineau la un moment dat ampla funcție de loc de popas și stații de poștă. Foarte interesantă apare încercarea de argumentare a înrudirii, din punct de vedere constructiv, a hanurilor de la Drăgușeni, Tupilați, Ruginoasa, Gura Orbicului etc., cu hambarele de pe lîngă unele reședințe nobiliare din Transilvania secolului XVIII (Bonțida, Răscruci, Sîn Paul, Cisteiu de Mureș).

Îndreptîndu-și atenția asupra „Reprezentărilor Imnului Acatist în pictura murală din Moldova în secolele XVI—XVII. 1. Imnul Acatist de la Părhăuți", Bogdana Irimia deschide o serie de comunicări urmărind stabilirea unei evoluții și a unor criterii de comparație între diversele interpretări ale acestui important ciclu iconografic.

În încheiere, pictorul restaurator Dan Mohanu a prezentat o serie de interesante considerații privind „Tehnica picturii de la Arbore".

Comunicările prezentate în cadrul sesiunii de comunicări științifice pe luna decembrie au avut meritul de a atrage din nou atenția asupra necesității urgentării acțiunii de luare în evidență și protejare a unor monumente și ansambluri arhitecturale aparținînd patrimoniului cultural național. Ele marchează încheierea calendaristică a unui an de rodnică activitate științifică a cercetătorilor din D.P.C.N.

PETRE GHELERTER

MISIUNE UNESCO ÎN ROMANIA

Vizita Misiunii UNESCO în România, desfășurată între 3 și 16 noiembrie 1975, a avut drept scop mai buna cunoaștere a problemelor ridicate de conservarea, restaurarea și punerea în valoare a patrimoniului nostru cultural.

Membrii Misiunii UNESCO, prof. Guglielmo de Angelis d'Ossat, președintele Comitetului național italian ICOMOS, director al Școlii de perfecționare în studierea și restaurarea monumentelor, membru în Direcția științifică a Centrului Internațional pentru Conservare, profesor la Academia de Arhitectură din Roma; arh. Ernest Martin, președintele Comitetului Internațional pentru conservarea monumentelor din lemn al ICOMOS, președintele Comitetului național elvețian al ICOMOS, președintele Comisiei Monumentelor Istorice din Elveția; Norman Brommelle, secretar general al Centrului Internațional de Conservare, șeful Departamentului de conservare de la Muzeul Victoria and Albert din Londra, au fost însoțiți pe tot parcursul vizitei la muzeele și monumentele din țară de specialiștii Direcției Patrimoniului Cultural Național.

Un preambul cu valoare de familiarizare cu problemele patrimoniului cultural din România l-a constituit discuția de la Comisia Națională a R.S. România pentru UNESCO privind activitatea acestui organism și cea de la DPCN cu membrii ai Comisiei Naționale a Patrimoniului Cultural, ca și vizitarea expoziției „Monumente istorice din România. Conservare și restaurare", deschisă cu prilejul Anului European al Patrimoniului Arhitectural.

Cea mai mare parte din activitatea Misiunii a fost consacrată contactului direct cu monumentele și cu patrimoniul mobil aferent lor. O atmosferă de lucru a fost instaurată încă de la început, vizitele la diferitele obiective constituind dialoguri fructuoase între membrii Misiunii și arhitecți, pictorii restauratori, conservatorii și istoricii de artă din DPCN. Prezența șefilor de proiect și a restauratorilor de pictură, analizarea documentației grafice și fotografice din diferitele faze ale procesului de restaurare (arhitectură, pictură) au contribuit la crearea unei imaginii reale asupra preocupărilor noastre și a problemelor legate de activitatea zilnică de conservare și restaurare. Itinerarul a cuprins obiective de cea mai mare însemnătate atît pentru cunoașterea istoriei cultural-artistice a țării noastre, cît și pentru problemele ce le avem de rezolvat pentru conservarea, restaurarea și punerea ei în valoare.

De un interes deosebit s-au bucurat soluțiile moderne adoptate în restaurarea monumentelor (ansamblurile mănăstirilor Bistrița-Neamț, Dragomirna, Sucevița, catedrala romano-catolică din Alba Iulia, biserica evanghelică din Sebeș, ansamblul mănăstirii Hurez), restaurarea picturilor murale și documentația științifică de înalt nivel întocmită pe parcursul lucrului (șantierul-pilot Humor, Moldovița), problemele conservării pietrei (șantierul arheologic Sarmizegetusa Ulpia Traiana, Cetatea de la Adamclisi, Cetatea Histria), și lemnului (biserici de lemn din jud. Maramureș, muzeele etnografice în aer liber din Sighetul Marmației și Cluj-Napoca), conservarea diferitelor categorii de obiecte de muzeu (Laboratorul zonal de conservare și restaurare din Cluj-Napoca și București, muzeul mănăstirii Hurez, muzeul mănăstirii Cozia), ca și utilizarea fotografiei aeriene în cercetarea anumitor categorii de monumente, România fiind singura țară din estul Europei care răspunde indicațiilor UNESCO și ICOMOS în această direcție.

Bucurîndu-se pretutindeni de atenția și de sprijinul organelor locale, vizita Misiunii UNESCO în România, cu programul său bogat, reprezintă nu numai ocazia trecerii în revistă a unor realizări, ci și un prilej de a repune în atenția forurilor internaționale UNESCO și ICOMOS obiectivele și problemele ridicate de salvgardarea patrimoniului cultural al României.

TEREZA SINIGALIA

https://biblioteca-digitala.ro

CRONICA SĂPĂTURILOR ARHEOLOGICE EFECTUATE DE DPCN — 1975

Biserica Sf. Nicolae, Rădăuți, jud. Suceava

Cercetările arheologice s-au efectuat în interiorul bisericii domnești, din rezultatele investigațiilor din anul precedent, efectuate la exterior reieșind existența unui cimitir anterior bisericii actuale.

Încheierile determinate de săpăturile din anul acesta sînt de natură a demonstra prezența unei biserici de lemn de plan dreptunghiular, construită la începutul secolului al XIV-lea, care în a doua parte a veacului va primi înmormîntările primilor voievozi ai Moldovei. Biserica de zid, care înglobează în spațiul său interior vechea biserică de lemn, este opera activității ctitoricești a lui Alexandru cel Bun, momentul ridicării sale fiind cel de-al doilea deceniu al secolului al XV-lea.

Mănăstirea Bistrița, jud. Neamț

Prin săpăturile efectuate în interiorul bisericii, au fost descoperite urmele vechii ctitorii domnești ridicate de Alexandru cel Bun la începutul veacului al XV-lea. Planul reconstituit al acestui edificiu demonstrează existența unei structuri arhitectonice deosebite care cuprinde în afară de altar și naos, o gropniță ce constituie locul de înmormîntare a doamnei Ana și a lui Alexandru cel Bun — prima experiență de acest gen în arhitectura moldovenească — și un pronaos de dimensiuni apreciabile, întregul complex fiind întărit cu contraforturi.

Ruinele bisericii catolice, comuna Baia (jud. Suceava)

Cercetările arheologice au abordat atît monumentul cît și spațiul înconjurător, rezultatele obținute fiind de natură să aducă noi elemente privind dezvoltarea orașului Baia în cursul secolului al XV-lea.

În ceea ce privește evoluția monumentului, s-a constatat adăugarea capelei pe latura de sud a bisericii într-o etapă ulterioară construcției corului, dar anterioară momentului ridicării turnului-clopotniță la începutul celei de-a doua jumătăți a veacului al XV-lea.

În spațiul aflat la nord-estul bisericii, au fost reperate mai multe complexe de locuire, datate în intervalul cuprins între sfîrșitul secolului al XIV-lea și a doua parte a veacului următor.

Biserica Sf. Atanasie, com. Niculițel, jud. Tulcea

Cercetările arheologice au stabilit atît momentul construcției monumentului, plasat la sfîrșitul secolului al XIII-lea, etapele sale de funcționare, cît și planul bisericii, format din altar, naos cu structură în cruce greacă simplă și un pronaos îngust pe a cărui latură nordică a fost practicată și ușa de acces.

Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna

Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului

Cercetările arheologice efectuate în interiorul monumentului respectiv în porțiunea de est, au scos la iveală urmele unor fundații aparținînd unui număr de trei edificii de cult. De la prima construcție religioasă s-a păstrat numai talpa absidei altarului unei biserici a cărei elevație a fost probabil din lemn. S-a surprins momentul funcționării, sfîrșitul secolului al XIV-lea începutul secolului al XV-lea. A doua construcție este o biserică de piatră, cu nava dreptunghiulară și absida cu patru laturi (muchie în ax). La vestul acesteia, într-o fază ulterioară, s-a construit un pridvor cu contraforturi la colțurile sale de vest. Momentul înălțării celui de al doilea edificiu de cult se plasează la mijlocul secolului al XV-lea. A treia biserică este tot o construcție de zid cu planul asemănător construcției precedente, dar cu influențe gotice: prezența unor contraforturi la colțurile laturii de vest și trei contraforturi la colțurile absidei altarului. În privința datării, momentul ridicării ei se situează la începutul secolului al XVI-lea. Pe latura de sud-est a altarului bisericii III a apărut în săpături zidăria din cărămidă și piatră a unui canal colector al apelor pluviale, construit către sfîrșitul secolului al XVI-lea.

Luminița Munteanu și Mariana Dumitrache

Biserica Sfinții Voievozi, comuna Căpșuna, jud. Dîmbovița

Cu ocazia cercetărilor efectuate în interiorul monumentului au fost dezvelite fundațiile a două pile din cărămidă ce compartimentau biserica în naos și pronaos, precum și fundația zidului despărțitor dintre pridvor și pronaos. În zona absidei altarului s-au surprins resturile unei pardoseli de cărămidă. La exterior, pe latura de nord a pronaosului a apărut fundația din cărămidă (realizată în aceeași tehnică cu fundațiile apărute în interior) a unui turn poligonal (cinci laturi), ce cuprindea scara de acces la clopotniță. Din cauza unor subzidiri suferite de monument nu s-a mai putut constata existența unor etape de construcție (eventual lărgirea spre vest). Considerăm că biserica a fost ridicată, probabil, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea — începutul secolului al XIX-lea.

Biserica Sf. Nicolae, mănăstirea Cobia, jud. Dîmbovița

Cercetarea arheologică desfășurată atît la interior, cît și la exteriorul monumentului a avut următoarele rezultate: surprinderea în cadrul pronaosului a unor fundații de plan dreptunghiular (4,50 × 3,50 m), cu rol de susținere a sistemului de boltire; dezvelirea pe latura de sud a pronaosului, la exterior, a unei fundații poligonale cu cinci laturi, ce aparținea unei absidiole cu caracter funerar, în spațiul ei fiind înhumat probabilul ctitor al bisericii, mormînt ce a fost profanat sau deranjat ulterior. În zona naosului și pe o porțiune din pronaos s-au mai păstrat urme ale pardoselii originare, realizată din cărămidă. Construcția bisericii a avut loc, după textul pisanici spre sfîrșitul secolului al XVI-lea (1571), iar datele arheologice, respectiv cele două monede descoperite în șanțul de fundare al absidei altarului (latura de sud), identificate 1546—1547„ emise de Ferdinand de Habsburg, vin să susțină referirea pisanici privind plasarea în timp a monumentului.

Biserica Tăierea capului Sfîntului Ioan Botezătorul, comuna Vlădești, jud. Argeș.

Cercetarea a avut caracterul unui sondaj efectuat numai în interiorul bisericii. Monumentul construit la mijlocul secolului al XVII-lea (1656) a suferit relativ puține modificări: în interior, zidirea unei catapetesme cu fundația realizată din piatră și cărămidă, înlocuirea vechii mese a altarului și adăugarea, pe latura de vest, a unui pridvor deschis, intervenții ce aparțin probabil, fazei de renovări de la mijlocul secolului al XIX-lea. Biserica a fost pardosită cu cărămizi de formă hexagonală în unele porțiuni păstrată **in situ.** Din cercetarea parțială a pronaosului, prin descoperirea unor bijuterii (inele sigilare), rezultă că lespezile tombale acoperă morminte ale membrilor familiei boierești Vlădescu, ctitori ai monumentului.

Biserica Înălțarea Domnului, com. Crucile, jud. Dolj

În cele două secțiuni practicate la exteriorul monumentului, pe latura de nord a pronaosului, a apărut fundația unui turn poligonal, cu cinci laturi, ce cuprindea scara de acces la clopotniță. Arheologic nu a apărut nici un element de datare a bisericii, textul pisanici indicînd anul terminării construcției 1753. Cercetările vor continua.

Luminița Munteanu

Cetatea Lăzarea, jud. Harghita

Între anii 1961—1974, s-au efectuat săpături arheologice de către muzeele de istorie din Gheorghieni, Tg. Mureș, Cristurul Secuiesc și Cluj-Napoca de un colectiv format din Tarisnyas Marton, Zrinyi Anderi, Molnar Istvan, Gyulai Pál.

În 1975 s-a deschis șantierul de restaurare al D.P.C.N. În iulie 1975 s-au efectuat cercetări arheologice ce s-au concentrat asupra complexului de clădiri de pe latura de sud a cetății, respectiv la poarta acesteia. Menționăm că pe partea interioară — latura de sud-vest a gangului — se păstrează pictat pe tencuială anul de amenajare, 1532.

De la bun început s-a constatat o decapare de pămînt efectuată în anii anteriori, care îngreunează studiul evoluției complexului de clădiri în punctul menționat mai sus. Principalele rezultate ale campaniei 1975 privesc identificarea a două etape de construcție cert anterioară amenajării gangului actual de la poarta castelului.

— astfel în camera de sud-vest s-a descoperit fundația unei încăperi cu patru laturi, fiind vorba probabil de un turn de colț al incintei anterioare, surprinsă și degajată pe latura sa de sud în fața cetății actuale de cercetările anterioare.

— în secțiunile practicate în gang s-au surprins fragmente dintr-o fundație a unei construcții ale cărei dimensiuni nu s-au stabilit încă și pe care în stadiul actual al cercetării o considerăm anterioară turnului descoperit în camera de sud-vest. Cercetările continuă.

Cetatea Aiud, jud. Alba

S-au continuat cercetările în zona de sud și de est a incintei efectuîndu-se sondaje la turnurile Dogarilor, Blănarilor, Cismarilor și Măcelarilor, precizîndu-se nivelele de construcție, nivelele de călcare vechi, aferente și eventualele transformări ale fiecărui turn în parte.

Pe latura de nord a bisericii evanghelice, construcție datînd din secolul al XIX-lea, s-a descoperit o parte a fundației construcției vechii biserici, databilă la începutul secolului al XIV-lea, prin prezența materialului ceramic de secol XIV surprins pe nivelul de călcare al acestui edificiu, constînd dintr-un pavaj din piatră măruntă de rîu.

Mariana Dumitrache

Ansamblul de arhitectură brîncovenească din Potlogi

S-au efectuat cercetări în interiorul și exteriorul ruinelor casei vechi, precizîndu-se nivelul de construcție și nivelul de călcare vechi în interior și exterior.

https://biblioteca-digitala.ro

Prin sondajele efectuate la biserica palatului (conform pisaniei, construită în 1683), s-a descoperit zidul despărțitor dintre naos și pronaos, s-au stabilit nivelele de călcare în naos, pronaos, în pridvorul adosat ulterior ca și la exteriorul bisericii.

a participat **Luminița Munteanu**
Mariana Dumitrache,

Biserica din Sînpetru, com. Sîntămăria Orlea, jud. Hunedoara

Săpătura executată în interior și în jurul bisericii a surprins morminte anterioare bisericii (unul din morminte acoperit parțial de zidul de vest al bisericii), ce corespund unui edificiu anterior (probabil de lemn). Urmele acestuia nu s-au găsit în săpătură.

În interiorul bisericii s-au descoperit două morminte, unul cu inel, datat în secolele XV—XVI, al doilea cu monedă de la mijlocul secolului al XVI-lea (Maximilian II).

S-au descoperit pavaje și urme de transformări (balustradă despărțitoare) datînd din secolul al XVIII-lea. Cercetarea continuă.

Mănăstirea Tismana, jud. Gorj

S-au făcut săpături în interiorul bisericii și unele sondaje la exterior. Straturile au fost degajate de săpăturile masive făcute în 1934.

Nu s-au găsit în interiorul bisericii urme ale unui edificiu anterior.

S-au descoperit patru morminte nederanjate: unul al lui Dositei Brăiloiu, dedesubtul pietrei de mormînt. Din celelalte trei, două au aparținut unor persoane feminine (unul cu cercei și inel de aur și ace de păr; celălalt avînd un costum în mare parte păstrat, un fragment de inel și cercei). În pămîntul răvășit de săpăturile anterioare s-au găsit unele resturi din mai multe morminte deranjate. S-au descoperit și urmele a trei cavouri (unul aproape complet distrus), toate profanate anterior.

Gh. I. Cantacuzino

Biserica Sf. Treime, Pitești

S-au efectuat sondaje în interiorul bisericii și exteriorul edificiului.

S-au descoperit resturile unei bisericuțe anterioare cu ziduri din cărămidă pe fundații de piatră cu pardoseală interioară de cărămidă, urme aflate în parte la sud de actuala biserică, avînd o orientare puțin diferită.

Gh. I. Cantacuzino și **T. Mavrodin** de la Muzeul jud. Argeș-Pitești

Curtea Domnească Cîmpulung, jud. Argeș

Săpăturile efectuate cu fonduri de la Muzeul din Cîmpulung, Muzeul județean Argeș și CJCES Argeș.

S-au identificat urmele unei fortificații, constînd din val de pămînt și bolovani, cu șanț spre exterior, în partea de sud a incintei fostei m-ri Negru Vodă. În zona de est valul are o lățime de 8,80 m mărginit pe ambele laturi de un schelet lemnos, amenajat din pămînt și bolovani. În partea de vest nu s-au observat urme de schelet lemnos, valul fiind amenajat numai din pămînt.

Dintre clădirile curții domnești, s-a descoperit un zid de piatră, pe o lungime de circa 12 m la est de „casa egumenească" din partea de SV a incintei. Peste urmele zidului demolat se afla un mormînt de copil cu monedă din a doua jumătate a sec. XV-lea. S-au mai descoperit două fragmente de ziduri databile în secolele XIV—XV. Pe o lungime mai mare, la est de fosta casă egumenească s-a descoperit un zid de piatră și cărămidă, avînd refolosite fragmente de lintouri de factură gotică, zid ce poate fi datat în sec. XVII.

Alte ziduri din sec. XVIII au fost descoperite în partea de sud a incintei, precum și pe laturile de S și V ale casei egumenești.

Casa din partea de SV a incintei are mai multe etape de construcție. În stadiul actual al cercetării nu se poate atribui cu certitudine o datare timpurie beciului acestei case (amenajat inițial probabil în sec. XV sau XVI).

Nu s-au găsit urme de construcții anterioare secolului XIV. Materialul ceramic datează din sec. XIV și din secolele următoare (în special sec. XVII—XVIII). Monedele descoperite datează din secolele XV—XVIII.

Au apărut 23 de morminte, unele de călugări (fără inventar) altele cu monede sau inele (sec. XVI—XVII).

De semnalat diferite obiecte mărunte, între care o rozetă de pinten (sec. XIV), găsită în straturile de nivelare din partea de SE a incintei.

În interiorul bisericii (bolnița), s-au descoperit urme ale unei biserici de lemn, anterioare. Biserica de lemn din sec. XVII a fost ridicată pe straturi de nivelare cu material din sec. XV—XVII. Au fost găsite urme ale transformării bisericii de zid, ridicată în 1718.

Colectiv: responsabil **Gh. I. Cantacuzino**
Au participat la săpături **Sp. Cristocea**
și **T. Mavrodin** de la Muzeul jud. Argeș,
Fl. Mîrțu și **St. Trîmbaciu**
de la Muzeul oraș Cîmpulung

Biserica Tîrgului, Tîrgoviște

Cercetarea arheologică (a treia campanie) a stabilit că actuala biserică datează de la mijlocul sec. XVII, fiind refăcută de căpitanul Radu la 1653—1654. Au fost descoperite încă 11 morminte al căror inventar a constat din cîteva inele și monede. A fost cercetat și un cuptor de olar ce aparține celui mai vechi nivel de locuire datat pe baza materialului ceramic la sfîrșitul sec. XIV — începutul sec. XV.

Cercetarea s-a făcut în colaborare cu Muzeul jud. Dîmbovița.

Fosta mănăstire Berca — jud. Buzău

Cercetările efectuate numai la casa domnească au scos la iveală fundațiile a două foișoare (pe fațadele de N și S) precum și ale altor construcții anexe. S-au precizat stratigrafic trei etape de construcție, cea mai veche datînd de la sfîrșitul sec. XVII. Cel mai vechi nivel de locuire aparține epocii bronzului (cult. Folțești II și Monteoru).

Ion Chicideanu

Fosta mănăstire Bradu, comuna Tisău, jud. Buzău

Au fost reluate cercetările începute în 1974 de către Gh. I. Cantacuzino. S-a precizat planul primei incinte, dezvelindu-se turnurile de colț dărîmate și beciurile stăreției. Au fost stabilite trei etape de construcție datate după cum urmează: biserica la înc. sec. XVI, incinta nr. 1 la sfîrșitul sec. XVI, chiliile la mijlocul sec. XVII. Au fost cercetate 18 morminte, în majoritate fără inventar. Totodată au mai fost cercetate și o serie de complexe datate la mijlocul secolului XV. A fost strîns un bogat material arheologic; ceramică (plăci decorative, cahle, olărie), monede, unelte. Cercetarea continuă.

colectiv: responsabil **Ion Chicideanu**
studenți Cristina Alexandrescu
Ecaterina Mihai

Udești, jud. Suceava

În cursul lunilor august și septembrie a fost continuată cercetarea în situl medieval de la Udești. Lucrările întreprinse au urmărit în principal completarea unor aspecte cuprinse parțial în săpătura anului 1974; astfel a fost dezvelit complet bordeiul prefeudal cuprins parțial în secțiunea 6 încă în anul 1974; el este rectangular în plan (dim. 6,00×4,20) este adîncit în pămînt pînă la 1,50 m de la nivelul de călcare actual. Șarpanta se sprijinea pe o rețea de trunchiuri de copac înfipte în podea. Vatra formată din pietre simple se găsea în colțul de NE, iar intrarea în trepte se găsea pe latura de V a bordeiului. Între elementele de inventar distingem ceramica lucrată cu mîna și aparținînd formei oală-borcan ca și unele obiecte mici — un inel spiralat din sîrmă de cupru, un fragment de pandantiv din cupru, două fusaiole etc. Aceste elemente de inventar, plasează cronologic bordeiul în sec. VI—VII e.n., el aparținînd așezării autohtone de aici.

În cursul săpăturii au fost descoperite în secțiunea 7—30 morminte ale cimitirului medieval sătesc din sec. XV—XVII, cu elemente de inventar — monede, mici podoabe etc. care vădesc un nivel de viață simplu, rural. Rămîne o sarcină a cercetării viitoare identificarea vestigiilor bisericii din cuprinsul cimitirului medieval.

Al. Rădulescu

Cetatea Tropaeum Traiani, jud. Constanța

Au fost practicate sondaje în zona anexei fortificate de sud-est a cetății în vederea localizării terminațiilor apeductelor cercetate în campania 1971. În sondajul exterior de la colțul de sud-est al fortificației suplimentare a fost descoperit un fragment de canal de aducțiune construit din piese de sarcofag reutilizate, cu un traseu paralel zidului de incintă. Cercetările vor fi continuate în campania 1976.

Alexandru Simion Ștefan

Catedrala romano-catolică Alba Iulia

Obiectivul săpăturilor l-a constituit verificarea și, în măsura posibilului, circumstanțierea succesiunii stratigrafice stabilită în cursul campaniilor precedente, odată cu precizarea și verificarea unor situații arheologice prezentînd, atît din punct de vedere arheologic cît și istoric, valori cu totul excepționale. Totodată s-a urmărit, prin dispoziția secțiunilor în teren, rezervarea unui spațiu, în care, în viitor, se vor putea lucra secțiuni de control. Aceasta întrucît considerăm cercetarea zonei de vest a catedralei romano-catolice (așa-zisul „Teren de sport"), începută în 1973, drept încheiată.

Iată, în continuare, principalele rezultate ale cercetărilor efectuate, în cursul anului 1975:

a) s-a stabilit în mod sigur existența unei așezări civile, romane, din primul sfert al sec. II e.n.;

b) valul roman, ce a suprapus locuințe aparținînd așezării de la începutul sec. II, a avut un șanț de apărare adînc, berma îngustă, și — surprinzător — a funcționat în cursul întregii epoci romane (de pildă, o refacere este datată prin monede de la Ellagabalus, an 222);

c) s-au identificat din nou nivelurile romane și unele construcții din sec. II și III;

https://biblioteca-digitala.ro

d) a fost din nou identificat „stratul prefeudal" cuprinzînd materiale arheologice din sec. IV, V—VI și VIII.

e) a fost descoperită (C. XIV) o altă locuință din sec. al IX-lea — H. 13 — aparținînd Culturii Dridu și cercetată în mod complet. În paralel, în caseta C. VIII a — a fost cercetată, în continuare, locuința din sec. IX, descoperită anul trecut — H. 10. În amîndouă locuințele au fost descoperite pietrare și un interesant material arheologic (ceramică, unelte din oase de animal și corn de cerb);

f) s-a surprins colțul de sud-vest al monumentului eclesiastic din prima jumătate a sec. al XI-lea, confirmîndu-se astfel reconstituirea planului — propusă din 1973;

g) s-au descoperit resturile a două locuințe, de suprafață, din a doua jumătate a sec. al XI-lea;

h) s-au cercetat 34 de morminte „in situ" datate în majoritatea lor în sec. al XII-lea. Trebuie din nou remarcată prezența „cistelor" din prima jumătate a sec. al XIII-lea și a 4 morminte din secolele al XIV-lea și începutul celui de al XV-lea.

Analiza fazelor cimitirului feudal din zona de vest a catedralei, în funcție de datele stratigrafice, a condus din nou la următoarea concluzie. Prima fază a cimitirului începe cel mai devreme la sfîrșitul sec. al XI-lea și se încheie la începutul sec. al XIII-lea, încheierea acestei faze marcînd începuturile construcției actualei catedrale romano-catolice din Alba Iulia. A doua fază corespunde sec. al XIII-lea, perioada de construcție a catedralei. A treia și pentru zona de vest ultima, cuprinde sec. al XIV-lea și prima jumătate a sec. al XV-lea. După această fază, în această zonă începe construcția „palatelor princiare".

Colectiv: responsabil, **Radu Heitel**
Membri: **Ion Șerban**, Muzeul de istorie Alba,
Mihai Al. Adam, Centrul de antropologie București

Studenți: Martin Riell, Hans Seiwerth, Hans Maurer, Ana Preda (Facultatea de Istorie Sibiu), Panea Traian, Dan Dorin, (Facultatea de Istorie București).

• SUMAR • SOMMAIRE ▪ CONTENTS •

VASILE DRĂGUȚ — Monumentele și centrele istorice din România (3).
Arh. CRISTIAN MOISESCU — Originea și structura urbană a orașului Tîrgoviște (12).
Arh. CRISTIAN MOISESCU și arh. ALBA-DELIA POPA — Considerații asupra zonei istorice a orașului Tîrgoviște (15).
Arh. GHEORGHE CURINSCHI — Conservarea specificului orașelor. Înnoirea fondului construit urban, un proces legic (21).
Arh. EUGENIA GRECEANU — Structura urbană a orașului Roman, mărturie a trecutului istoric (30).
Arh. HERMANN FABINI — Valorificarea fondului de arhitectură gotică civilă din Sibiu (41).
AL. S. ȘTEFAN — Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei, II. Epoca romană tîrzie (sec. III—IV e.n.) (51).
GH. I. CANTACUZINO — Cercetările arheologice la biserica lui Ștefan cel Mare din Războieni (63).
Arh. ȘTEFAN BALȘ — Restaurarea bisericii din Războieni, jud. Neamț (65).
LIA BĂTRÎNA și ADRIAN BĂTRÎNA — O locuință domnească din vremea lui Alexandru cel Bun (72).
Arh. IOANA LĂZĂRESCU — Cercetare de arhitectură la cula Racoviță (81).
LIVIU ROTMAN — Ctitorii de meșteșugari și negustori din București (87).
PETRE OPREA — Case bucureștene cu picturi murale executate în pragul sec. al XX-lea (III) (89).
GEORGETA STOICA — Colocviul internațional ICOMOS: „L'architecture vernaculaire et son adaptation aux besoins de la vie moderne", Plovdiv, 24 sept.—2 oct. 1975 (91).
Arh. CR. MOISESCU și arh. MARINEL DAIA — „Monumentele istorice și mediul înconjurător al orașului Praga", Praga, oct. 1975 (92).
PETRE GHELERTER — Sesiunea de comunicări științifice a DPCN (93).
TEREZA SINIGALIA — Misiune UNESCO în România (93).
* * * — Cronica săpăturilor arheologice efectuate de DPCN în 1975 (94).

●

VASILE DRĂGUȚ — Les monuments et les centres historiques de Roumanie (3).
Arch. CRISTIAN MOISESCU — L'origine et la structure urbaine de la ville de Tîrgoviște (12).
Arch. CRISTIAN MOISESCU et arch. ALBA-DELIA POPA — Considérations sur la zone historique de la ville de Tîrgoviște (15).
Arch. GHEORGHE CURINSCHI — La conservation du spécifique des villes. Le renouvellement du fond construit urbain, un processus legique (21).
Arch. EUGENIA GRECEANU — La structure urbaine de la ville de Roman, témoignage du pasé historique (30).
Arch. HERMANN FABINI — La mise en valeur du fond de l'architecture gotique civile de Sibiu (41).
AL. S. ȘTEFAN — Recherches aérophotographiques concernant la topographie urbaine d'Histria II. L'époque romaine tardive (IIIe s. — IVe s.) (51).
GH. I. CANTACUZINO — Recherches archéologiques à l'église d'Etienne le Grand de Războieni (63).
Arch. ȘTEFAN BALȘ — La restauration de l'église de Războieni, dép. Neamț (65).
LIA BĂTRÎNA et ADRIAN BĂTRÎNA — Une maison voïvodale du temps d'Alexandre le Bon (72).
Arch. IOANA LĂZĂRESCU — Recherche d'architecture à la „kula" Racoviță (81).
LIVIU ROTMAN — Fondations d'artisans et de marchands de Bucarest (87).
PETRE OPREA — Maisons de Bucharest avec peintures murales executées au commencement du XXe s. (III) (89).
GEORGETA STOICA — Colloque international ICOMOS: „L'architecture et son adaptation aux besoins de la vie moderne", Plovdiv, sept. 1975 (91).
Arch. CR. MOISESCU et arch. MARINEL DAIA — „Les monuments historiques de la ville de Prague et leur ambient", Prague, oct. 1975 (92).
PETRE GHELERTER — La session scientifiques de DPCN (93).
TEREZA SINIGALIA — Mission UNESCO en Roumanie (93).
* * * — Chronique des fouilles archéologiques effectuées par DPCN, 1975 (94).

●

VASILE DRĂGUȚ — The monuments and the historical centres of the towns in Romania (3)
Arch. CRISTIAN MOISESCU — Origine and urban structure of the town Tîrgoviște (12)
Arch. CRISTIAN MOISESCU and arch. ALBA-DELIA POPA — Considerations on the historical zone of Tîrgoviște (15).
Arch. GHEORGHE CURINSCHI — The preservation of the speciality of the towns. The renewal of the urban built fund — a lawfull process (21)
Arch. EUGENIA GRECEANU — Urban structure of the town Roman, testimony of its historic past (30)
Arch. HERMANN FABINI — The revelation of the gothic profane architectural urban fund in Sibiu (41)
AL. SIMION ȘTEFAN — Aerophotographical researches concerning the urban topography of Histria. II. Late Roman period III—IV centuries A.C. (51)
GH. I. CANTACUZINO — Archaeological researches by Stephan's the Great church in Războieni (63).
Arch. ȘTEFAN BALȘ — The restoration of the church from Războieni — Neamț county (65)
LIA BĂTRÎNA and ADRIAN BĂTRÎNA — A voievodal dwelling from Alexander's the Good period (72)
Arch. IOANA LĂZĂRESCU — Architectural researches at the Kula of Racovița (81)
LIVIU ROTMAN — Craftsmen and trademen fundations in Bukarest (87)
PETRE OPREA — Bucarestian dwellings decorated with murals on the eve of XX-th century (89)
GEORGETA STOICA — The International ICOMOS Symposion — Plovdiv (91)
Arch. CRISTIAN MOISESCU and arch. MARINEL DAIA — Historical monumets and environement of Prague — Prague 1975 (92)
PETRE GHELERTER — Scientifical session of the DNCP (93)
TEREZA SINIGALIA — UNESCO Mission in Romania (93)
* * * — Archaeological chronicle of the DPCN — 1975 (94)

Colectivul redacțional: Lucian Roșu — redactor șef.
Iuliu Buzdugan (redactor șef adj.), Rodica Bănățeanu, Ion Grigorescu, Mihai Ispir, Anghel Pavel, Tereza Sinigalia.

Redacția: Calea Victoriei nr. 174, București, sectorul 1, telefon 50 44 10. Administrația: ISIAP, Piața Scînteii nr. 1, telefon 17 60 10, interior 1277. Abonamentele se fac la Administrație, prin poștă sau virament, cont 64030153 BNRSR, Filiala sector 1, București; costul unui exemplar este de 30 lei. Abonamentele pentru cititorii din străinătate se fac prin ROMPRESFILATELIA, Calea Victoriei 29, POB 848, 2001 Bucarest, Roumanie.

LEI 30

40 880

https://biblioteca-digitala.ro

MONUMENTE ISTORICE ŞI DE ARTĂ nr. 2 1975

https://biblioteca-digitala.ro